

ВЛАСЕНКО В.М.

НА ЗЕМСЬКІЙ НІВІ

За реформою 1864 р. в Російській імперії взагалі її українських губерніях (окрім Волинської, Київської, Подільської) зокрема були створені земства. Ці губернські і повітові органи самоврядування мали відносно широкі (як на той час) повноваження. Збираючи місцеві податки, вони організовували й утримували на свій кошт навчальні заклади, установи охорони здоров'я, агрономічні і ветеринарні служби, здійснювали страхування худоби, майна від пожеж, через земські каси дрібного кредиту кредитували колективних і одноосібних позичальників, опікувалися місцевою торгівлею, влаштуванням доріг тощо. Саме у земствах могли реалізувати себе ліберально налаштовані до уряду діячі. Нижче подаємо інформацію про громадських діячів, які були гласними місцевих земств, працювали у земських установах або співробітничали із земствами у справі покращення життя народу і донедавна через політичні обставини залишилися невідомими не тільки широкому загалу, але й науковцям. Наводимо також окремі маловідомі епізоди з життя знаних в країні науковців, які пов'язані з їх діяльністю на земській ніві.

Віктор Емілійович Брунст

Саме до таких людей належить Віктор Емілійович Брунст - відомий російський агроном, який сприяв становленню агрономічної служби, організації дослідних селекційних станцій, розвитку кооперації в Україні. Він був також економістом, педагогом та громадсько-політичним діячем.

Народився Віктор Емілійович 1864 р. у Петербурзі в сім'ї військового. По закінченні артилерійського училища понад три роки перебував на військовій службі. В середині 90-х років ХІХ ст. закінчив Петровську сільськогосподарську академію, здобувши фах агронома. Кілька років працював управлюющим в економіях на Катеринославщині і Харківщині, потім - в земській агрономічній службі у Підмосков'ї. Віктор Емілійович був першим, хто розробив і реалізував на практиці план травосіяння у Московському, Подільському і Звенигородському повітах, автором програм агрономічних заходів у галузі городництва і садівництва¹. Саме тоді він долучився до кола теоретиків і практиків сільськогосподарського виробництва, які активно обговорювали питання організації агрономічної допомоги населенню, сільськогосподарської кооперації, вивчення селянських господарств, землеустрою тощо. До цього входили такі відомі науковці, як Б.Бруцкус, А.Гарпин, О.Дояренко (родом із Сумщини), К.Машівич, О.Чаянов, О.Чепінцев, І.Черніш, О.Філіповський, О.Фортунатов, які, зокрема, сповідували ідеї громадської агрономії².

Під час першої російської революції Брунст переїздить в Україну. З 1906 р. працює у Харкові на посаді губернського агронома. Завдяки його зусиллям відбулися перші повітові агрономічні з'їзди. Віктор Емілійович неодноразово бував на Сумщині. Він сприяв створенню і розвитку Іванівської (Охтирського повіту), Сумської і Харківської дослідних (селекційних) станцій³. У 1907 р., перебуваючи у Лебедині, брав участь у

засіданні повітової сільськогосподарської ради. На ній були присутні гласні місцевого земства А.П.Добросельський, Я.В.Кучеров, С.О.Колендо, В.К.Росковченко, Г.К.Степаненко, Т.С.Тимченко-Рубан, М.А.Цимбал, М.Є.Щокін-Кротов, член повітової землевпорядкувальної комісії В.В.Збітнев, земський ветеринарний лікар І.П.Демченко і повітовий агроном М.С.Тимченко-Рубан. На цьому засіданні було прийнято рішення про виділення коштів на влаштування двох показових земельних ділянок у сс.Ворожба і Лосівка та виставки сільськогосподарських машин, впровадження у господарствах чотирипільної сівозміни, використання мінеральних добрив, розширення мережі агрономічної служби, заснування почесних нагород Лебединського земства для переможців виставки великої рогатої худоби і коней, організацію повітового з'їзду пасічників тощо¹. Віктор Емілійович співпрацював з Комітетом сприяння сільській кооперації Харківського товариства сільського господарства. Приятелював з відомим українським громадським діячем, агрономом, товаришем (заступник) голови цього комітету, майбутнім міністром закордонних справ часів Директорії УНР Костем Мацієвичем, який у 1913 р. досліджував посіви цукрового буряка на Сумщині².

1909 р. його запрошуєть на роботу до центрального апарату Міністерства землеробства. Одночасно він входить до керівного складу Петербурзького центрального сільськогосподарського товариства, працює в економічному відділі Головного комітету Земського союзу, у Московському Народному банку. Згодом стає членом першого відділу (установ дрібного кредиту) Петроградського відділення Комітету щодо сільських єщально-позичкових і промислових товариств, яке виконувало функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в Росії³. У друкованому органі цього відділення з'являється розлога стаття про роль кооперативів у розвитку сільського господарства⁴. Перебуваючи у столиці, Бруніст не поривав зв'язків з Україною. На 3-ізді представників установ дрібного кредиту, що відбувся у березні 1910 р. в Харкові, він доповідав про земські каси дрібного кредиту, наполягаючи на тому, що каси повинні обслуговувати виключно кооперативні установи, а не одноосібних позичальників. У цьому його підтримав професор О.Липицферов⁵.

Поряд з державною службою, громадською роботою Віктор Емілійович займається і науково-педагогічною діяльністю. Викладає агрономію на Стебутівських жіночих сільськогосподарських курсах і 4-річних курсах Петербурзького товариства народних університетів⁶. Його статті з проблем агрономії, сільського господарства, кредитної кооперації з'являються у таких фахових виданнях, як "Агрономический журнал" (Харків), "Вестник мелкого кредиту", "Вестник сельского хозяйства" (Москва), "Хуторянин" (Полтава), "Земское дело" тощо. Віктор Емілійович був членом редакції, завідувачем відділом громадської агрономії "Южно-Русской Сельско-Хозяйственной газеты", що видавалася Харківським товариством сільського господарства⁷. Він належав до авторів дуже популярної на той час "Справочній книги для сільських хозяїв" (за загальною редакцією К.Мацієвича, Х., 1913), що вийшла зусиллями Комітету сприяння сільській кооперації. А серед них були професори

О.Анциферов, В.Левитський, відомі діячі на ниві агрономії і кооперації А.Євдокимов, О.Кулижний, І.Керножицький, М.Крамаревський, Р.Ревнінг, Л.Сокальський, Ю.Соколовський, О.Чаянов та інші. Заходами Харківського губернського і повітових земств для селян організовувалися сільськогосподарські курси, лекції з агрономії і кооперації, під час яких поширювалися книги і брошюри. Серед селян мали поширені такі брошюри В.Е.Брунста, як "Обработка почвы", "О семенах и сортах растений", "Удобрение", "Люцерна и вика" та інші¹². Він брав участь у всесоюзьких і місцевих агрономічних та сільськогосподарських з'їздах.

Після Лютневої революції 1917 р. Брунест очолював департамент з постачання сільськогосподарських машин Міністерства землеробства, продовжував займатися громадською роботою. У серпні-жовтні того року опікувався справою підготовки і скликання Всеросійського з'їзду діячів агрономічної допомоги і сільського господарства, був товаришем (заступник) голови президії організаційного комітету з'їзду¹³. Жовтневі події 1917 р. у Петрограді сприйняв негативно, що згодом призвело до переїзду в Україну. За часів Української держави 1918 р. працював у Міністерстві землеробства, навіть обіймав посаду товарища міністра¹⁴. Проте, з часом змушеній був смігрувати.

У 1922 р. Віктор Емілійович ошінівся у Чехословаччині, де був значний осередок російської та української еміграції. Він очолював кафедру тваринництва в Російському інституті сільськогосподарської кооперації у Празі, де читав лекції із загального і приватного тваринництва, вів семінар з техніки маслоробного виробництва і молочного господарства. Брав участь у роботі "Економічного кабінету" професора С.Н.Прокоповича, засіданнях Економічного семінару академіка П.Б.Струве, був учасником і членом редакційної комісії Першого з'їзду російських діячів сільського господарства, що відбувся у квітні 1924 р. в Празі.

1925 р. у складі місії Ліги Націй вченій перебував у Латинській Америці, де вивчав сільське господарство окремих країн. Підсумки цик досліджень він узагальнив на сторінках емігрантських фахових журналів "Земледелие", "Русский земледелец", "Хозяин", "Хутор", у книзі "Аргентина и Бразилія как страны эмиграции" (Прага, 1925). З середини 20-х років працював в Інституті сільськогосподарської кооперації, Празькому комерційному інституті, Російському народному університеті, очолював Союз російських агрономів і лісівників, був консультантом чеського Міністерства землеробства. Він входив до складу Особливої (редакційної) комісії неперіодичного збірника статей з питань кооперації, економіки і сільського господарства¹⁵. Опублікував у ньому статтю "Кооперація и сільське хуторство".

У 1929 р. російська еміграція і чеська наукова громадськість відзначили 40-річний ювілей діяльності В.Е.Брунста на ниві агрономії. Творчий доробок ченого в еміграції склали рукописи підручників, якими користувалися слухачі Російського інституту сільськогосподарської кооперації, друковані лекції із загального і приватного тваринництва, навчальні посібники з тваринництва для студентів вузів, учнів сільськогосподарських шкіл і практиків сільського господарства, монографія і статті у фахових виданнях¹⁶.

Помер Віктор Емілійович Брунест 2 грудня 1932 р. Поховали його на Ольшанському кладовищі у Празі.

Антон і Василь Матвійовичі Добросельські

У 60-70-ті роки ХІХ ст., коли відбувалося становлення земств, до органів самоврядування долучаються молоді талановиті люди (переважно з дворян), не байдужі до громадської роботи. А з часом, набуваючи певного досвіду, реалізують його на керівних посадах у земстві. Саме до таких людей належав Антон (Антоній) Матвійович Добросельський.

Він народився у 1836 р. (за іншими даними у 1835 р.) на Лебединщині. Здобувши військову освіту, у 1854 р. став офіцером. Під час Кримської війни брав участь в обороні Севастополя. У квітні 1857 р. вийшов у відставку в чині поручика і повернувся доцому. Служив у станових дворянських установах. Протягом 1867-1880 рр. був депутатом Лебединського дворянського зіборання, потім постійно обирається кандидатом на посаду повітового предводителя дворянства¹⁶, а іноді й виконував обов'язки предводителя дворянства¹⁷.

Невдовзі після появи земських інституцій Антона Матвійовича обирають гласним Лебединського повітового, а з 6 червня 1868 р. Харківського губернського земства. У грудні того ж року повітове земство обирає його почесним мировим суддею. Активна робота в органах самоврядування і дворянських станових установах сприяли тому, що у червні 1873 р. повітове земське зібрання довірило йому очолити земську управу, а 1874 р. губернське земське зібрання обирає Добросельського членом губернської земської управи. Однак, наприкінці 1878 р. він відмовився від цієї посади. А у лютому 1880 р. Лебединське земство знову довірило йому очолити повітову управу. Зауважимо, що повітове земство 5 разів обирало його на посаду голови управи¹⁸.

За час керівництва Лебединською повітовою управою Антон Матвійович сприяв затвердженню статуту Товариства взаємного кредиту та відкриттю цієї установи в місті, а з 1881 р. очолив його правдіння, спорудженню кам'яної будівлі жіночої прогімназії, що стала окрасою міста, відкриттю 2-класного зразкового училища у с. Вільшана, будівництву приміщення для арештозаводів за вироками мирових суддів, запровадженню правильної організації роботи земської пошти, заснуванню у повіті двох нових лікувальних дільниць, збільшенню кількості земських фельдшерів з 20 до 28 осіб з підвищением їхньої плати до 200 крб. на рік, переведеню на натуральної дорожньої повинності у грошовий земський педагог. Він ініціював збільшення асигнувань на народну освіту, був членом опікунських рад та опікуном кількох навчальних закладів¹⁹. Антон Матвійович був заможною людиною, мав у Лебединському повіті 1113 десятин землі (станом на 1880 р.)²⁰.

За військові заслуги Добросельський був нагороджений орденом Св. Анни IV ступеня з написом "За хоробрість", срібною за оборону Севастополя 1854-1855 рр. і бронзовою у пам'ять війни 1853-1856 рр. медалями та срібним знаком Червоного хреста. Під час громадської праці земського діяча відзначена орденами Св. Володимира IV ступеня і Св. Станіслава II ступеня.

Помер Антон Матвійович 20 грудня 1884 р. у власному маєтку в с. Марківка невдовзі по прибутиї з чергового губернського земського зіборання.

Матт
обир
так і
Був
відд
Напр
двор
поса
був
Ште
коміт
у Лет
лінії.
1880

Пові
плит
му б
реміс
110 в
про
шо з
харц

Воло
Завд
хреб
Корс
снци
та ін
на Су

1847
обла
Він з
фізи
закін
лабо
розв
унів
яким
в Од
дире

Не менш відомим громадським діячем був його старший брат Василь Матвійович Добросельський. Невдовзі після утворення земств його обирають гласним Лебединського повітового (як від курії землевласників, так і від сільських громад), а згодом і Харківського губернського земства. Був дільничним і почесним мировим суддею, членом Лебединського відділення Харківського комітету попечительства про в'язниці²¹. Наприкінці XIX - на початку ХХ ст. перебував на посаді предводителя дворянства Лебединського повіту. За тогочасним законодавством саме ця посадова особа головувала на повітових земських зібраннях. Кілька років був членом опікунської ради Лебединського і головою опікунської ради Штепівського Олександровського ремісничих училищ, розпорядчого комітету з організації сільськогосподарської виставки, що відбулася 1902 р. у Лебедині, з 1899 р. - абонентом першої в імперії сільської телефонної лінії. У Лебединському повіті він володів 416 десятинами землі (станом на 1880 р.)²².

Восени 1902 р. дійсний стаєський радник Василь Матвійович помер. Повітове земство вирішило на власні кошти поставити на його могилі плиту з написом "Земському деятелю Василию Матвеевичу Добросельському благодарне земство Лебединського уезда" та заснувати в одному з ремісничих училищ для учнів з с. Марківка одну іменну стипендію у сумі 110 крб. на рік²³. Його вдова Марія Павлівна, бажаючи зберегти пам'ять про чоловіка, надала земству 250 крб. для заснування каштаду з умовою, що з нарахованих процентів буде виділятися сума на лікування та харчування бідних хворих мешканців Марківської волості²⁴.

Володимир Володимирович Заленський

Помітною постаттю у галузі зоології й ембріології і нині залишається Володимир Володимирович Заленський, академік Петербурзької АН (1896). Завдяки науковим працям з ембріології безхребетних й окремих груп хребетних він став відомим у наукових колах не лише Росії, але і світу. Короткі статті про вченого вміщені у дореволюційних і радянських енциклопедичних виданнях, біографічному довіднику "Біологи" (К., 1984) та інших. Проте, в жодному з них не згадується про перебування академіка на Сумщині.

Народився Володимир Володимирович 26 січня (7 лютого за н.ст.) 1847 р. у с. Шахворостівка, нині Миргородського району Полтавської області. Серед його родичів були відомі земські діячі Полтавської губернії. Він закінчив харківську гімназію, навчався на відділенні природничих наук фізико-математичного факультету Харківського університету. По його закінченні у 1867 р. вийшов за кордон, де набув наукового досвіду у відомій лабораторії Лейкарта. 1869 р. захистив магістерську дисертацію з історії розвитку кліщів, наступного року став приват-доцентом Новоросійського університету в Одесі. А через рік захистив докторську дисертацію з історії розвитку арангів і був обраний професором Казанського університету, з яким пов'язано понад десять років його життя. 1882 р. вчений повертається в Одесу, де працює професором місцевого університету. У 1897 р. стає директором Зоологічного музею у Петербурзі й одночасно (з 1901 р.) -

Севастопольської біологічної станції. Завдяки його зусиллям у музеї була здійснена обробка інформації про черв'яків і систематизація колекції паразитичних черв'яків групи *Vermes*, відкрито "Підділення безхребетних", яке вченій очолював кілька років, продовжував виходити "Ежегодник Зоологического музея". Заленський розвивав еволюційний порівняльно-ембріологічний напрямок, започаткований працями І.І.Мечникова та А.О.Ковалевського. Основні роботи вченого присвячені смбріології волзької стерляді та багатьох представників безхребетних. Він показав, що розвиток головного цервового ганглію у кільчатах черв'яків і головного мозку у хребетних відбувається неоднаково, тобто, що це не гомологічні утворення. Його праці обулювані не лише у вітчизняних (Труды московского съезда естествоиспытателей, Труды киевского общества естествоиспытателей, Труды общества естествоиспытателей при Казанском университете, Записки императорской Академии наук), але й у зарубіжних виданнях, зокрема у Німеччині.

Помер Володимир Володимирович Заленський 26 жовтня 1918 р. у Севастополі.

Автор цієї статті виявив у Державному архіві Сумської області матеріали, які свідчать про перебування вченого на Сумщині. З 1901 р. Володимир Володимирович був гласним (обрахій від курії земельних власників) Лебединського повітового земства, брав (хоча і несистематично) безпосередню участь у його сесіях (засіданнях)²⁵. У 1903 р. вченого переобрали гласним на наступний трирічний термін²⁶. Його прізвище наведено у списку осіб, які мали право бути обращими почесними мировими суддями на період 1903-1905 рр., де зокрема зазначалося, що він разом із дружиною Анною Ісидорівною мав у Лебединському повіті 388 десятин землі²⁷. Проте, постійним місцем проживання академіка, на той час дійсного статського радника, що випливає з документів, була столиця²⁸. У 1905-1906 рр. прізвище вченого серед тих, хто брав участь у сесіях земства, не зустрічається, але вказується, що на той момент він разом з дружиною володів у повіті 444 десятинами землі²⁹. Крім того, земські матеріали свідчать, що в конторі економії Заленських у с.Рябушки з 1899 р. діяв телефонний зв'язок, тобто родина належала до абонентів першої в імперії сільської телефонної мережі³⁰.

Яків Володимирович Кучеров

Одним з найбільш відомих земських діячів не тільки Лебединщини та Харківщини, але й Росії був Яків Володимирович Кучеров. Його діяльність на ниві громадської роботи знайшла сквальну оцінку не лише в урядових колах, але і серед простого люду. І хоча постать цієї неординарної людини згадувалася в окремих працях краснавців³¹, проте і нині залишається маловідомими окремі епізоди його біографії.

Народився Яків Володимирович 9(21) грудня 1834 р. в с.Гудимівка Лебединського повіту у дворянській сім'ї. Закінчивши у 1853 р. Петровський кадетський корпус, служив спочатку поручиком в Білозерському піхотному полку, потім підпоручиком у Лейб-гвардії егерському (Гагчинському) полку. По закінченні Миколаївської академії

Генер
резер
штаб
дода

ропн
справ
поле
обир
1909
округ

власн
губерн
земст
Анто
на ш
талас
гром
держ
з нач
земс
вищ
загал
Росіє
чого
було
(разс
1894
у с.Б
із К.С

1909
деся
(згол
нарс
Буди
наоч
корз
с.Бор
майс
у Леб

стан
в Леб
подя
пров
ново

її була
олекції
кребет-
ходити
ційний
рацями
свячені
их. Він
в'яків і
о це не
(Групи
щества
ей при
(), але й
918 р. у
області
1901 р.
чельних
система-
вченого
розвище
есними
ся, що
у повіті
міка, на
їв, була
участь у
їн разом
земські
з 1899 р.
сршої в

нини
в. Його
є лише в
шнарної
е і пині

димівка
1853 р.
ником в
-гвардії
академії

Генерального штабу перебував при Генеральному штабі у складі Штабу резервів армійської піхоти. Згодом став штабс-капітаном Генерального штабу. У 1863 р. за сімейними обставинами звільнився з армії і повернувся додому³¹.

Цивільну службу у Лебединському повіті Яків Володимирович розпочав з посади мирового посередника, потім став повітовим справником, з 1867 р. - директором Лебединського відділення Комітету попечительства про в'язниці, згодом місцеве земство неодноразово обирало його дільничним (1868-1885) і почесним мировим суддею (1885-1909), "непременным" членом З'їзду мирових суддів Лебединського округу³².

У 1868 р. Якова Володимировича вперше обрали (від курії земельних власників) гласним Лебединського повітового, а згодом і Харківського губернського земства. Він брав участь у роботі різних комісій повітового земства. А після смерті тогочасного голови Лебединської земської управи Антона Матвійовича Добросельського 24 січня 1885 р. Кучерова обрали на цю поважну посаду³³. Саме на цій роботі у повній мірі розкрилися його талант умілого організатора, риси нейтомного працівника на ниві громадської роботи, захисника інтересів місцевого населення перед державними установами. Як відзначалося у привітанні земського зібрания з нагоди 40-річної земської діяльності Кучерова, він був "тибоким знаплем земської справи, постійно підтримував місці зв'язки з представниками вищих кіл і з видатними земськими діячами Росії, завжди слідкував за загальним розвитком земської думки, лов'язував наш новіт з усією земською Росією і, завдяки таким зв'язкам, здобував для Лебединського земства то, чого не отримували інші"³⁴. Зусиллями Якова Володимировича у Лебедині було засновано Товариство взаємного кредиту, ініційовано будівництво (разом із князем Б. С. Щербатовим та графом В. О. Капістом) і збудовано у 1894 р. залізницю (Лебедин-Боромля), з'явилися жіноча і чоловіча гімназії, у с. Будилка - казенна навчальна реміснича майстерня, у Лебедині (разом із К. С. Зільберником) та Штепівці - лікарні³⁵.

Вагомим був його вклад у справу поширення у повіті освіти. У 1877-1909 рр. Яків Володимирович був членом повітової училищної ради, кілька десятиліть - членом ошкунської ради лебединських жіночої прогімназії (згодом гімназії) і ремісничого училища, попечителем Гудимівського народного училища, для якого у 1901 р. пожертвував 188 крб.³⁶, Будильського народного училища, якому у 1909 р. подарував комплект наочно-навчальних посібників³⁷, сприяв взяттю на баланс земства корзинової майстерні, що знаходилася у маєтку М. М. Ковалевського в с. Боровенька, та зведенню нового приміщення столлярно-корзинової майстерні Лебединського ремісничого училища³⁸. Заради його зусиллям у Лебедині була відкрита громадська бібліотека.

Кучеров брав безпосередню участь у справі покращення економічного становища краю. Так, він був одним з ініціаторів та організаторів у 1899 р. в Лебедині сільськогосподарської виставки, за що земство висловило цири подяку земській управі та розпорядчому комітету виставки³⁹. Під час проведення Столипінської аграрної реформи сприяв запровадженню у новостворених хуторах нових форм господарювання. Так, на засіданні

повітової сільськогосподарської ради, що відбулася 11 жовтня 1907 р. у Лебедині, розгорнулася дискусія щодо застосування у селянських господарствах чотиришільної сівозміни. В ній, зокрема, взяли участь Я.В.Кучеров і губернський агроном В.Е.Брунст. Яків Володимирович пропонував використати Шубартівський спосіб сівозміни, який вдало застосовувався у Саксонії, що свідчило про обізнаність земського діяча у галузі агрономії. Губернський агроном звернув увагу на недоліки цього способу і довів його непридатність для умов Лебединщини. Кучеров погодився із запропонованою системою чотиришільної сівозміни. Слухнами, на думку земського діяча, були також поради Брунста щодо ущільнення мережі агрономічної служби у повіті, покращення роботи земського сільськогосподарського складу, збільшення асигнувань на розвиток тваринництва тощо⁴¹.

Кучеров взяв також участь у нараді, що відбулася 2 жовтня 1909 р. у Лебедині. На ній було ухвалено рішення про запровадження земством посади третього агронома; організацію у повіті 4-х показових полів з покращеними сівозмінами та обробкою землі, сортами рослин; безкоштовне надання насіння кормових культур селянам, які перейшли до односібних форм господарювання; заснування дослідно-показових ділянок із застосуванням мінеральних добрив у хутірських господарствах; відкриття сільськогосподарських товариств у Лебедині, Олешні, Ворожбі, Марківці, Вільшані; збільшення кількості продуктивної породистої великої рогатої худоби та коней з метою надання їх хутірським господарствам⁴².

Неодноразово місцеве земське зібрання висловлювало голові та членам земської управи подяку за "зразкове ведення земського господарства"⁴³, клопоталося перед предводителем дворянства Лебединського повіту про порушення справи нагородження Кучерова орденом⁴⁴. З обранням Якова Володимировича членом Державної Ради, він 21 липня 1907 р. склав з себе повноваження голови земської управи. Вшановуючи всілікі заслуги земського діяча на громадській ниві, Лебединське повітове земство у 1908 р. заснувало в Лебединській чоловічій гімназії стипендію ім'я Кучерова у розмірі 180 крб. на рік для учнів - дітей незаможних мешканців повіту незалежно від їх пріналежності до певного стану та походження⁴⁵. Лебединська міська управа відзначила видатну громадську та корисну для міського суспільства діяльність земського діяча, виділивши 200 крб. на виготовлення адреси та портрета Я.В.Кучерова⁴⁶. За відмінну військову службу та ловготривалу і плідну роботу у земстві він був нагороджений багатьма відзнаками, зокрема, орденами Св. Станіслава II ступеня (1864), Св. Анни II ступеня (1882), Св. Володимира IV ступеня (1888) тощо.

Як приватна особа Яків Володимирович виділяв значні грошові суми на благодійні цілі. У 1900 р. за його кошти (50% вартості) збудовано церкву і 2-поверховий будинок у с. Гудимівка. Він був абонентом першої в імперії сільської телефонної лінії (1899), до відкриття якої мав безпосереднє відношення. У Лебединському повіті володів 2257 десятинами землі (1909 р.), кінним (верхові і рисисті коні) і винокурним (у с. Будилка) заводами, мав економії у с. Будилка, Гудимівка, Вільшанка, Ховратівщина.

907 р. у
нських
участь
ирович
ї вдало
о діяча у
способу
дився із
а думку
мережі
льсько-
нництва

909 р. у
емством
полів з
штовне
осібних
їнок із
дкриття
арківі,
ї рогатої

олові та
мського
рянства
чучерова
ної Ради,
ї управи.
ї піви,
оловічій
їв - дітей
певного
видатну
го діяча,
ччєрова⁴³.
мсті він
таніслава
студея

зові суми
но церкву
ї в імперії
осередні
мі (1909
 заводами,

Помер Яків Володимирович Кучеров 11(24) листопада 1909 р. у Петербурзі. Поховали його у рідній Гудимівці. Вже після смерті відомого земського діяча на кошти Харківського губернського земства у с. Гудимівка була відкрита 2-класна школа імені Кучерова⁴⁴. Нині у Лебединському краснавчому музеї зберігаються портрети Якова Володимировича, виконані харківським художником І. Святенком і Н. Х. Онацьким, та його матері.

Іван Михайлович Подольський

На початку ХХ ст., особливо під час Столипінської аграрної реформи, Управління у справах дрібного кредиту Державного банку Росії разом із земствами опікувалося справою поширення на селі кредитних кооперацій. Саме завдяки їм та ініціативі самих селян на Сумщині утворилася широка мережа кредитних товариств, земських кас дрібного кредиту⁴⁵. Безпосередній контроль над цими організаціями здійснювали інспектори дрібного кредиту, які працювали у конторах та відділеннях Державного банку.

У 1907-1911 рр. в Сумському відділенні банку працював відомий у майбутньому скономіст, журналіст і громадський діяч Іван Михайлович Подольський. Він походив з дворянської родини, вірогідно Охтирського повіту. У метричній книзі Спасо-Преображенського собору є записи про те, що у Івана Михайловича в Сумах народилися сини Леонід (невдовзі помер) і Володимир⁴⁶. Працюючи інспектором дрібного кредиту, він неодноразово на засіданнях Охтирського земського зібрания виголошував доповіді про стан розвитку системи установ дрібного кредиту у повіті⁴⁷, звертаючи увагу земства на нестаразди у діяльності місцевої земської каси дрібного кредиту (до речі, другої в імперії за часом виникнення)⁴⁸. Вже тоді почав друкуватися у столичній кооперативній пресі, зокрема в журналі "Хроніка мелкого кредиту", що виходив зусиллями знаного в Росії та Європі кооператора О. Беретті⁴⁹.

Іван Михайлович був учасником всеросійських і місцевих коопераційних з'їздів. У 1909 р. він взяв участь у З'їзді представників коопераційних установ дрібного кредиту Полтавської губернії⁵⁰. Був одним з ініціаторів проведення й організатором Наради представників кредитних товариств Лебединського, Охтирського та Сумського повітів Харківської губернії, що відбулася у червні 1911 р. у Сумах. В ній взяли участь понад 60 осіб, зокрема, керуючий Сумським відділенням Державного банку П. М. Патрик, голова Сумської земської управи М. М. Петришев, голова правління Харківської губернської земської каси дрібного кредиту Б. І. Каразін, член правління Лебединської земської каси М. С. Тимченко-Рубан, сумський та охтирський земські агрономи М. Г. Колесников і В. О. Онуфрієв, голова Охтирського товариства сільського господарства Р. І. Дворський. На нараді обговорювалися питання організації товариствами посередницьких операцій з купівлі й оренди землі, постачання цукровим заводам буряків, культурно-освітньої діяльності, взаємодії кооперацій і земств у справі підвищення продуктивності селянських господарств⁵¹. Він сприяв відкриттю нових кооперацій. Пізніше, коли

Його вже не було у Сумах, на сторінках місцевої преси кооператори з с. Рясне тодішнього Охтирського повіту згадували про те, як інспектор допомагав становленню кредитного товариства⁵⁵.

У 1912 р. Іван Михайлович персідзить до столиці, де стає редактором журналу "Вестник мелкого кредиту". На сторінках цього видання публікує низку статей про досвід організації поставок кооперативами Лебединського, Охтирського і Сумського повітів буряків цукровим заводам⁵⁶, відомих кооператорів⁵⁷, місцеві з їзди представників кредитних товариств (під псевдонімом)⁵⁸ та інші. Працюючи у журналі, він не полішав зв'язків із Сумщиною. 1914 р. відвідав Суми, де прочитав кілька лекцій з організації кредитної кооперації. У Петрограді кооператор мешкав по вул. Мала Посадська, 11/21, кв. 11.

Перебуваючи у столиці, Іван Михайлович займався і громадською діяльністю, був членом Петроградського відділення Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, товаришем голови 1-го відділу (установ дрібного кредиту) цієї організації⁵⁹, де працювали С.В.Бородаєвський (родом з Охтирки), В.Е.Брунст, К.А.Машівич.

У 1917 р. він повертається в Україну, де бере активну участь у розбудові національних кооперативних центрів. У вересні 1918 р. на установчих зборах Центрального українського кооперативного комітету його обирають членом ревізійної комісії цієї поважної організації⁶⁰. 1919 р. стає членом редакційної комісії журналу "Українська кооперація", де співпрацював з такими корифеями української кооперації, як М.Туган-Барановський, П.Пожарський, В.Саловський, Л.Зак та інші⁶¹. Згодом був співробітником в установах Української Академії Наук, про що свідчить доновід "Характеристика бюджетних матеріалів по обслідуванню селянських господарств на Україні", виголошена ним у 1921 р.⁶² У 20-ті роки Іван Михайлович жив і працював у Харкові. Опублікував низку наукових праць. На жаль, подальша доля кооператора автору статті невідома.

Науковий доробок І.М.Подольського складають понад 10 книг з теорії і практики кредитної кооперації, численні статті у фахових періодичних виданнях. Нижче подаємо перелік його основних праць.

1. Ахтирский уезд в сельско-хозяйственном отношении // Известия Моск. Сельско-Хоз. Ин-та. - 1907-1912.
2. О мелком народном кредите. Лекции, читанные в 1909 г. на курсах для народных учителей Валуйского у. Издание Валуйской секции Воронежского с-ва народных университетов. - [Б. м.]. [Б. г.]
3. Каковыми должны быть ревизии кредитных кооперативов // Вестник кооперации. - СПб., 1912. - Кн.3. - С.73-79.
4. Рост кооперативных учреждений в России. - СПб., 1912.
5. Численный рост и средства учреждений м. кр. в России. - СПб., 1912.
6. Первая помощь слушателям чтений и бесед по кооперации. - СПб., 1913.
7. Пособие при устройстве курсов, чтений и бесед по кооперации и литература для изучения кооперации. - СПб., 1913.
8. Новый труд по теории и практике кооперации // Вестник кооперации. - 1914. - Кн.2. - С.37-48.
9. Ответы на вопросы учреждений мелкого кредита. - СПб., 1914.
10. Очерки по теории мелкого народного кредита. - СПб., 1914.
11. Как определить и укрепить истинную кредитоспособность нашего крестьянства. - Пг., 1915.
12. Краткое руководство для слушателей и устроителей курсов и чтений по

кооперации в России с 35 рисунками. Издание Петроградского отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. - Пг., 1915.

¹³ Кредит и трудовое хозяйство. К вопросу о борьбе учреждений мелкого кредита с земствической задолженностью населения // Агрономический журнал. - 1915. - №№VI, VII-VIII.

¹⁴ Задачи земских и кооперативных учреждений в области "местных польз и нужд". - Пг., 1916.

¹⁵ Кредит для селян. - Х., 1925.

¹⁶ Сельско-господарский кредит. - Х., 1928.

Отже, наведені вище біографічні дані громадських діячів і науковців, які працювали у земствах або співробітничали з ними, свідчать про те, що чимало талановитих і працьовитих людей сприймало органи самоврядування як засіб вияву громадської ініціативи, способ вирішення нагальних місцевих економічних і культурно-освітніх проблем. Саме на земській ниві вони здобули досвід громадської роботи, прилучилися до справи покращення становища незаможних верств населення. Сподіваємося, що конкретно-історичний досвід діяльності земських установ допоможе реалізувати і розширити систему самоврядування в незалежній Україні.

¹ Телицын В. Брунест Виктор Эмильевич // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь. - М., 1997. - С.109.

² Див.: Кабанов В.В. Школа А.В.Чаянова или организационно-производственное направление русской экономической мысли // Вопросы истории СССР. - 1990. - №6. - С.86-99.

³ Телицын В. Вкн. праця. - С.109.

⁴ Журнал Лебединского уездного земского собрания 1907 года. - Лебедин, 1908. - С.28.

⁵ Про К.Мацієвича див.: Буссенко В. Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. - 1997. - №1. - С.25-30; він же. Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // Політика і час. - К., 2002. - №10. - С.78-86.

⁶ Из деятельности Г отдела // Вестник кооперации. - 1916. - Кн.1. - С.106.

⁷ Брунест В. Наши сельско-хозяйственные общества и их значение в деле сельского хозяйства // Вестник кооперации. - 1916. - Кн.3. - С.15-23.

⁸ Кернокомітет М. Съезд представителей учреждений мелкого кредита в Харькове 11-14 марта 1910 г. // Хуторянин. - 1910. - №13. - С.478-480.

⁹ I.P. Курсы по кооперации Петроградского общества народных университетов // Вестник мелкого кредита. - 1916. - №6. - С.264.

¹⁰ Объявление // Хутор. - 1910. - №2. - С.VIII.

¹¹ Отчет по оказанию агрономической помощи в районах землеустройства Харьковской губернии за 1914 год. - Х., 1915. - С.41.

¹² ИР НБУВ. - Ф.290. - Спр.411. - Арк.3, 6, 9, 13.

¹³ Марголин А. Украина и политика Англії // Революция на Украине по мемуарам белых. - М.-Л., 1930. - С.377.

¹⁴ Див.: Записки Русского Института Сельско-Хозяйственной Кооперации в Праге. - Кн. VI. - Прага, 1929.

¹⁵ Див.: Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918-1945 гг. (Библиография с биографическими данными об авторах). - Т.1. - Ч.1. - Прага, 1996. - С.99-100.

¹⁶ ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.79. - Арк.15.

¹⁷ Там же. - Спр.36. - Арк.14, 15.

¹⁸ Там же. - Спр.79. - Арк.14.

¹⁹ Там же. - Арк.14-15.

²⁰ Там же. - Спр.73. - Арк.5-6.

²¹ Харьковский календарь. Памятная книжка. - Х., 1884. - С.114-115; ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.36. - Арк.31-32.

²² ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.73. - Арк.5-6.

²³ Журналы XXXVIII/XI очередного Лебединского уездного земского собрания 29, 30 сентября и 1 октября 1902 года с приложениями. - Лебедин, 1903. - С.217.

- ²⁶ Журнали XXXIX/XII очередного Лебединського уездного земського собрания 21 и 22 січня 1903 року з приложеннями. - Лебедин, 1904. - С.166.
- ²⁷ Журнал XXXVII / X очередного Лебединського уездного земського собрания 2, 3 и 4 жовтня 1901 року з приложенням. - Лебедин, 1902. - С.2, 16.
- ²⁸ Журнал XXXIX / XII очередного Лебединського уездного земського собрания 21 и 22 січня 1903 року з приложенням. - Лебедин, 1904. - С.1.
- ²⁹ Там же. - С.406.
- ³⁰ Журнал XL / XIII очередного Лебединського уездного земського собрания 10, 11, 12 и 13 жовтня 1904 року з приложенням. - Лебедин, 1905. - С.20-22.
- ³¹ Журнал Лебединського уездного земського собрания 24, 25, 26 и 27 жовтня 1905 року з приложенням. - Лебедин, 1907. - С.474.
- ³² Журнал XXXIV / XVII очередного Лебединського уездного земського собрания 30 вересня, 1, 2 и 3 жовтня 1908 року з приложенням. - Лебедин, 1909. - С.557.
- ³³ Дудченко В.Г. З історії Лебединщини. - Вип.1. - Лебедин, 1993. - С.29-30; Ткаченко Б.І. Лебедія. Історичні піариси в двох книгах. - Кн.1. - Суми, 2000. - С.172, 177 та ін.
- ³⁴ ДАСО. - Ф.251. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.1 зб. - 3 зб.
- ³⁵ Там же. - Арк.4 зб. - 12 зб.
- ³⁶ Там же. - Арк.7 зб.; Спр.79. - Арк.8-9.
- ³⁷ Журнал XLV / XVIII очередного Лебединського уездного земського собрания 10, 11, 12 и 13 жовтня 1909 року з приложеннями. - Лебедин, 1910. - С.511.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Журнали XXXVIII / XI очередного Лебединського уездного земського собрания 29, 30 вересня і 1 жовтня 1902 року з приложеннями. - Лебедин, 1903. - С.75.
- ⁴⁰ Журнали XLV / XVIII очередного Лебединського уездного земського собрания 10, 11, 12 і 13 жовтня 1909 року з приложеннями. - Лебедин, 1910. - С.511.
- ⁴¹ Там же. - С.160-163.
- ⁴² Журнали XXXV / VII очередного Лебединського уездного земського собрания 29, 30 і 31 жовтня 1899 р. і згуртного 30 квітня 1900 р. з приложеннями. - Лебедин, 1900. - С.159-160.
- ⁴³ Див.: Журнали XLIII / XVI очередного Лебединського уездного земського собрания 24, 25, 26, 27 і 28 жовтня 1907 року з приложеннями. - Лебедин, 1908. - С.28-48.
- ⁴⁴ Журнали XXXV / VII очередного Лебединського уездного земського собрания 29, 30 і 31 жовтня 1899 р. і згуртного 30 квітня 1900 р. з приложеннями. - Лебедин, 1900. - С.52-55.
- ⁴⁵ Журнали XXXVI / IX очередного Лебединського уездного земського собрания 26 і 27 жовтня 1900 року з приложеннями. - Лебедин, 1901. - С.252.
- ⁴⁶ Журнали XXXVIII / XI очередного Лебединського уездного земського собрания 29, 30 вересня і 1 жовтня 1902 року з приложеннями. - Лебедин, 1903. - С.377.
- ⁴⁷ Журнали XXXXIV / XVII очередного Лебединського уездного земського собрания 30 вересня, 1, 2 і 3 жовтня 1908 року з приложеннями. - Лебедин, 1909. - С.515, 517.
- ⁴⁸ Ткаченко Б.І. Вказана праця. - С.172.
- ⁴⁹ Журнали XXXXIV / XVII очередного Лебединського уездного земського собрания 30 вересня, 1, 2 і 3 жовтня 1908 року з приложеннями. - Лебедин, 1909. - С.515, 549-557; Денежний статистичний звіт Лебединської уездної земської управи за 1911 рік. - Лебедин, 1912. - С.90.
- ⁵⁰ Про розвиток кредитної кооперації на Сумщині див.. Власенко В.М. Кредитна кооперація на Сумщині (1903-1913) // Історичні віхи Слов'янської України: XVII-XX ст. Наукова збірка. - Х., 1997. - С.73-83; Корогод Г.І., Міщенко І.В. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX - поч. XX ст.). - Суми, 1999; Власенко В.М. Нове видання про кредитні установи на Сумщині // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.210-211; Там же. Документи і матеріали Державного архіву Сумської області як джерело з історії кредитної кооперації В. Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75 річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.29-30.
- ⁵¹ ДАСО. - Ф.744. - Оп.3. - Спр.33. - Арк.16 зв.; 71 зв.; 103 зв.
- ⁵² Доклады Ахтырському 46-му Основному Земському Собранию 17 ноября 1910 г. По распорядительному отделу. - Вып.2. - Ахтырка, 1910. - С.41-45.
- ⁵³ Журнали Ахтырского 44-го Очередного Уездного Земского Собрания. - Ахтырка, 1908. - С.29-34.
- ⁵⁴ Див.: И.П. Сети кр. т-в // Хроника мелкого кредита. - 1909. - №1. - С.23; Подольский И.М. Заметка о Бельгійському кр. т-в // Там же. - №3. - С.63-64; П-ский И.М. Состояние сословно-общественных учр-ний м. кр. в Ахтырском, Лебединском и Сумском уездах Харьковской губ., по данным ревизии, произведенной инспекцией м. кр. в 1908 г. // Там же. - 1911. - №9. - С.149-151.

- ⁵³ Съезд представителей кооперативных учреждений м.кр. Полтавской губ. // Хуторянин. - 1909. - №44. - С.1514.
- ⁵⁴ Совещание предст. кр. т-ва в г. Сумах // Вестник мелкого кредита. - 1912. - №3. - С.95-99.
- ⁵⁵ Сумський вестник. - 1913. - 20 июня. - С.3.
- ⁵⁶ Подольский И. Поставка заводам сахарной свеклы // Вестник мелкого кредита. - №12. - С.363-367.
- ⁵⁷ Подольский И. Светлой памяти Райффайзена (к 25-летию со дня смерти). // Там же. - 1913. - №13. - С.471-477.
- ⁵⁸ Лука Писевский. Съезд представителей кредитных товариществ в г. Волчанске Харьковской губ. 26-28 февраля 1913 г. (Востюминин) // Там же. - №26. - С.876-879.
- ⁵⁹ Подольский И. Из деятельности I отдела (Учрежд. мелк. кредита) // Вестник кооперации. - 1916. - Кн.1. - С.104-106.
- ⁶⁰ ДАСО. - Ф.904. - Оп.1. - Спр.35. - Арк.47-50.
- ⁶¹ Інститут рукописів ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. - Ф.290. - Спр.132. - Арк.9.
- ⁶² Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. - К., 1993. - С.560.

РЕПУБЛІКАНІЙ

В Харкове открыто справочное педагогическое бюро для содействия просветительным стремлениям населения.

Живописная Россия. - 1901. - 7 января.

Совет Харьковского университета постановил: ходатайствовать о допущении женщин на все факультеты на одинаковых условиях со студентами.

Живописная Россия. - 1901. - 14 октября.

Среди студентов Харьковского университета, преимущественно историко-филологического факультета, образовался литературный кружок, взявший предметом своего изучения, главным образом, психологию художественного творчества. Руководитель кружка будет проф. Д.Н. Овсянникова-Куликовского.

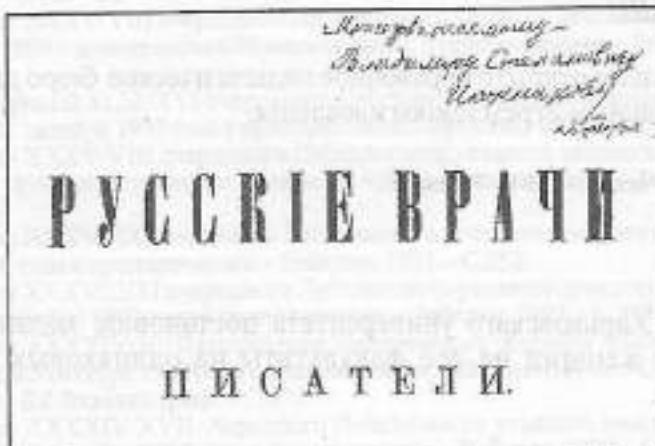
Живописная Россия. - 1901. - 2 декабря.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**БИОБИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ Л.Ф.ЗМЕЕВА
"РУССКИЕ ВРАЧИ ПИСАТЕЛИ" КАК ИСТОЧНИК
ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ СУМЩИНЫ**

До сих пор биобиблиографический словарь Льва Федоровича Змеева (1832-1901)¹ "Русские врачи писатели" не используется как источники для изучения истории медицины Сумщины.

Прежде всего, наверное, надо дать разъяснение по названию словаря. "Русские врачи писатели" - это врачи Российской империи, которые имеют опубликованные работы. В подавляющем большинстве случаев эти публикации носят научный характер, хотя есть и - научно-популярные статьи. В свой словарь Лев Федорович включил и тех врачей, которые являлись переводчиками медицинских трудов, со списками переведенных ими на русский язык сочинений. Конечно, есть в словаре биографии литераторов, то есть писателей в нашем традиционном понимании, но обязательно, конечно, с высшим медицинским образованием.

Фрагмент обложки книги Л.Ф.Змеева с дарственной надписью В.С.Иконникову

Встречаются в словаре статьи, не посвященные врачам, но писавшим на медицинские темы. Например, мы встречаем данные о биологе И.И.Мечникове. Однако таких статей немного. Как исключение автор поместил в книгу отдельные биографии отечественных лекарей, не оставивших след в медицинской литературе, хотя словарь ис просто биографический, а биобиблиографический. За образец мог быть взят "Medizinisches Schriftsteller-Lexicon der jetzt lebenden Ärzte, Wundärzte, Geburtshelfer, Apotheker, und Naturforscher aller gebildeten Völker" (автор - Adolph Carl Peter Callisen). 33 тома немецкоязычного лексикона Каллизена были изданы в 1830-45-х гг. в Копенгагене и не содержат в том числе сведения о некоторых отечественных врачах и их публикациях. При соответствующих биографиях Л.Ф.Змеев дает ссылки на этот лексикон.

Всего в словаре почти 5000 фамилий. I² и II³ выпуски или "тетради" "Русских врачей писателей" содержат сведения о врачах, писавших до 1863 г. В I тетради поданы фамилии от "А" по "Л" включительно, во II тетради - от "М" по "Я". III тетрадь⁴ является дополнением предыдущих. В ней вошли публикации, случайно пропущенные в I и II тетрадях, и небольшое число новых фамилий врачей со списком их работ.

В IV⁵ и V⁶ тетрадях помещены библиографические данные о врачах, печатные работы которых увидели свет с 1863 г. В IV тетради фамилии от "А" по "Л" включительно, в пятой - от "М" по "Я". Есть еще и дополнение к IV и V тетрадям, которое можно считать VI тетрадью, но Л.Ф.Змеев так его не обозначил, видимо, исходя из небольшого объема дополнения - 10 страниц. Это дополнение содержит фамилии, не вошедшие в IV и V тетради. Дополнение выщущено вместе с V тетрадью, является её составной частью, но имеет отдельную пагинацию (далее - Дополнение I или Д.И.).

В 1892 г. Лев Фёдорович опубликовал второе дополнение к своему библиографическому справочнику (далее - Дополнение II или Д.П.). Оно содержит сведения о врачах, помещенных в первых и последующих тетрадях. В Д.П.Л.Ф.Змеев поместил и "Предметный указатель переводов иностранных врачебных сочинений на русский по 1886 г." (С.53-105). Как уже отмечалось выше, в словаре представлены и биографии врачей-переводчиков со списком сделанных ими переводов. Поэтому данный указатель, содержащий ссылки к соответствующим тетрадям и дополнениям, можно рассматривать как вспомогательный к библиографической части словаря Л.Ф.Змеева. Но вместе с тем "указатель переводов" включает и сведения о медицинской литературе, переведенной на русский язык и не врачами.

В основе выделения двух периодов - до 1863 г. и с 1863 г. - положена важная веха в истории российских университетов: год введения нового университетского устава. Деление авторов на эти две группы условно - многие издавались как в первом, так и во втором, выделенном Л.Ф.Змеевым, периодах. Поэтому нужные имена надо искать как в первых тетрадях (тетради I, II и III), так и тетрадях IV и V, а также в Д.П.Д.П. Кроме того, отдельные персоны, пропущенные в тетрадях I-III, попали в IV и V, хотя жизнь и деятельность их приходилась на период до 1863 г. Все это затрудняет работу со словарем Змеева, а единого алфавитного указателя "врачей писателей" нет.

Полнота биографических справок разная. Чаще более скучные сведения Л.Ф.Змеев приводит о своих современниках. Вместе с тем, на запрос Льва Федоровича многие врачи прислали ему автобиографии и списки своих работ. Существенным недостатком словаря является отсутствие врачей Империи с иностранными фамилиями. Справедливо ради следует отметить, что Л.Ф.Змеев планировал продолжить работу по дополнению своего словаря. В 1889 г. он пишет: "Усердно просят все поправки и дополнения寄сылатъ автору, а товарищамъ, носящимъ иностранные фамилии, или пропущенныхъ здесь, доставить списокъ своихъ сочинений (для контроля), особенно на иностранныхъ языкахъ и хотятъ краткие биографические о себе сведения"⁸. Несмотря на недочеты, отмеченные выше, а также встречающиеся отдельные опечатки и неточности, библиографический словарь Л.Ф.Змеева до сих пор имеет научно-справочное значение.

В словаре помещены биографии известных врачей, ученых-медиков, жизнь которых была связана с Сумщиной: проф. Г.И.Базилевича (1759-1802) [тетрадь I, с.12], доктора медицины М.П.Барановича (?-?) [I, 13], проф. Е.С.Гордеенко (1812-1897) [I, 71-72], проф. В.Я.Джуньковского (1767-1826) [I, 88; Д.П. 88], проф. П.П.Заблоцкого-Десятovского (1814-1882) [I, 107; III, 17], проф. И.О.Калениченко (1805-1876) [I, 132; III, 22; IV, 139], проф. Павла А.Нараповича (1801-1874) [III, 27; III, 40], проф. Петра А.Нараповича (1805-1858) [III, 27-28; III, 40], М.О.Парпурь (1763-1828) [III, 48], проф. П.И.Перемежко (1833-1894) [V, 57], проф. И.А.Полетики (1726-1783) [III, 66], проф. Д.В.Понырки (1746 - после 1789) [III, 69; III, 51], доктора медицины К.Ф.Рожалина (1740-1795) [III, 83], А.Сидоровича (?-?) [III, 101], проф. Г.Ф.Соболевского (1741-1807) [III, 108; Д.П. 39], проф. С.П.Томашевского (1854-1916) [V, 165], А.И.Федоровского (1767-?) [III, 70].

В этих статьях приводится библиография опубликованных работ ученых и публикации о них, содержащие данные, которые не использовались советскими историками медицины, но дающие дополнительную информацию о жизни и деятельности этих врачей.

Например, из статьи о проф. Г.И.Базилевиче узнаем, что он сын священника, за границу был отправлен на три года благодаря открывшейся вакансии "на счет" княгини Голицыной, "на капитан которой трое русских постоянно учились медицине в Страсбурге". Выслужил чин коллежского советника - чин 6-го класса (По "Табели о рангах" 1-й - высший класс, а 14-й - низший. В XVIII и начале XIX вв. право потомственного дворянства давал 8-й класс.).

Братья Нараповичи родились в семье протоиерея, а дед их Иван, поступив в 1763 г. в Московскую госпитальную школу, вскоре был уволен "за гнустностью к анатомии" и определен в Измайловский полк солдатом. Петр Андреевич Нарапович - профессор анатомии в Харькове, "замечательно счастливый глазной оператор". Статский советник (5-й класс) - с 1845 г. только с этого чина можно было получить право потомственного дворянства. Павел Андреевич Нарапович - профессор анатомии в Петербурге, лейб-хирург (придворный хирург), бальзамировал останки императрицы Марии Федоровны (вторая жена императора Павла I, мать Александра I и Николая I) и императора Николая I. Действительный статский советник (4-й класс, соответствовал генерал-майору в армии) - с 1856 г. давал право потомственного дворянства. Кавалер ордена Св.Владимира IV степени.

Проф. И.О.Калениченко - из государственных крестьян, первоначальное образование получил в Сумском уездном училище, "один из лучших практиков в Харькове", действительный статский советник, кавалер ордена Св.Владимира IV степени.

Проф. П.П.Заблоцкий-Десятovский - из дворян, в 1843-1849 гг. был дежурным гоф-медиком (т.е. дежурным придворным врачом), получил 1/2 Демидовской премии (2500 рублей ассигнациями) за книгу "Учение о болезнях яичка, семенного канатика и мошонки" (СПб., 1848, XVI, 454 с.) и еще 1/2 Демидовской премии - опять же 2500 рублей ассигнациями - за "Руководство к изучению и лечению венерических болезней с рисунками" (СПб., 1857, XVI, 352 с.). Тайный советник (3-й класс, соответствовал чину генерал-лейтенанта в армии).

Это все отдельно взятые для иллюстраций факты, но дающие дополнительные штрихи к биографиям выходцев из нашего края. В словаре Л.Ф.Змеева приведены биографии врачей - уроженцев Сумщины или работавших здесь и до сих пор мало или совсем неизвестных у нас.

Трофим Ольхович (1748 - 23.X(4.XI).1807). Мещанин "села Роменского"⁹, учился в Киевской академии, с 1769 г. - ученик в Петербургском генеральном сухопутном госпитале, в 1770 г. стал подлекарем и начал служить в инженерном пехотном корпусе, в этом же году - лекарь в Тамбовском пехотном полку, с 1779 г. - Ахтырский городовой врач, в 1782 г. получил степень медико-хирурга, с 1797 г. - оператор (т.е. хирург) Курской губернской врачебной управы и в этом же году был уволен с пенсионом, коллежский асессор - 8 класс [П, 41]¹⁰.

Антон Яковлевич Транлипинский (Травулинский, 1765-16(28).VII.1830). Сын священника местечка Ични Киевской епархии. Из Киевской академии в 1778 г. поступил в Московскую госпитальную школу, с 1783 г. - врач в Несвиже, с 1784 г. - врач в Борзенском и Роменском уездах Черниговской губернии. С 1790 г. работал в г. Днепровск, затем - в Козловском пехотном полку, после присвоения в 1796 г. звания штаб-лекаря служил в Богуславском уезде Киевской губернии и акушером (теперь мы бы сказали - акушер-гинекологом) в Новороссийской (Екатеринославской) губернской врачебной управе. Уволен в 1828 г. Коллежский советник, кавалер ордена Св.Владимира IV степени [П, 132].

Прокопий Иванович Глядниковский - сын священника из Кропивицкого. Учился в Новгород-Северской семинарии, откуда в 1793 г. поступил учеником в Петербургский военно-сухопутный госпиталь. В 1797 г. получил звание кандидата хирургии I отделения. В 1798 г. года работал "в родильне" Петербургского воспитательного дома и в этом же году перешел лекарем в Казанский гарнизонный полк. В 1802 г. получил звание штаб-лекаря и со следующего года - акушер Олонецкой врачебной управы, с 1805 г. - в армейском корпусе Эссена, с 1806 г. - доктор в дивизии Голенищева-Кутузова. После этого доктор в 4-й дивизии, с которой прошел шведскую и все французские кампании. С 1816 г. - штаб-доктор 2-го пехотного полка. В 1820 г. стал доктором медицины и хирургии, затем - главный лекарь Рижского военного госпиталя, откуда и уволен по болезни. Статский советник [П, 67].

Иван Казимирович Юдзевич (1790-1863). Дворянин, казенный воспитанник Виленского университета (ныне Вильнюсский, Литва), который окончил в 1807 г. В 1812 г. получил степень магистра медицины, а затем, в этом же году, - степень доктора медицины, поступил в 42-й егерский полк. Служил в Орловском военном временном госпитале, Орловском пехотном полку, 11-й артиллерийской бригаде старшим лекарем. Уволен в 1824 г. Закончив службу по военному ведомству, он с 1826 г. жил и работал в Ромнах, где состоял при больнице приказа общественного призыва (1826-1833 гг.), а в 1844-1863 гг. - роменский городовой врач. Коллежский советник [П, 174]¹¹.

Яков Максимович Горбанев (? - 15(27).X.1877, Харьков). Из обер-офицерских детей¹², учился в слободско-украинской гимназии, в 1825-1829 гг. - в Харьковском университете. Затем служил военным врачом в Псковском кирасирском и Чугуевском уланском полках. В 1833 г. стал штаб-лекарем. В 1840-1845 гг. был Ахтырским уездным врачом. Кроме того, с

1844 г. состоял врачом при Ахтырском духовном училище и с этого года - старшим уездным врачом по Харьковской губернии (в каждом уезде губернии было по уездному врачу, а один из них считался старшим). С 1845 г. он уже оператор, а с 1848 - инспектор Харьковской губернской врачебной управы. Автор работ об оспопрививании, об осенних и холерных эпидемиях в Харьковской губернии и др. Статский советник [I, 71; III, 11; ДІІ, 10]¹³.

Романович (? - ?) - штаб-лекарь, работал во Владимире, а затем в Путивле. Автор двух публикаций в 1835 г. Надворный советник - 7-й класс по "Таблицы о рангах" [II, 84].

Андрей Гаврилович Холодовский (1811 - 1876). Дворянин, католик. В 1834 г., после окончания ПМХА с 1831 г. служил лекарем в саперном батальоне. В 1839 г. в ПМХА получил звание штаб-лекаря, затем был определен полковым штаб-лекарем Могилевского пехотного полка. Уволен. В 1846 г. - врач Стародубского уездного училища в Черниговской губернии. После этого А.Г.Холодовский опять в военном ведомстве: с 1856 г. - старший врач Шлиссельбургского порохового завода, с 1871 г. - главный врач Шосткинского военного полуточного госпиталя, с 1876 г. - старший врач Шосткинского лазарета, тогда же уволен действительным статским советником и вскоре умер. Кавалер ордена Св.Владимира IV степени [II, 143].

Павел Никифорович Бойченко (1813 - 10(22).XI.1884) родился в западном г. Белополье Сумского уезда в семье "землевладельца бургомистра". Учился в харьковской гимназии, в 1830-1835 гг. - в Харьковском университете. В 1839-1842 гг. был врачом в имении Бугурдиной в Харьковской губернии. Автор статей "Немота излеченная гальванизмом. г. Сумы." (Друг здоровья. - 1841. - №32) (по данным Змесева, всего опубликовал семь работ). После этого служил в Екатеринославе (ныне Днепропетровск): сначала ординатором, а затем - с 1849 г. - старшим врачом больницы приказа общественного призрения. За год до этого он едет в Харьков, где при университете сдает экзамен на звание акушера (1848 г.). И, наконец, с 1865 г. - инспектор врачебной управы. Таким образом, П.Н.Бойченко в конце своей карьеры возглавил государственное медицинское дело всей Екатеринославской губернии. Губернское земство за многолетнюю службу учредило стипендию и палату в больнице его имени. Статский советник [I, 27; III, 5]¹⁴.

Александр Николаевич Муравьев (? - ?), сын титулярного советника. Учился в Казанском университете. В 1836 г. определен в подвижный запасной парк 12-й артиллерийской бригады. Затем служил в Полоцком егерском полку, с 1841 г. - штаб-лекарь, в 1842 г. уволен. Затем - практический врач в г. Путивль. Автор восьми статей. Титулярный советник - чин 9-го класса [II, 23; III, 40]¹⁵.

Михаил Петрович Данилов (1814 - ?). Сын пономаря. В 1843 г. окончил Харьковский университет. В 1848-1850 гг. "в Сумском уезде". В 1850-1854 гг. служит в военно-медицинском ведомстве: в 1-ом Санкт-Петербургском военном госпитале, 1-ом учебном карабинерском полку, Брест-Литовском военном госпитале, сверх комплекта с исполнением обязанности учителя - в Александровском Брестском кадетском корпусе (Брест-Литовск, ныне Брест, Белоруссия). Автор книги "Необходимые жизненные потребности человека или о том, когда нужно есть, пить и пр." (СПб., 1852). Титулярный советник [I, 85]¹⁶.

Т
Кролес
свяще
усовер
и Оран
госпит
г. защи
В 1853
1856 г.
За усер
брилл
1853-1
ПМХА
витель
И
в 1844
врачом
на Сум
Курско
районе
помеш
Курска
курган
Мироп
[II, 129]

П
регист
рангах
окончи
Царств
госпит
Шостк
3-й ре
полуто
Ставро
попку.
вольн
больль
капсул
советни

Ка
дворян
универ
получе
1853-1
гланино
звакуи
многоч
террит
госпит

Тимофе́й Степа́нович Илли́нский (15(27).VII.1820, с. Былки Кролевецкого уезда Черниговской губ.¹⁷ - 4(16).VIII.1867, Париж). Сын священника. В 1844 г. окончил ПМХА. На один год оставлен для усовершенствования. Затем служил во 2-м военно-сухопутном госпитале и Оранienбаумовском (ныне Ломоносов Ленинградской обл.) военном госпитале. С 1848 г. - проектор описательной анатомии ПМХА. В 1849 г. защитил докторскую диссертацию об умопомешательстве (*'De mania'*). В 1853-1859 гг. - профессор анатомии Харьковского университета. В 1856 г., во время Крымской войны, был командирован в южную армию. За усердное исполнение возложенных на него обязанностей награжден бриллиантовым кольцом и темно-бронзовую медалью в память войны 1853-1856 года. В 1859-1867 гг. - профессор патологической анатомии ПМХА в Петербурге. Автор 15-ти опубликованных работ. Действительный статский советник [I, 125-126]¹⁸.

Иван Федорович Тихомиров (1821 - ?). Сын священника. Окончил в 1844 г. Московскую медико-хирургическую академию, служил военным врачом, в 1852 г. получил степень доктора медицины. Непосредственно на Сумщине не работал, но с 1864 г. был инспектором врачебной управы Курской губернии, в состав которой входил ряд современных сельских районов Сумской области. В протоколах Общества курских врачей помещены его работы *"Об устройстве земской врачебной части в Курской губернии"* (за 1863 г., 1866-1867, 1868-1869 гг.), *"Описание курганов Суджанского уезда Курской губернии, близ заштатного города Миронополя"* (за 1871-1872 гг.) и др. Действительный статский советник [II, 129; III, 69; Д II, 43].

Павел Иванович Музыка́тов (1826 - ?), сын коллежского регистратора (гражданский чин низшего, 14-го класса по *"Табели о рангах"*), казенный воспитанник Киевского университета, который окончил в 1849 г. Служил в Новогеоргиевском военном госпитале в Царстве Польском, Муромском пехотном полку, Брест-Литовском военном госпитале. С 1856 г. - врач Шосткинского капсулльного завода, а в 1864 г. - Шосткинского порохового завода. С того же года продолжал службу в 3-й резервной артиллерийской бригаде, затем - в Чугуевском полугоспитале, в Орловском пехотном полку, 5-й стрелковой батарее, Ставропольском пехотном полку старшим врачом, Охотском пехотном полку, Донсю-казачьем №11 старшим врачом, в 1877 г. уволен. Затем - вольнопрактикующий врач в Кролевце¹⁹. Автор статьи *"О лечении больных в Шостенском (Глуховского уезда Черниговской губернии) капсулльном заводе"* (*Современная медицина* - 1862. - №153). Коллежский советник [II, 22; III, 40]²⁰.

Карл Карлович Искерский (1827 - 7(19).IV.1894, Петербург) - из дворян Волынской губернии, католик. В 1849 г. окончил Киевский университет, где в 1852 г. получил степень доктора медицины. Сразу после получения диплома лекарь служил военным врачом в Севастополе. В 1853-1854 гг. принимал участие в обороне города, исполняя обязанности главного врача военно-временного госпиталя. Раненых и больных эвакуировали за пределы Крыма, и для их лечения были развернуты многочисленные госпитали. В одном из таких лечебных учреждений на территории нынешней Сумской области - Роменском военно-временном госпитале - он с 1855 г. исполняет обязанности главного врача. С

1857 г. К.И.Искерского переводят младшим ординатором в Киевский военный госпиталь, предположительно, в связи с расформированием временного госпиталя в Ромнах. Затем служил в гвардейских частях, а во время русско-турецкой войны 1877-1878 гг. был помощником военно-медицинского инспектора тыла действующей армии. В 80-х гг. - корпусной врач в Одессе, а с 1899 г. и до кончины - на той же должности в Петербурге. Тайный советник [I, 129-130; III, 22]²¹.

Адам-Игнатий Иванович Неводничанский (? - ?). Учился в Виленской гимназии, в 1852 г. окончил Киевский университет. Во время Крымской войны, с 1853 г. - врач в Севастопольском и Симферопольском госпиталях, а с 1854 г. - городовой врач в Глухове. Автор нескольких десятков опубликованных работ, посвященных различным проблемам медицины, в том числе постановке медицинского дела в Глухове. Некоторые публикации выходили на польском языке. Коллежский советник [III, 29; III, 40-41; ДП, 29]²².

Николай Андреевич Гриневич (15(27).XII.1831 - 3(15).XI.1885, Орел) - дворянин Киевской губернии, православный. В 1862 г. получил степень лекаря в Киевском университете и начал службу в 6-й резервной артиллерийской бригаде. В 1862 г. переведен в киевский военный госпиталь, а в 1864 г. - в Шосткинский пороховой завод. В следующем году он - в 3-й резервной артиллерийской бригаде, затем - Тарутинском пехотном полку, 6-й резервной кавалерийской бригаде, 4-й кавалерийской артиллерийской бригаде, Звенигородском пехотном полку, 36-й артиллерийской бригаде, старший врач 69-го резервного батальона (до смерти). Коллежский советник, действительный член Общества орловских врачей [IV, 85].

Евграф Федорович Черныш (1831 - ?). Сын потомственного почетного гражданина²³. Окончил 2-ю Киевскую гимназию, в 1853 г. - медицинский факультет Киевского университета. Работал врачом комитета попечения о тюрьмах. В 1856 г. переведен окружным врачом Роменского и Гадячского уездов по министерству государственных имуществ. После этого - помощник прозектора патологической анатомии в Киевском университете. В 1870 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины "К вопросу о воспалении почек" (Киев, 1870). Некоторое время работал старшим врачом Вятской земской больницы, с 1873 г. - прозектор анатомии Киевского университета [V, 192]²⁴.

Михаил Валентинович Томашевский (1832 - ?). В 1857 г. получил диплом лекаря. Земский врач Лебединского уезда, автор работы "Рафания в 1 участке Лебединского уезда Харьковской губернии", помещенной в "Архиве судебной медицины и общественной гигиены" (1871, кн.4, декабрь, часть VI. - С.1-4) и ряда других.

М.Томашевский на протяжении шестилетней практики на 1-ом медицинском участке Лебединского уезда (стало быть, он в 1868 г. занял это место) впервые наблюдал рафанию в г.Лебедин в сентябре 1870 года в двух семействах. Тогда из 4-х заболевших умер один ребенок. Порча якобы спорышей, пишет автор, была наиболее сильна на низах крестьян сл.Алепни. Первое подозрение о действии спорышей в новом хлебе было возбуждено двумя случаями, появившимися в конце августа в с.Буймера. Затем рафания появилась уже в сентябре в сл.Алешине и Ясиновом. Число всех случаев до 28 октября доходило до 21-го, умерло 5 человек.

Клиническая картина заболеваний заставила заподозрить рафанию, и земский врач обратил тщательное внимание на ржаной хлеб, употребляемый в пищу крестьянами. "Где только ни приходилось мне осматривать рожь в больных семьях, по большей части она содержала много спорыни," - пишет он. Крестьяне не знали о вреде хлеба, выпеченного из муки с рожками спорыни. Поэтому первой мерой, предпринятой против этой болезни, явилось ознакомление крестьян с причиной болезни и с главнейшими способами очищения ржи от спорыни, указанными в исследовании о спорыни специальной комиссией (Санкт-Петербург, 1864 г.). Также земской управе была сообщена просьба сделать распоряжение о том, чтобы заболевшие семьи, не имевшие чистого хлеба, были снажены таковым "от общества" [V, 165].

В 1890 г. М. Томашевский значится врачом в Харькове²⁵.

Владислав Иванович Ежевский (1836 - 17.II(1.III).1873, Бирюч, ныне пгт Красногвардейское Белгородской обл.). В 1860 г. окончил Киевский университет, где обучался "казенным воспитанником", то есть за государственный счет. В 1863-1868 гг. - Путинльский уездный врач. Затем - уездный врач г. Бирюч Воронежской губернии. Автор нескольких опубликованных работ, в том числе на польском языке. Для нас наибольший интерес представляет статья "Несколько слов о Путинльском уезде в медико-топографическом, статистическом и земском отношении", помещенная в протоколах Общества курских врачей за 1865-1866 гг. Надворный советник [I, с. 102; III, 15]²⁶.

Иван Иванович Пантюхов (19(31).VII.1836 - 15(28).VI.1911).

Родился в Глуховском уезде Черниговской губернии в имении матери, урожденной Гриневич. Сын коллежского регистратора. Отец служил чиновником в Чернигове. В этом городе И. Пантюхов обучался до третьего класса. По смерти отца перешел в Новгород-Северскую гимназию. Затем - казенный воспитанник Киевского университета, который окончил в 1862 г. В течение пяти лет служил на Кавказе военным врачом, где не раз участвовал в военных действиях. Во время действий против горцев 5-й стрелковый батальон, в котором состоял врачом И. И. Пантюхов, был обстрелян ружейным огнем и с большой высоты забросан камнями. Вследствие сильного ушиба левого тазобедренного сустава Иван Иванович должен был лечиться и ходить на костылях два с половиной года. Заслужил орден с мечами - редкий в то время у военных врачей. Вышел в отставку. Решил заняться педагогической деятельностью. Основал на свой страх и риск прогимназию в Балте (ныне Одесской области). Затем вернулся на врачебное поприще. Во время турецкой войны (т.е., как теперь принято писать, русско-турецкой войны 1877-1878 гг.) - в действующей армии. Под стенами Константинополя заразился тяжелой формой сыпного тифа. По окончании войны был членом комиссии по составлению медицинского отчета за время войны. В дальнейшем служил в Киеве, Одессе, Петербурге и, наконец, - долгое время - в Тифлисе. В 1902 г. вышел в отставку и поселился в Киеве²⁷.

Обучаясь в Новгород-Северской гимназии начал писать стихи. Некоторые из них были напечатаны в "Черниговских губернских ведомостях". Студентом публиковался в газете "Киевский телеграф". Тогда же доставлял рефераты некоторых профессорских лекций в

издававшуюся в Киеве еженедельную газету "Современная медицина" (теперь мы подобные издания - журнального формата, выходящие с периодичностью раз в неделю - называем журналами). За время врачебной службы опубликовал: "К медицинской топографии и эндемической патологии области р. Белой" (1865), "Опыт санитарной топографии и статистики Киева" (1876), "Теплые минеральные воды Болгарии" (1882), "Население города Одессы" (1885), "Население Кутаисской губернии" (1892), "О народном врачевании в Закавказском крае" (1898), "К статистике кавказской патологии" (1899) и др.

В 1889 г., по возвращении на Кавказ, И.И.Пантюхов начал изучать антропологию. Печатал свои антропологические работы преимущественно в "Записках Кавказского отделения Императорского Русского географического общества", "Трудах Общества кавказских врачей", "Русской медицине" и др.

Из антропологических трудов назовем: "Курды и караимы" (1891), "Антропологические наблюдения на Кавказе" (1893), "О кумыках" (1894, 1895), "Расы Кавказа" (1900), "Современные лезгины" (1901), "Ингуши" (1901), "Грузины Тифлисского уезда" (1903) и др. Императорское общество любителей естествознания, антропологии и этнографии наградило И.И.Пантюхова за "Антропологические наблюдения на Кавказе" премией имени проф. А.П.Разцветова.

Среди многочисленных работ этого автора назовем еще одну: "Медицина в Глухове" (Современная медицина. - 1862. - №39. - С.748-750). Летом 1862 г. Иван Иванович Пантюхов приезжал на свою малую родину. В публикации, помещенной на страницах "Современной медицины", он делится с читателями своими наблюдениями о "печальном состоянии наших уездных аптек", в данном случае - в Глухове.

Статский советник (1886 г.), кавалер ордена Св. Владимира IV степени [Ш, 47; III, 43-45].

Павел Африканович Ясинский (1839 - ?). Родился в западном г. Краснокутск Харьковской губернии (ныне Харьковской обл.) в семье чиновника. Первоначальное образование получил в Ахтырском уездном училище, а продолжил его в 1-й Харьковской гимназии. В 1862 г. окончил Харьковский университет со званием лекаря с отличием (cum eximia laude) и уездного врача. В 1868 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины и в этом же году, по экзамену, утвержден в звании "акушера, как члена врачебной управы". С 1875 г. - приват-доцент, а с 1887 г. - профессор по кафедре акушерства и гинекологии [V, 217-218]²⁸.

Осип (Иосиф) Антонович Семковский (1846 - ?) в 1870 г. стал лекарем. Автор статьи, опубликованной в протоколах Общества курских врачей "Движение населения в 1 медицинском участке Путятильского уезда" (1884, II, 245) [V, 112]. В 1890 г. - врач духовной семинарии в Курске²⁹.

Владимир Андреевич Тихомиров (25.VI(7.VII) 1847 - 14(26).X.1915). Окончив в 1868 г. медицинский факультет Императорского Московского университета, служил в одной из московских больниц. В 1884 г. в Москве в университете занял кафедру фармакогнозии, профессор. Бывал в Конотопском уезде. Опубликовал "Очерки Конотопской флоры" в трудах III Съезда русских естествоиспытателей и врачей (1871) [V, 161; ДП, 43].

Януарий Иванович Полянский (1848 - 27.XII.1877(8.I.1878), Харьков) получил диплом лекаря в 1873 г. Служил по министерству внутренних дел. Где именно, Л.Змеев не указывает, но, возможно, и на территории современной Сумской области, так как он является автором "Корреспонденции из Кролевца, Черниговской губернии" "О вреде табачного дыма". Точнее, двух статей на эту тему. Первая была помещена в "Современной медицине" (1874. - №19), а вторая - в "Здоровье" (1876. - №33). Затем специализировался по офтальмологии и отоларингологии в Харькове. В последние месяцы жизни исполнял обязанности ординатора Харьковской губернской земской больницы в отделении для пленных турок (шла русско-турецкая война) и, кроме того, работал в Александровской больнице. Рано умер, заразившись тифом. Кроме указанных выше работ, в которых Я.И.Полянский одним из первых поднял вопрос о вреде табака, он опубликовал около 10-ти статей [V, 73]³⁰.

Михаил Александрович Ососков (1849 - ?). С 1874 г. - лекарь. Автор статьи "Эпидемический дифтерит в Ахтырке с сентября 1878 по 1880 г." (Врач - 1880. - №№15-18) [V, 45-46]³¹. В 1890 г. работал в Ахтырке³². В середине 1920-х гг. - врач 4 Советской больницы в Харькове.

Николай Павлович Андреев (18(30).III.1850 - ?) родился в Сумах, из обер-офицерских детей. Среднее образование получил в Астраханской гимназии. В 1872 г. окончил медицинский факультет Казанского университета и затем работал ординатором казанской больницы. При прежней должности был избран заведующим Казанской земской фельдшерской школы. Кроме того, работал консультантом Александровской лечебницы и врачом Казанского духовного училища. Перешел на службу во флот. С 1879 г. - младший, затем - старший судовой врач в Архангельске, с 1884 г. - заведующий медицинской частью Архангельского порта. Автор ряда статей, в том числе: "Плавание к берегам Норвегии" (1882-1884), "Кампания 1880 г. по Белому морю и Северному ледовитому океану шхуны "Бакин" (1883), "Медицинский отчет о плавании шхуны "Полярная звезда" по Мурманскому берегу в кампанию 1881 г." (1883), "Результаты метеорологических и гидрологических наблюдений у Мурманского берега за 1880-1883 гг." (1883), за этот труд награжден серебряной медалью географического общества. Надворный советник [IV, 7-8]. В 1886 г. принят в действительные члены Акушерско-гинекологического общества в Петербурге³³. В 1890-х гг. - вольнопрактикующий врач в Симбирске³⁴.

Михаил Федорович Степанов (1850, Петербург - 24.IX(6.X).1887, Киев). Родился в семье чиновника Петербургской губернии. В 1873 г. окончил ПМХА. В 1874 г. служил в 17-м Кавказском линейном батальоне, с 1874 г. - полковым врачом Донского казачьего полка, в 1875 г. - 8-го драгунского Астраханского полка, с 1875 г. - 54-го пехотного Минского полка, с 1877 г. - 7-го гусарского Белорусского полка. В 1880-1882 гг. был прикомандирован к ПМХА, где подготовил и в 1882 г. защитил докторскую диссертацию "О патологических изменениях в тканях при острой уремии". После этого работал в Елисаветградском местном лазарете, а с 1886 г. - старшим врачом Шосткинского порохового завода. С 5(17) марта 1887 г. - младший врач Киевского кадетского корпуса. Коллежский советник [V, 146]³⁵.

Василий Валентинович Шеболдаев (25.II(9.III).1852 - ?) родился в православной мещанской семье. Высшее медицинское образование получил в Киевском университете. Первая его публикация появилась в студенческие годы³⁷. После окончания в 1876 г. университета приступил к работе в военно-временном госпитале №64. Начиналась русско-турецкая война, и военное ведомство остро нуждалось во врачах. В 1879 г. он уволился с военной службы и поступил на службу в министерство внутренних дел, которому подчинялось тогда гражданское медицинское дело империи, т.к. отдельного министерства здравоохранения не было. Он работал в м.Батурина Батуринской волости Конотопского уезда Черниговской губернии (ныне Бахмачевский р-н Черниговской обл.). В 1880 г. Василий Валентинович наблюдал там вспышку дизентерии и дал её описание во "Враче"³⁸ [V, 197], а в дальнейшем составил первый обстоятельный медицинский отчет по Конотопскому уезду (за 1881 г.). В Конотопском уезде он организовал первые в России ясли-приюты. С 1885 г. Василий Валентинович Шеболдаев служил в Черниговской губернской больнице³⁹.

Михайлов-Кролевецкий (? - ?) - земский врач Черниговской губернии. В 1889 г. в Глухове издал книжку "О сифтерите и как от него излечиться" [V, 16]⁴⁰.

Николай Емельянович Маковецкий (1852, Суражский уезд Черниговской губернии - 3(16).III.1909, Ялта). Сын сельского священника. В 1875 г. окончил Киевскую первую гимназию. В 1875-1880 гг. обучался в ПМХА. В 1878 г., студентом, послан в действующую армию с назначением в 34-й военно-временный госпиталь, в котором пробыл около 3-х месяцев в качестве малшего ординатора. В 1881 г. в Военно-медицинской академии получил звание уездного врача. С 20.I(1.III).1881 по 31.VII(12.VIII).1887 состоял земским врачом Кролевецкого земства. Опубликовал "Очерк современного состояния земской медицины в Кролевецком уезде в 1882 г." (Первый очередной губернский съезд врачей Черниговского земства, 1882) и медицинские отчеты Кролевецкой земской управы в отчетах управы за 1881-1887 гг. В 1887 г. зачислен сверхштатным младшим медицинским чиновником при медицинском департаменте Министерства внутренних дел и откомандирован в Военно-медицинскую академию. Исполнял обязанности ординатора в пропедевтической терапевтической клинике проф. В.А.Манассеина, где подготовил локторскую диссертацию "К вопросу о влиянии русской бани на азотистый обмен и усвоение жиров и на усвоение азотистых частей пищи у здоровых людей" (1888) [Д.1, С.6]. С 1889 г. - помощник Нижегородского врачебного инспектора, в 1890-1904 гг. - иркутский врачебный инспектор. Благодаря его энергии и настойчивости построено отделение для заразных больных при Кузнецовой больнице, лепрозорий, новое здание фельдшерской школы. Для улучшения постановки медицинского дела Н.Е.Маковецкий привлекал частные крупные пожертвования, на которые были оборудованы дезинфекционная камера при Кузнецовой больнице, устроены богадельня и родильный приют в г.Киренск (ныне Иркутской обл.). В 1893-1901 гг. был председателем Общества врачей Восточной Сибири. Три выборные срока - с 1896 по 1903 г. - избирался председателем Восточно-Сибирского отдела

родился в 1779 г. он
изование
зилась в
иступил
турецкая
в 1881 г. он
стество
чинское
не было.
го уезда
обл.). В
ни и дал
первый
881 г.). В
ы. С 1885
бернской
головской
от него
ий уезд
щеника.
учился в
армию с
ыл около
Военно-
1.П.). 1881
земства.
иции в
з врачей
т земской
штатным
ограните
чинскую
тической
готовил
бани на
х частей
омощник
ркутский
остроено
ольнице.
учшения
частные
кционная
одильный
т. был
ные срока
ого отдела

Российского общества Красного Креста. Одновременно принимал деятельное участие в работе Восточно-Сибирского отдела Географического общества, где долгое время также состоял председателем. В 1904 г. переведен врачебным инспектором в Ярославль, оттуда вскоре - в Нижний Новгород⁴¹.

Александр Яковлевич Евдокимов (15(27).VIII.1854 - ?) - из мещан, православный. После окончания в 1876 г. Киевского университета служил в военно-временном госпитале №64, в 1878 г. переведен в военно-временный госпиталь №50. С 1879 г. - в Шосткинском лазарете. С 1885 г. - старший врач Старорусского пехотного полка. В 1885-1887 гг. был прикомандирован к Военно-медицинской академии. Результатом работы там стала докторская диссертация "Отъем определения азотистого обмена у человека в количественном и качественном отношении", успешно защищенная им в 1887 г. [IV, 108].

Павел Васильевич (Войцехович) Буржинский (25.I(6.II).1858, Царское село Петербургской губ. - 5 IV.1926, Путивль). Из дворян. В 1884 г. окончил Военно-медицинскую академию в Петербурге и был оставлен при ней для усовершенствования. С 1887 г. - доктор медицины после защиты диссертации "Материалы к диетике острых вкусовых веществ". В 1888-1890 гг. в командировке за границей с научной целью (Берлин, Вена, Париж, Страсбург). С 1890 г. - приват-доцент Военно-медицинской академии. В 1891-1907 г. - профессор кафедры фармакологии Томского университета, а в 1911-1915 гг. - профессор Петербургского психоневрологического института. Изучал воздействие на организм различных лекарственных препаратов [IV, 43].

Николай Васильевич Гильченко (20.V(1.VI).1858, Лебедин - 1910) - сын православного купца. В 1883 г. окончил Военно-медицинскую академию, начал службу младшим врачом 20 артиллерийской бригады, затем продолжил ее в 80 Кабардинском полку, был ординатором военных госпиталей во Владикавказе и в Москве. В 1890 г. защитил диссертацию на степень доктора медицины под заголовком "Осетины". Автор работ, опубликованных в "Русской медицине", "Медицинском обозрении", "Киевской старине" и др. [IV, 75].

Василий Дмитриевич Ястребский (1858 - ?) работал врачом с 1882 г. Служил в земстве. Автор работы "Медико-статистический отчет за 1884 г. по 1-му медицинскому участку Путивльского уезда", опубликованной в протоколах Общества курских врачей за 1885 г. [V, 219]⁴². В середине 1920-х гг. был заведующим статистической секции Курского губернского отдела здравоохранения. В середине 1920-х гг. был заведующим статистической секции Курского губернского отдела здравоохранения.

Как видим, не все биографии достаточно полны. Понимал это и Лев Федорович. Не случайно он писал: "Выпуская начало этого словаря, я более, нежели кто ни будь, понимаю его недостатки во всех отношениях, но откладывать до совершенной отдельки - годы не позволяют; потому прошу всех товарищеских, кому мила русская наука, об одном прошу - о дополнениях и поправках, пока смерть не унесла многих. Новое поколение найдет своих историков, если бы я и не успел окончить труд мой, а убывание и молчание старших - невознаградимая утрата для истории"⁴³.

В приведенных биографиях мы видим типичный жизненный путь лекаря той эпохи. Воинский врач часто переезжал, служа в различных уголках обширной империи. Да и врачу на гражданской службе не раз приходилось менять место работы. Врач, делавший карьеру в дореформенной России, начинал службу уездным врачом где-нибудь в захолустном уездном городке, в медвежьем углу, затем он пересаживался в губернский город, становился старшим врачом больницы, а может быть, и оператором или акушером губернской врачебной управы и, наконец, достигал места инспектора этой управы. Как правило, показателем активности врачей являлось наличие у них публикаций (медицинско-топографических описаний, которые читаются и сегодня с большим интересом, клинической казуистики).

В биографии ученого мы найдем поездку за границу для усовершенствования. Причем, сюда на два, иногда - на три и более года. В XVIII - начале XIX века в иностранных вузах, а не на родине, они стремились получить степень доктора медицины. Это считалось более престижно.

Служащий врач - необходимая фигура русского общества. Не случайно М.Ю.Лермонтов писал: "статские кавказцы редки; они большую частью неловкое подражание, и если вы между ними встретите настоящего, то разве только между полковых медиков" (военные медики до 1917 г. имели не военные, а гражданские (статские) чины. Обратите внимание, воинский лекарь М.Ф.Степанов (о нем см. выше), который в 1886-1887 гг. был старшим врачом Шосткинского порохового завода, а до этого служил полковым врачом в ряде полков, состоял на военной службе, но имел гражданский чин коллежского советника - чин 6-го класса, а не соответствующий ему воинский чин 6-го класса полковника. (См. то же А.Н.Мурзин.)

Действие комедии Н.В.Гоголя "Ревизор", как известно, происходит в уездном городе. На сцене: городничий, смотритель училищ, судья, попечитель богоугодных заведений, почтмейстер и, конечно, уездный лекарь. На сцене это - Христиан Иванович Гибнер, который по-русски ни слова не знает (в то время отечественных лекарей не хватало, и русское правительство приглашало врачей-иностранных).

По социальному происхождению врач Российской Империи был разночинцем, происходил из семьи обедневшего дворянства, мелкого чиновника, из духовного звания, часто - из казаков и мещан, даже из крестьян.

Однако лекари могли приобрести дворянство высшей, передавая таким образом, в господствующее привилегированное сословие. 14-й класс давал права личного дворянства, 8-й класс (коллежский асессор) - потомственного, передававшегося по наследству. Вспомним А.С.Пушкина:

...Не офицер я, не асессор,
Я по кресту не дворянин,
Не академик, не профессор...
Бояр старинных я потомок...
("Моя родословная")

Ассесор - коллежский ассесор. Профессора, академики и офицеры состояли в чинах, дававших права потомственного дворянства.

В 1845 г. планка была поднята: личное дворянство давалось с чина титулярного советника (9-й класс), а потомственное - с чина статского советника (5-й класс). Закон 1856 г. установил еще более высокий класс для достижения потомственного дворянства - действительный статский советник (4-й класс).

Таким образом, упомянутые выше надворный советник проф. Д. В. Понырка ("сын казака Глуховского полка села Погошки"), падворный советник проф. И. А. Полетика ("сын значкового⁴⁸ товарища Лубенского полка"), коллежский советник проф. Г. Ф. Соболевский ("сын значкового товарища"), коллежский ассесор оператор Курской губернской врачебной управы Т. Ольхович (мещанин по происхождению) и действительный статский советник проф. И. О. Калениченко (крестьянин) стали потомственными дворянами.

Дослужились до чинов, дававших потомственное дворянство, сыновья священнослужителей: проф. Г. И. Базилевич, акушер губернской врачебной управы А. Я. Травлинский, профессора Павел Андреевич и Петр Андреевич Нараповичи, проф. Т. С. Иллинский, главный лекарь Рижского военного госпиталя, доктор медицины и хирургии Н. И. Гладиковский, инспектор губернской врачебной управы И. Ф. Тихомиров.

Способом приобретения дворянства для лекаря было и награждение его орденом. Причем, до начала XX столетия потомственное дворянство проще, а стало быть, и чаще получалось по ордену, а не по чину⁴⁹. Первоначально все ордена награжденным давали право потомственного дворянства. С 1845 г. потомственное дворянство давалось с пожалованием ордена Св. Владимира IV степени. Согласно иерархии орденов ниже были Св. Станислава III степени, Св. Анны III степени, Св. Станислава II степени Св. Анны II степени и, наконец, следовал Св. Владимир IV степени, а награждение орденами производилось, как правило, в порядке постепенности - от младшего ордена и далее в последовательном порядке по старшинству ордена.

Таким образом, мы видим, что по данным, представленным в словаре Змеева, потомственными дворянами как кавалеры ордена Св. Владимира IV степени становились проф. П. А. Нарапович, проф. И. О. Калениченко, акушер губернской врачебной управы А. Я. Травлинский (все они получали потомственное дворянство и по чину).

Из представленных данных видно, что словарь Л. Ф. Змеева послужил источником, в некоторых случаях - единственным, для словарей, которые появились позднее. Это, прежде всего, "Русский биографический словарь", издававшийся под редакцией А. А. Половцева. В словарь включались биографии лиц, умерших не позднее 1892 г. В 1896-1918 гг. было издано 25 томов. Из-за октябрьских событий 1917 г. словарь Половцева оказался незавершенным. В 1990-х годах в Москве был издан реprint.

Не мог обойтись без словаря Змеева и Семен Афанасьевич Венгеров (1855-1920), который использовал его при составлении "Критико-биографического словаря русских писателей и ученых" (тт. 1-6, 1886-1904; вышли только статьи на буквы "А", "Б", частично - "В" и отдельные - на другие буквы) и "Источников словаря русских писателей" (тт. 1-4, 1900-

1917 гг., репринт - Leipzig, 1965; не окончен - составлен до статьи "Некрасов" включительно). "Источники" содержат краткие биографические справки с подробной библиографией. И, наконец, при составлении "Предварительного списка русских писателей и ученых и первых о них справок" (т.1-2, 1915-1918 гг.; до фамилии "Павлов" включительно).

В заключение надо отметить, что возможности труда Льва Федоровича Змеева как источника для истории медицины Сумщины далеко не исчерпаны хотя бы потому, что из-за фрагментарности части представленных в словаре биографических данных мы (можно предполагать) привели не все фамилии связанные с нашим краем. Кроме того, "врачи писатели", данные о которых вошли во вторую половину словаря (тетради IV, V и Дополнения), ко времени издания его во многих случаях еще были живы, и последующая их работа, не исключено, была связана с территорией нынешней Сумской области.

¹ О Л.Ф.Змееве см.: Змеев Л.Ф. // Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Биографии. - М., 1994. - Т.5. - С.235 (репринт); Якубова Е.Н. Змеев Л.Ф. // БМЭ. - М., 1959. - Т.10. - С.876-878; Она же. Змеев Л.Ф. // БМЭ. - М., 1978. - Т.8. - С.447. Поддубный М.В. Змеев Л.Ф. Отечественная история: энциклопедия. - М., 1996. - Т.2. - С.279-280.

² Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - Тетрадь I. - СПб., 1886. - 184 с.

³ Там же. - Тетрадь II. - СПб., 1886. - 182 с.

⁴ Там же. - Тетрадь III. - СПб., 1887. - 77 с.

⁵ Там же. - Тетрадь IV. - СПб., 1888. - 207 с.

⁶ Там же. - Тетрадь V. - СПб., 1889. - 220, 10 с.

⁷ Она же. Второе дополнение к книге "Русские врачи писатели". - СПб., 1892. - 105 с.

⁸ Она же. Русские врачи писатели. - Тетрадь V. - СПб., 1889. - 3-я страница обложки.

⁹ В "Географико-статистическом словаре Российской империи" (СПб., 1873, Т.4 / П-С) такого населенного пункта нет.

¹⁰ Из словаря Змеева Л.Ф. в "Русский биографический словарь. Под ред. А.А.Половцева". - СПб. - 1905. - Т.12. - С.258; репринт: М., 1997. Подпись: Н.Д.; Венгеров С.А. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1918. - Т.2. - Вып.5. - С.258.

¹¹ Из словаря Змеева в "Русский биографический словарь...". - СПб., 1912. - Т.12. - С.312-313; репринт: М., 1999. Подпись: Е.Я.).

¹² Дети потомственного дворянства, рожденные до получения их отцом дворянства, получали особый правовой статус "обер-офицерских детей". Только один сын, о котором отец "просил", получал потомственное дворянство. С 1874 г. уже все дети его стали возводиться в потомственное дворянство. Дети личных дворян также пользовались статусом "обер-офицерских детей", а с 1832 г. они получали звание потомственных почетных граждан.

¹³ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1910. - Т.2. - С.50; репринт: Leipzig, 1965; ссылка только на словарь Змеева; Она же. Предварительный список... - С.258.

¹⁴ Автор словаря при составлении биографии П.Н.Бойченко использовал некролог последнего В.Т.Сыромятникова, помещенный в протоколах Екатеринославского медицинского общества №№39-40 за 1884-1885 гг. В свою очередь, из словаря Змеева биография П.Н.Бойченко и его библиография попала в "Критико-биографический словарь русских писателей и ученых" (СПб., 1897. - Т.5. - С.79) С.А.Венгерова и в "Русский биографический словарь. Под ред. А.А.Половцева" (СПб., 1908. - Т.3. - С.170-171; репринт: М., 1995). Ссылка на него имеется в "Источниках словаря русских писателей" (СПб., 1900. - Т.1. - С.307; репринт: Leipzig, 1965) С.А.Венгерова.

¹⁵ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - Пг., 1917. - Т.4. - С.437 (репринт: Leipzig, 1965; ссылка только на словарь Змеева); Она же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1915. - Т.1. - С.195.

¹⁶ Она же. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1910. - Т.1. - С.197 (репринт: Leipzig, 1965; ссылка только на словарь Змеева); Она же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1915. - Т.1. - С.230.

¹⁷ Отдельной статьи о с. Былки (Былки) в "Географическо-статистическом словаре Российской империи" (СПб., 1863. - Т.1 (А-Г.) нет, но в статье "Кролевецкий уезд" (СПб., 1865. - Т.2 (Д-К.) - С.795-796) отмечено: "по населению замечательны <...> Былка (в 25 км от уездного города, 220 дворов) 1645 душ обоего пола". Согласно "Описанию Черниговской губернии" А.А.Руссова (Чернигов, 1899. - Т.2. - С.178), это село входило в состав Атошской волости Кролевецкого уезда.

¹⁸ Русский биографический словарь. Под ред. А.А.Половцева. - СПб., 1897. - Т.8. - С.93 (репринт: М., 1994); Попов М.А. Иллинский Т.С. // Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). - Х., 1905-1906. - С.12-14 (3-я пагинация).

¹⁹ Российский медицинский список на 1890 г. - СПб., 1890. - С.127.

²⁰ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1917. - Т.4. - С.434 (репринт: Leipzig, 1965; ссылка только на словарь Змеева); Он же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1918. - Т.2. - Вып.5. - С.135.

²¹ Он же. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1910. - Т.2. - С.508 (репринт: Leipzig, 1965); Васильев К.К. Доктор медицины К.К.Искерський // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року (Луцьк і Володимир-Волинський) - Луцьк, 1998. - С.59-60 (в этой нашей работе приведены литература и источники).

²² Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - Пг., 1917. - С.512 (репринт: Leipzig, 1965).

²³ В 1832 г. была образована новая сословная группа - почетных граждан (потомственных и личных). Потомственное гражданство давалось по рождению детям личных дворян (см. сноску 12). С 1845 г. гражданские чины XIV-X классов стали давать вместо личного дворянства личное почетное гражданство (Подробнее см.: Большая советская энциклопедия. - М., 1975. - Т.20. - С.451-452).

²⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св.Владимира (1834-1884). / Составлен и издан под ред. В.С.Економикова. - Киев, 1884. - С.733-734.

²⁵ Российский медицинский список на 1890 г. - СПб., 1890. - С.193.

²⁶ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1910. - Т.2. - С.348 (репринт: Leipzig, 1965); Он же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1915. - Т.1. - С.270.

²⁷ И.И.Пантюхов // Исторический вестник. - 1911. - Т.125. - №8. - С.764; Ивановская А. И.И.Пантюхов. [Некролог] // Русский антропологический журнал. - 1912. - №1. - С.80-83 (на с.81 - портрет); Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. - СПб., 1897. - Т.44. - С.710-711.

²⁸ Автобиография // Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805-1905). - Харьков, 1905-1906. - С.195-197 (3-я пагинация).

²⁹ Российский медицинский список на 1890 г. - СПб., 1890. - С.173.

³⁰ Кульбин Н. Русский биографический словарь. Под ред. А.А.Половцева. - СПб., 1905. - Т.14. - С.492-493 (репринт: М., 1996); Геннадий Г.Н. Справочный словарь о русских писателях и ученых, умерших в 18 и 19 столетиях. - М., 1908. - Т.3. - С.172.

³¹ Венгеров С.А. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1918. - Т.2. - Вып.2. - С.214.

³² Российский медицинский список на 1890 г. - СПб., 1890. - С.139.

³³ Список медицинских врачей СССР (На 1 января 1924 года). - М., 1925. - С.571.

³⁴ Краткая биография. В кн.: Акушерско-гинекологическое общество в Петербурге. - СПб., 1886, протокол № VI за 16 октября 1886 г. - С.ХХХI (отдельная пагинация).

³⁵ Венгеров С.А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. - СПб., 1886. - Т.1. - С.958-959; Он же. Русские книги. С биографическими данными об авторах и переводчиках. (1708-1893). - СПб., 1897. - Т.1. - С.281; Он же. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1900. - Т.1. - С.69 (репринт: Leipzig, 1965); Он же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки. - Пг., 1915. - Т.1. - С.21; Русская интеллигенция. Автобиографии и библиографические документы в собрании С.А.Венгерова: Аннотированный указатель. В 2 т. - СПб., 2001. - Т.1(А-Л). - С.59-60.

³⁶ Русский биографический словарь. Под ред. А.А.Половцева. - СПб., 1909. - Т.19. - С.388 (подпись - В.Г-ов; репринт: М., 1999); Ільинич Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей умерших в 1887 г. - М., 1892. - Вып.7. - С.85 (ссылка только на словарь Змеева).

³⁷ Калачевский С.Н. Шеболдзе В.В. Якимович Я.Н. Случай отравления маточными рожками // Протоколы Общества киевских врачей. - Киев, 1872-1873. - С.11.

- ³³ Шеболдаев В.В. Эпидемия дизентерии в м.Батурине в 1880 г. и "Дело" о ней // Брач. - 1881. - №31.
- ³⁴ Чернобров І.В. Становлення лікарської допомоги населенню Конотопщини // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.127-128.
- ³⁵ Венгеров С.А. Источники словаря русских писателей. - СПб., 1917. - Т.4. - С.373 (репринт: Leipzig, 1965; ссылка только на словарь Змеева); *Он же. Предварительный список русских писателей и ученых и первые о них справки*. - Пг., 1916. - Т.2. - Вып.4. - С.121.
- ³⁶ Curriculum vitae // Маковецкий Н.Е К вопросу о влиянии русской бани на азотистый обмен и усвоение яиц и на усвоение азотистых частей пищи у здоровых людей. - СПб., 1888. - С.75; Браун А.А. Николай Емельянович Маковецкий. [Искролог] // Сибирская врачебная газета. - 1909. - №12. - С.142-143.
- ³⁷ "Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. - М., 1992. - Т.2. - С.683 (репринт); Русский биографический словарь. - М., 1998. - Т.3. - С.362 (репринт биографии из "Энциклопедического словаря Брокгауз и Ефрон"); Бока П.А. П.В.Буржинский - основоположник экспериментальной фармакологии в Сибири // Развитие теоретических основ медицины. - М., 1986. - С.176-177; Русская интелигенция. Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А.Венгерова: Аннотированный указатель. В 2 т. - СПб., 2001. - Т.1(А-Л). - С.194-195; Саратиков А.С. Профессор П.В.Буржинский // Фармакология и токсикология. - 1951. - №1. - С.58-60.
- Русская интелигенция. Автобиографии и биобиблиографические документы в собрании С.А.Венгерова: Аннотированный указатель: В 2 тт. - СПб., 2001. - С.300; Энциклопедический словарь Брокгауз и Ефрон: Биографии. - М., 1993. - Т.4. - С.92.
- ³⁸ Российский медицинский список на 1890 г. - СПб., 1890. - С.229.
- ³⁹ Список медицинских врачей СССР (на 1 января 1924 года). - М., 1925. - С.785.
- ⁴⁰ Змеев Л.Ф. Русские врачи писатели. - СПб., 1886. - Вып.1. - С.5 (первый пагинация).
- ⁴¹ Лермонтов М.Ю. Кавказец // Собрание сочинений. - М.-Л., 1959. - Т.4. - С.475.
- ⁴² Знатковый товарищ - почетное звание на Левобережной Украине, присваивавшееся тем представителям казацкой старшины, которые не занимали административно-военных должностей. После отмены в 1785 г. ранга знаткового товарища только часть из них получила привилегии дворян. См.: Знатковый товарищ // Энциклопедія Українознавства. - Львів, 1994. - Т.3. - С.835; Знанне військове товариство // там же. - С.836.
- ⁴³ Шепелев Л.Б. Чиновный мир России. XVIII - начало XX в. - СПб., 2001. - С.348.

РЕПУБЛІКАНІЇ

В состав медицинского персонала Киевской губернии входит 29 женщин-врачей, 71 фельдшерица и 282 повизальные бабки.

Живописная Россия. - 1901. - 7 января.

В начале марта в Харькове откроет свои действия временный военный суд.

Живописная Россия. - 1901. - 18 февраля.

ДО БІОГРАФІЇ М.Д.ХМИРОВА

Цього року виповнюється 130 р. з дня смерті колекціонера, бібліографа, історика, письменника, Михайла Дмитровича Хмирова. Незважаючи на те, що його ім'я свого часу було знаним в Росії, про що свідчить біографічний парис в "Енциклопедическом словаре" Брокгауз і Ефрон, у радянський період його діяльність на ниві літератури і науки залишалася маловідомою, а ім'я вченого годі було шукати в енциклопедичних чи довідкових виданнях.

Народився Михайло Дмитрович 1 вересня 1830 р. в с.Локотки (нині в межах Шостки) тогоджного Глухівського повіту у стародавній дворянській родині (відома з XVI ст.) з Тульської губернії. Закінчивши 1848 р. 1-й Московський кадетський корпус, вступив офіцером до лейб-гвардії Ізмайлівського полку. Вже під час служби виявив літературний хист - у "Журнале военно-учебных заведений" з'явився його вірш на честь 50-літнього ювілею великого князя Михайла Павловича. Молодий офіцер брав участь в Угорській кампанії 1849 р., на початку 50-х рр. XIX ст. виконував обов'язки репетитора з математики у кадетському корпусі. Саме тоді розпочав збирати власну бібліотеку, яка згодом нараховувала близько 12 тисяч примірників різноманітних періодичних видань, в тому числі французьких і німецьких. Після смерті вченого бібліотеку придбав Імператорський російський історичний музей. Під час Кримської війни 1853-1856 рр. перебував у військах, які охороняли Фінську затоку.

Наприкінці 50-х рр., зацікавившись історією свого полку, Михайло Дмитрович поринув у роботу в полковому, артилерійському, інженерному архівах та Архіві Московського генерального штабу. Саме робота в архівах дала можливість опанувати широке коло історичних джерел, здобути знання з різних періодів історії країни та різних галузей науки. Недаремно свого часу його називали "живою енциклопедією".

На початку 60-х рр. через матеріальну скрутку Михайло Дмитрович залишив службу і заробляв на прожиття виключно літературною працею. Перші його друковані твори з'явилися у журналі "Рассвет" (1860-1861) і були присвячені відомим особам і письменницям того часу - графині Головкіній, А.Буніній, М.Поспеловій, С.Кульман, К.Годуновій. В журналах "Время" (1861), "Русский мир" (1862), збірнику "XVIII век" П.І.Бартенєва були надруковані праці про окремих представників династії Біронів. Про широту наукових інтересів Хмирова свідчать його численні нариси з вітчизняної історії тисячолітнього періоду - від розселення слов'ян, княжіння Аскольда і Діра до воєн Росії з Наполеоном, опубліковані на сторінках відомих видань "Северное сияние" і "Живописный сборник". Статті з історії церкви подані у 6-му томі "Енциклопедического словаря" (1861-1863).

Михайло Дмитрович був відомим в країні біографом. Чимало статей про військових, політичних і громадських діячів, літераторів вміщено в "Портретний галерея" Мюнстера, періодичних виданнях "Отечественные записки", "Русский архив", "Русская старина", "Всемирный труд", "Артилерийский журнал", "Военно-медицинский журнал", "Народная школа". На сторінках "Живописного сборника" надруковано статті Хмирова (іноді без підпису) про В.Гюго, А.Гумбольдта, А.Лінкольна та інших зарубіжних діячів політики і пера, переклади з англійської, німецької і французької мов.

Окремими виданнями вийшли праці: "Алфавітно-справочний перечень государей русских и замечательнейших особ их крови" (СПб., 1870), "Алфавітно-справочний перечень русских удельных князей и членов царствующего дома Романовых" (СПб., 1870, літери А-И), "Полное и обстоятельное собрание анекдотов четырех шутов: Балакирева, Д'Акосты, Педрилло и Кульковского" (СПб., 1869, у співавторства з П. Єфремовим). Після смерті Михайла Дмитровича вийшли в світ "Історические статьи" (СПб., 1873), "Металлы, металлические изделия и минералы в древней России. Материалы для истории русского горного промысла" (СПб., 1875), деякі документи з архіву вченого були надруковані у журналі "Історический вестник" (1880-1881).

Великий інтерес для історичної науки становлять неопубліковані рукописи Хмирова з історії Росії часів Катерини II, доповнення і коментарі до 8-ми томів "Словаря" Бантиш-Каменського, 4-х томів "Российской родословной книги" П. В. Долгорукова, "Істории Российской Иерархии" Амвросія, численні зошити і записи книжки з біографічними замітками, стоси надписів з могильних пам'ятників не лише столичних, але й провінційних (монастирських) цвинтарів.

Незважаючи на напруженну літературну працю, багату бібліотеку, якою безкоштовно користувалися усі, хто звергався до вченого за допомогою, Михайло Дмитрович потерпав від матеріальних нестачок. Через це він змушеній був закласти свою бібліотеку відомому журналісту, видавцю, редактору "Отечественных записок" А. О. Красевському. Після смерті останній три чергти суми боргу передав у літературний фонд з метою використання цих коштів для навчання дітей Хмирова.

Помер Михайло Дмитрович 27 листопада 1872 р. в Петербурзі, де і похований 1 грудня.

Пропонуємо читачам републікацію листування М. Д. Хмирова з А. Н. Корсаковим за посередництвом архімандрита Леоніда з приводу написання історії 1-го Московського кадетського корпусу, в якому навчалися чи працювали зазначені вище особи. Зауважимо, що подані нижче листи написані в останній рік життя М. Д. Хмирова. Подасмо також уривок зі статті В. Р. Зотова "Нестор русской журналистики", опублікованої в "Історическом вестнике" (1889), в якому мова йде про Михайла Дмитровича. Публікатор зробив незначну граматичну правку текста та наблизив його до сучасної графіки російської мови.

Інформація про життя і діяльність М. Д. Хмирова міститься у таких працях:

1. Бестужев-Рюмин К. Н. М. Д. Хмиров [Некролог] // Голос. - 1872. - №№ 212, 213.
2. Передовая статья // Там же. - № 217.
3. М. Д. Хмиров [Некролог] // Биржевые ведомости. - 1872. - № 329.
4. Шубинский С. Биография М. Д. Хмирова // Всемирная иллюстрация. - 1872. - № 208.
5. Ефремов П. М. Д. Хмиров [Некролог] // Русский архив. - 1873. - Кн. I. - С. СХХVIII-СХХХVII.
6. Краткие сведения о русских писателях и ученых, умерших в 1872 г. (из справочного словаря о русских писателях и ученых, составляемого Г. Н. Геннали) // Там же. - 1874. - Кн. 2. - С. 1121.
7. Р-в В. Хмиров // Энциклопедический словарь / Брокгауз и Эфрон. - СПб., 1903. - Т. 73. - С. 464-465.
8. Терлецкий В. Литератор из Локоток // Советское Полесье. - 1973. - 7 березня.
9. Виши. З берегів Шостки. - Суми, 1995. - С. 17-19.

Передмова і примітки ВЛАСЕНКА В.
п.

**К СТОЛЕТИЮ ПЕРВОГО МОСКОВСКОГО КАДЕТСКОГО
КОРПУСА.
(НЫНЕ ПЕРВОЙ ВОЕННОЙ ГИМНАЗИИ).**

Посвящено памяти М.Д.Хмырова.

Сохрания благодарные воспоминания о первом Московском Кадетском Корпусе, как месте моего воспитания (1835-1840) и зная, что по прошествию трех с половиною лет наступит столетие его существования (24 Ноября 1778), я, по излюбленному мною от юношеского возраста роду занятий отечественной историей и археологией, не мог не скорбеть, что наша *alma mater* не имеет своей правдивой истории, тогда как многие и весьма многие из получивших свое одни начальное, а другие и конечное воспитание в этом заведении с честию занимают видные места не только в военной иерархии, но и на других поприщах государственной службы и общественной деятельности. При случайных встречах с бывшими товарищами и однокашниками, я не упускал случая выражать им свое мнение, что пора бы кому-нибудь из нас заняться историей нашего Корпуса, и от многих слышал сочувственные отзывы, но никто не выразил желания принять этот труд на себя. И это весьма естественно, потому что предполагаемый труд требует особой подготовки, а главное той непредсказимой охоты к архивной работе и настойчивым изысканиям, которыми обладают одни лишь записные археологи. Вот почему, не имея сам, при всей охоте и назыке к историко-археологическим изысканиям, ни малейшей возможности заняться этим сложным трудом (по своему настоящему званию и лежащим на мне обязанностям), я решился обратиться с настоятельной просьбой к двум из воспитанников нашего Корпуса, любовь и опытность которых в историко-археологических исследованиях не только мне, но и другим специалистам в области отечествоведения. Я разумею покойного М.Д.Хмырова и А.Н.Корсакова, бывшего адъютанта первого Московского Кадетского Корпуса (ныне мирового судью Серпуховского уезда). Зная, что сей последний занят по своему хозяйству и должности, я более надеялся на содействие М.Д.Хмырова, который выразил мне полнейшую готовность заняться этим трудом, но откровенно сознался, что, по стесненным своим обстоятельствам, добывая насыщенный хлеб себе и семейству литературным трудом, он не может настолько расположить временем, чтобы в целом посвятить себя этому труду, оставив другие срочные занятия; - увы, такова судьба большей части наших истиных тружеников! Оказалось, что горькая зависимость от обстоятельств требовала разделения предполагаемого труда на две части: ибо Хмыров мог взять на себя лишь ту часть оного, материалы для которой находятся большей частью в Петербургских архивах (1778-1824), а написать вторую часть (с 1824 года), для которой материал заключается исключительно в корпусном архиве, мы уговорились предложить А.Н.Корсакову.

Решено было приступить к делу немедленно по возвращении Хмырова в Петербург¹ и начать тем, чтобы я написал от себя письмо к главному начальнику управления военно-учебных заведений Н.В.Исаакову (получившему свое начальное воспитание также в нашем Корпусе). В письме должно было выразить просьбу к его превосходительству: 1) Испросить через г. военного министра Высочайшее созволение на торжественное празднование столетнего юбилея

Корпуса в будущем 1878 году, согласно усердному желанию воспитанников оного, в здании Головинского дворца, в помещении Первой Военной Гимназии. 2) Вслед за тем открыть при Штабе Военно-Учебных Заведений, или при Канцелярии Военного Министерства, подписку для воспитанников бывшего Московского Кадетского Корпуса, с целью: а) необходимого вспомоществования изъявившим свою готовность и усердие в написании истории Корпуса ко дню его столетнего юбилея и в напечатании сей истории, для раздачи и разсылки в день юбилея всем подписавшимся заранее на этот труд; б) учреждения в Первой Военной Гимназии степендии на содержание в сной степендия имени, "бывших воспитанников 1-го Московского Кадетского Корпуса". Приглашение к подпискам, немедленно по получении на сие разрешения, публиковать во всеобщее сведение в газетах и журналах. Я написал от себя к Н.В.Исакову письмо, в котором просил его превосходительство, как лицо, поставленное Промыслом Божиим, в настоящее время, выше всех своих бывших товарищей на поприще государственной службы и пользующееся их уважением по своему неизменному к ним благорасположению, стать во главе этого, смею думать, во всех отношениях доброго и полезного дела и, вместе с испрошением на приведенные выше предположения Высочайшего соизволения, - оказать свое содействие лицам, выразившим готовность и усердие писать "Историю Корпуса" немедленным допущением их для занятий в те архивы, в которых заключаются необходимые для предполагаемого труда материалы, так как, по свойству самого труда, одно составление списков всех бывших воспитанников корпуса с 1778 года с биографическими данными хотя о некоторых из них (в особенности о запечатлевших свою жизнь верность Государю и Отечеству) потребует немалого труда и времени. Письмо мое, в этом смысле написанное, было отослано в Петербург к М.Д.Хмырову (17 Октября 1872 г.), который намеревался, как было между нами условлено, лично представить его Н.В.Исакову; а 28 Ноября я получил это письмо обратно от супруги М.Д.Хмырова с извещением, что он 27 Ноября 1872 года кончил свою труженическую жизнь.

По кончине М.Д.Хмырова, я не смею расчитывать на А.Н.Корсакова в написании полной истории Корпуса, так как для первой его части ему конечно понадобилось бы переселиться на время в Петербург для изысканий в тамошних архивах, чего он сделать не может без надлежащего пособия. Так рушился разом мой расчет на двух товарищах, наиболее по моему мнению способных написать историю нашей *alma mater*, в том виде, в каком этот труд представлял я себе, т.е. чтобы чрез возможно точные и вполне, праздные биографические сведения о воспитанниках нашего Корпуса, в течение его столетнего существования, представилось всем ясное и убедительное доказательство той истины, которую мы, бывшие воспитанники Первого Московского Корпуса, живо сознаем и чувствуем доселе, что дух и правила родного нам заведения способны были создать целую фалангу людей, проникнутых единодушно любовью к своему Отечеству и Государю и доказавших это своею честною и полезною службою не только на поприще воинской службы, но и в других родах общественной деятельности.

М.Д.Хмыров, в свое посещение вверенной мне обители, пробыл у меня два дня, в которые мы успели обсудить вполне план предполагаемого труда и способы к наилучшему его осуществлению, при чем, вспоминая о умерших и живых товарищах, он обратил мое внимание на то, что и в настоящее время некоторые из воспитанников бывшего 1-го Московского Корпуса занимают

СУМСЬ
види
генер
генер
генер
генер
генер
генер
В.М.
В.И.А.
?) ди
Служ
Ванн
гм. С
П.С.Л
гм. Е.
Георг
корпу
округ
казали
всеми
гражд
(в ин
посел
земск
иначе
отнес
а Бог

Г
истори
многу
нашег
восток
возобн
прила
необхо
незабв
своих
со все
праздн
незабв
вечери

Г
отце и
- нам

видные места в военной иерархии. Припоминаю следующих: 1) в Петербурге генерал-лейтенант, главный начальник управления военно-учебных заведений, генерал-адъютант Н.В.Исаев; 2) начальник Канцелярии Военного Министра генерал-адъютант Д.С.Мордвинов; 3) помощник начальника Канцелярии В. М. генерал-майор Якимович; 4) сенатор (Межевого Департамента) И.М.Гедеонов. В Москве: 5) председатель Межевой Канцелярии генерал-лейтенант В.И.Ахшарумов; 6) член оной канцелярии д.с.советник князь И.А.Мещерский; 7) директор Константиновского Межевого Института г.м. А.Л.Апухтин. Служащие в действующих войсках: 8) г.л. П.З.Нелов; 9) г.л. Своеv; 10) г.л. Винновский; 11) г.м. Прохоров (командир лейб-гвардии Волынского полка); 12) г.м. Святловский, начальник Военной Московской Прогимназии; 13) г.л. П.С.Лебедев (бывший профессор Военной Академии); 14) г.м. Деконский; 15) г.м. Бажанов (один из героев последней Кавказской войны, украшенный орденом Георгия 2-й степени). Известны еще бывшего начальника артиллерии Кавказского корпуса г.л. Бризмера; 16) бывшего начальника штаба в одном из военных округов г.л. Кармалина; 17) артиллериста г.л. А.Е.Вишклера; 18) г.м. Кавказской кавалерии Джемарджидзе; 19) военного инженера полковника Шаврова (сын всеми уважаемого корпусного законоучителя, о. протоиерея Шаврова). В гражданской службе: 20) Курский губернатор Жедринский; 21) д.с.с. Венедиков (в интендантском управлении). Многие, после трудов военной службы, поселившись в своих родовых имениях, занимаются хозяйством и служат по земским учреждениям. Не сомневаемся, что если бы суждено было так или иначе осуществиться нашим предположениям, все вышепоменованные лица отнеслись бы к ним с живым участием, делом и словом; но человек располагает, а Бог определяет.

Печатаю здесь написку с М.Д.Хмыровым по поводу предполагаемой истории Корпуса, мы с одной стороны приносим посильную дань памяти многоуважаемого нашего товарища, с кончину которого потерянно столь много для нашего общего дела, а с другой желаемъ возводить к сиюму вниманию тех из воспитанников бывшего 1-го Московского Кадетского Корпуса, которые пожелали бы возобновить, в том или другом виде, не то нашей зине неуспешности предприятия. В прилагаемой переписке будущий историограф нашего родного Корпуса найдет необходимые заметки и указания для своего труда, воодушевясь примером и усердием незабвеннаго М.Д.Хмырова, несомненно и совершив этот труд, к общему утешению своих товарищ и однокашников; когда же (будем надеяться) соберутся дружной семьей со всех краев нашего обширного Отечества, в день 24 Ноября будущего 1878 года, на празднование столетия своей alma matr., - обмынутся дружескими воспоминаниями о незабвенных днях юности и тем украсят остальные дни своей трудовой жизни на се вечернем завете.

+

Письмо М.Д.Хмырова.

Ночь на 11-е марта 1872 г. Питер.

Многоуважаемый отец архимандрит Леонид!

Приемлю с благодарностью ваше добре вспоминание о моем покойном отце и поставляю себе за честь быть вашим сотоварищем по месту воспитания - нам обоим, да и всем однокашникам нашим, я уверен, равно дорогого.

Соглашайтесь и с тем, что помнить меня, 7-8 летнего ребенка в то время, вы не можете. Но я словно вижу вас, еще в кадетской куртке. На вас, как на воспитанника примерного, указывал мне не один раз мой бедный отец, повторяя, что желает такого же сына!

Как и вы, я выпущен из корпуса в гвардию, в Измайловский полк (1848). И этому прошло много лет. Я давно уже в отставке, имею собственную семью, веду горькую жизнь труженика науки. *Suum cuique!*

Впрочем, я встречался с вами и после конца тридцатых годов: все ваше напечатанное где либо, известно мне, как немниско библиографу. Вот, стало быть, еще сторона, нас несколько связующая, не говоря уже об одной и той же, нами обоими любимой, области знания...

Перехожу к делу. Год основания нашего дорогого Корпуса не 1777, как означено в письме вашем, а 1778. Этот 1778 г. вырезан и на скобке нашего кадетского знамени. Случай Семена Гавриловича Зорича при Дворе начался только в Августе 1777 г. и продолжался до 30 Июня 1778 года, когда фаворит, нежданно-негаданно, должен был уехать в Париж, а оттуда в Шклов, которого он и не видел до Сентября 1778 года. Но в Шклове, как бы в тысячу первое доказательство той истины, что "нет худа без добра" и наоборот, Зорич начал свое благое дело немедленно. Это подтверждается следующим фактом: после Очаковского приступа (1790) явились к Зоричу его бывшие воспитанники, майор и капитан, украшенные Георгиевскими крестами. Господам этим надо же было выучиться и послужить до своих чинов. Год перехода заведения Зоричева в ведомство казенному, по всем источникам печатным (мне известным), 1797-ый. Покойный Восковатов указывает даже цифру, ассигнованную императором Павлом на ежегодное содержание благородной Шкловской заты: - до 43.670 рублей. Но предо мной лежит полный экземпляр (большая библиографическая редкость) "Высочайших Приказов" за все время царствования Павла, с первого дня и до последнего, и о передаче Шкловского заведения в казну, ни в 1797, ни в 1798 году нет ни йоты. С 1799 года начинают упоминаться в этих "Приказах", выпуски, но не из Шкловского Кадетского Корпуса (как пишут Бантыш и Висковатов), а из Шкловского благородного училища, - что не одно и тоже. В 1799 году было из Шклова четыре выпуска: 16 Июня 7 чел. в Черноморские батальоны, 18 Июня - 19 чел. в мушкетерские полки, 23 Июня - 23 чел. в артиллерию, из воспитанников, а 30 Сентября - 32 чел. в гарнизонные полки, из кадет Шкловского благородного училища. Так сказано в Приказах, которые, особенно при Павле, выражались со всею точностью пуритана...

Есть повод предполагать, что Зорич передал Царю "500 усыновленных дворян" скорее в 1797 году, нежели позже: по тем же "Приказам" видно, что Зорич, вытребованный императором Павлом в Петербург, произведен в генерал-лейтенанты 20-го Генваря, а уволен от службы 15-го Сентября того же 1797 года. А передача, сама по себе, зависела от запутанных обстоятельств Семена Гавриловича.

Вот все, что пока могу сказать вам, пересмотрев внимательно "Высочайшие Приказы" с самого первого дня по воцарению Павла. Дальше 30 Сентября 1799 года я еще не читал. Но довольно и этого для ответа на сущность вашего вопроса. Остальное предоставим времени. Но позвольте же и мне, с своей стороны, предложить вопрос, смею удостоверить вас, прямо, "сотоварщицкий": не встречаемся ли мы еще раз на одной и той же мысли - послужить месту нашего воспитания составлением его "Истории" к торжеству

и

(сюда
учил
о Ш
Влад
а, вос
списа
Где т
даже
може
взято
огово

Корпу

столетнего юбилея 1-го Московского Кадетского Корпуса? Если так, рад душевно быть вашим пособником, тем больше, что я занят этой мыслью давно, и кое-что у меня есть, разумеется немногого: потому что где же мне, обязанному выписывать хлеб насущный из месяца в месяц, след добиться на заказные статьи, где же мне сосредоточиться на одном предмете, хотя и любезном сердцу?

А мог бы я сделать немало, потому что, страстный к делу такого рода, вохож почти во все архивы и знаю, где что искать. Еще прошлую осенью, находясь временно в Москве для работы в тамошних архивах, я писал оттуда к его превосходительству Николаю Васильевичу Исаакову, что пора думать об "Истории" нашего Корпуса, доказывал (не знаю, убедительно ли), почему именно эта "История" важнее других, объяснял (не знаю, понятно ли) огромное значение нашего Корпуса, как единственного в прошлом веке военно-педагогического заведения там, где нет их и теперь²; просил, наконец, входа в Архив 1-го Московского Кадетского Корпуса. Н. В. Исааков приспал мне немедленно официальную бумагу, с которой я и был в корпусном архиве. Там приняли меня радушно, как птицца и, быть может, историка этого заведения. Ждан-Пушкин, директор, теперь уже покойный, сам провел меня в архивы, где нашел я немало любопытного, но все - не раньше 1812 года. Поиски в Шклове, Могилеве и Гродне необходимы; в Смоленске и Костроме далеко не излиши; но поиски заблаговременные, с знанием дела и любовью к нему. Там вся бытовая история Корпуса, без которой, что ни писали бы, окажется безжизненным перечнем годов и фамилий. Но эти годы и фамилии я собираю давно, где могу. Между прочим, история макета, на котором теперь 1-й Московский Кадетский Корпус и здания ему присвоенного, на столько интересна, что ей не грех посвятить специально обширную главу. И этими материалами я запасаюсь давно.

Сообщая все это к сведению в. высокопреподобия, прибавлю, что, преданный лету паче всего, я не только не буду роптать, если не мне Бог приведет потрудиться для дорогого Корпуса, но с готовностью сердечно передам более счастливому однокашнику, кто бы он ни был, все, что ученеет у меня в шкафах или в памяти.

Из письма А. Н. Корсакова.

...Тороплюсь отвечать на ваши вопросы.

1) Что Шкловское благородное училище открыто именно 24 Ноября, это (сколько мне помнится) взято мною из рукописи Экстракт Шкловского благородного училища. Надо вам сказать, что как эта рукопись, так и другая: Подробные сведения о Шкловском благородном училище 1797 г., были получены мною от князя Владимира Владимировича Львова, и можете представить себе оплощность мою: а, воспользовавшись ими, сколько мне было нужно, возвратить ему обратно, не списавши их буквально от слова до слова. Кое-что переписал; но жаль, что не все. Где теперь искать их? Князь умер, а о семействе его не только ничего не ведаю, но даже не знаю, у кого можно было бы расспросить о нем. Впрочем, совершенно можете быть уверены, что указание на 24 Ноября, как на день открытия заведения, взято или из той, или из другой рукописи и что это не догадка, - иначе я непременно оговорился бы.

2) Что касается до § 2 Краткой Летописи 1-го Московского Кадетского Корпуса, где сказано, что Шкловское благородное училище, с поступлением его в

1797 году на счет казны, было, по воле Павла I-го, переименовано в Кадетский Корпус, то должен сказать вам, что это положительная с моей стороны ошибка, в которую, при поспешности в составлении Летописи (как того желал В.П. Желтухин), был я введен вероятно авторитетом Бантыш-Каменского, который говорит это в биографии Зорича (Слов. Досп. Людей, т.2, стр.404). Это неверно. В именном указе, объявленном Сенату в 28 день Марта 1797 г., сказали: „Училище, в Шклове издревнем генерал-лейтенанта Зорича устроенное, причислить в казенное ведомство и назначить Училищем Шкловским” и пр. (Пол. Собр. Зак., т.ХХVI). Заведение стало называться Корпусом, а воспитанники кадетами лишь с 1800 г., как это видно из приходо-расходных книг этого заведения, что и понятно, ибо в этом году училище получило название Гродненского отделения 1 Кадетского Корпуса (П. С. Законов, т. ХХVI).

С. Капустин. Апреля 3 дня 1862 года.

*

Из писем М.Д. Хмырова

От 12 Апреля 1872 г.

Вехи для начального очерка.

История 1-го Московского Кадетского Корпуса.

(По документам официальным).

Зерно Корпуса - благородное училище, основанное генерал-майором Семеном Гавриловичем Зоричем-Черновичем в Шклове, пожалованном ему, с 16.000 душ, императрицею Екатериной II-ю.

Год пожалования Шклова и основания в нем училища один и тот же: 1778. День основания училища 24 Ноября, как день тезоименитства Екатерины II-й (так значится в „Летописи Корпуса” А.Н. Корсакова).

Училище Зорича делилось на два взвода кавалерии, кирасирский и гусарский, и на две пешие роты - grenaderскую и егерскую.

Форма одежды: мундиры у кирасиров палевые; у гусаров - светло-голубые; штаны у всех белые; шапки: у grenaderов - в роде вышесших конно-grenaderских, у егерей - картузы, с крупной тульей, обогнутой пером или султаном с кокардой; у кавалеристов - каска и кивер.

Есть описание праздника, данного Зоричем в день коронации императрицы Екатерины II-й, 22 Сентября 1793 г., по случаю перемещения училища в новый дом. По возвращении Павла I, Зорич вызван в Петербург, пожалован генерал-лейтенантом 20 Января 1797 года, и училище его тогда взято в казну, с предоставлением главного начальства над ним Зоричу (П. С. Зак., т.ХХIV, №17893).

Зорич уволен от службы 15 Сентября 1797 года, умер в 1801 году. Первый выпуск, из казенного Шкловского благородного училища - 16 Июня 1799, воспитанников. Четвертый выпуск оттуда же 30 Сентября 1799 г., уже кадетов. В 1800 г. 17 Февраля Шкловскому благородному училищу повелено именоваться Шкловским Кадетским Корпусом. Состоявшие тогда в нем подполковник Флизерк, майоры Твардовский, Медер, Пятигорский, штаб-ротмистр Бокум, мичман Райкович 1-й, подпоручик Райкович 2-й, внесены в общий армейский список пехотными чинами. При этом в тот же день, дан высочайший указ Флизерку относиться во всем к императору Павлу (указ имеется). Тогда Флизерк донес Государю о неудобствах помещения в Шклове.

адетский
шибка, в
елухин),
рит это в
ом указе,
Шклове
казенное
т.ХХVI).
с 1800 г.,
но, ибо в
о Корпуса

я 1872 г.

майором
ном сму,

же: 1778.
ины II-й

рский и

голубые;
дерских;
окардой;

нования
мещения
тербург,
огда взято
С. Зак.,

Первый
ян 1799,
-кадетов.
новаться
олковник
р Бокум,
омейский
ний указ
Фливерк

6-го Марта 1800 г. переименованы военными чинами состоявшие в Корпусе: коллежский асессор Эльснер - в майоры, титулярный советник Петряев - в капитаны; губернские секретари Деконский и Мазани - в поручики; коллежские регистраторы Цалабан и Богоявленский - в подпоручики, и внесены в общий армейский список.

16 марта 1800 года, указом на имя Фливерка, повелено переместить Шкловский Корпус в Гродно, во дворец королей Польских (указ имеется). К указу собственноручная приписка императора Павла: "Советую, однако же, послать, когонибудь туда посмотреть тот дворец. Мне он кажется, довольно велик".

2-го Апреля 1800 г. Фливерк (вероятно, за чтонибудь) отставлен от службы.

1-го Мая 1800 отставлен и майор Твардовский, но этот "за старостию и дряхлостию".

13 и 14 Июля 1800 г. выпущено из Шкловского Кадетского Корпуса в офицеры 60 человек. Всего Шкловское училище, со времени взятия в казну до перевода в Гродно, доставило 141 офицера, в артилерию, армии и Черноморские линейные батальоны.

Осенью 1800 году Шкловский Корпус переведен в Гродно.

16-го Октября 1800 года Шкловскому Кадетскому Корпусу велено именоваться Отделением Кадетского Корпуса Гродненского (П. С. Зак., т.ХХVI, №19106), в характере вспомогательного учебного заведения Первого Кадетского Корпуса. Форма одежды Гродненского отделения имеется.

В 1802 г. выпущен из Гродненского Кадетского Корпуса кадет Закревский в прапорщики Архангелогородского пехотного полка.

В 1802 г. выпускаются по одному кадету в день, общих выпусксов нет.

В 1805 г. Гродненский Кадетский Корпус приведен в двурогий состав, на основании Положения 21-го Марта (П. С. Зак., т.ХХVIII, №21675).

В 1810 г. Гродненский Кадетский Корпус, начальствуемый генерал-майором Вильгельмом Карловичем Кетлером, по просьбе дворянства Смоленской губернии, переведен в Смоленск, с наименованием Смоленский Кадетский Корпус.

В 1811 году новым директором Первого Кадетского Корпуса, полковником Готовцовым, Смоленский Кадетский Корпус преобразован в Военное Училище.

В 1812 г. Смоленский Кадетский Корпус перевозился в Тверь, в Ярославль, наконец, в Кострому. Сопровождавшие при смене передвижении срубы (единороги) сохранились на память и стояли в корпусной, так называемой тронной, зале. К этому (1812 г.) восходят дела, хранящиеся в Архиве нынешнего Московского Кадетского Корпуса; но раньше там нет, и надо искать не в Москве.

В 1813 г. за наемный дом в Костроме отдано корпусом 1800 рублей. Штат корпуса определен в 270.000 рублей.

В 1814 г. дом этот приобретен Корпусом за 6000 рублей (Корпус в Костроме продолжал называться Смоленским).

В 1817 г. директор генерал-майор Готовцов ходатайствовал о сравнении Смоленского Кадетского Корпуса в положении и штате с Императорским Военно-Сиротским Домом и о переводе Корпуса, за ветхостию здания и возвышением цен на припасы, в Москву, указывая на дом князя Гагарина. Дом этот велено осмотреть Московскому военному генерал-губернатору графу Тормасову. До покупки же его, комитет директоров определил: отпускать в Смоленский Кадетский Корпус не 270.000 рублей на 500 человек, а сколько причтется по наличному числу кадетов.

12-го Мая 1818 году определение это утверждено.

В 1819 году умер шеф корпуса генерал-майор Готовцов, и для осмотра заведения командирован генерал-майор М.С.Перской, донесший, что корпусное здание ветхо и самый корпус слишком удален от столицы.

В 1820 году новый директор, генерал-майор П.С.Ушаков, командированный в Москву, осматривал дома князя Гагарина, князя Куракина (на Разгуляе), графини Апраксиной (у Арбатских ворот) и Головинской дворец. Последний оказался удобнее. Но по огромности его, положено поместить в нем, вместе с Корпусом, Военно-Сиротское Отделение и гарнизонный батальон. Генерал-майор Ушаков занялся составлением планов и смет.

В Январе 1823 года утверждено перемещение корпуса из Смоленска в Москву.

В Марте 1823 г. генерал-майор Ушаков, прибыв в Петербург, представил, чрез Московского военного генерал-губернатора князя Д.В.Голицына, планы о помещении Смоленского корпуса и батальона внутренней стражи в Головинском дворце, а Военно-Сиротского Отделения частью тут же, а частью в Красных казармах.

14-го Апреля 1823 г. высочайше определено: в здании Головинского дворца поместить Корпус и Военно-Сиротское Отделение, со всеми службами, начальством и возможно-большим числом штаб и обер-офицеров. Остальных чинов Корпуса и Отделения и весь гарнизонный батальон с штабом и обер-офицерами разместить в Красных казармах.

На приспособление здания к помещению в нем Корпуса исчислено до 855.000 рублей. Тогда же велено взять 400.000 рублей из экономической суммы Корпуса, а остальные 455.000 рублей пополнить из остатков сумм, положенных на содержание Корпуса.

Поэтому, на 1824 год, вместо 101.949 руб. 84 ½ к., требовавшихся по наличному числу кадет, велено отпустить все 270.000 рублей (на полное число 500 человек) и столько же отпускать вперед.

22 Июля 1824 года Смоленский Кадетский Корпус переведен в Москву.

3-го Августа 1824 года Смоленский Кадетский Корпус велено именовать Московским Кадетским Корпусом.

В 1826 году открыт первый прием дополнительного до 500 человек комплекта, в 125 кадет.

1-го Июля 1830 года открыто Малолетнее Отделение при Московском Кадетском Корпусе, под надзором вдовы генерал-майора Хомяковой. Помещено в так называемом старо-сенатском доме, на Немешкой улице. Дальнейшие сведения найдете в очерке А.Н.Корсакова, который есть у вас. Но необходимы сведения архивные, - из Штаба Военно-Учебных заведений или 1-го Кадетского Корпуса. Искать и выбирать их здесь, в Питере, надо немедленно, этим же летом.

Могут отыскаться сведения, которые избавят от поисков в Шклове, Смоленске и т. д.

Рытьё в Москве (пожалуй, этим же летом) потребует и денежных издержек.

Самое трудное и долговременное, это - списки, хронологический и алфавитный, воспитателей и воспитанников 1778-1878 гг. При всех списках под рукой (а многих надо еще розыскивать), уйдет на выборку зимы три; и тоже будет стоить денег, потому что выбирая нельзя уже заниматься ничем другим, но необходимо что-нибудь есть.

Работа собственно-писательная, после всех розысканий, не займет больше полугода, и вот третья издержка денежная, потому что эти шесть месяцев опять надо же питаться.

И так издержек денежных три:

- 1) На 3-4 летних месяца в Москве,
- 2) На 15 зимних месяцев, в три зимы, тут (в Питере).
- 3) На 6 месяцев писания-собственно, тут же.

А всего на 24 месяца, во все оставшиеся 6 лет (с 1872 по 1878 г.). Этим определяется вся задельная плата. Мелкие труды: справки, сличения, выписки и проч., хотя также требующие времени, в счет не ставятся. Держание корректуры и т. п. также. Сочинитель будет вознагражден, если издатели предоставят ему десятка три экземпляров для обязательной раздачи друзьям и кровным.

Надо подумать и о части художественной: портреты, рисунки. Но самое главное, Боже сохрани откладывать. Так и сгинет дело!..

4 Мая 1872 г. Питер.

К слову о конкурсе - факт, совершающийся именно теперь, во очию. Около трех лет назад (в Октябре минет три года), горное ведомство, желая отпраздновать достойным образом столетний юбилей Горного Корпуса, объявило конкурс на "Историю горного дела в России" за 4000 рублей с тем, что половина уйдет на печатание труда. И что же? Никакой "Истории" до сих пор нет; хотя срок представления истек уже 6 месяцев назад. Остается в виду только представленная мною вскоре по обнародовании программы "История горного дела на Руси до-петровской", и ей, хотя она только часть задачи, должна быть выдана, по букве программы, вся награда. Оно и понятно: кто же, в деле историческом, без архивов невозможен (это ведь не сочинение какое), возмет на себя приехать в Питер, архивный центр или, живя в Питере, зарыться в архивы, работать три года, и все это - на ура: будет или не будет взята премия? Не благороднее ли ведомству, желающему иметь труд, самому избрать автора (выбор этот - дело не легкое), которого и обвязать делом, со всеми поощрениями и облегчениями. Дело от того несомненно выиграет. Горное ведомство хватилось, что сделало промах, да уже поздно. Тоже самое может последовать и с конкурсом "Истории Московского Корпуса". Юбилей наступит, а не будет ничего. Прорывшись около 20 лет во всех почти архивах обеих столиц, я вынес убеждение такое: выполнить исторический труд, какой бы то ни было, тем паче сложный, живя не в столицах - нельзя; и примеров таких не было (уважите!); а живя в Питере - можно, но человеку, во 1-х с подготовкой к занятиям именно архивным (занятия эти совсем особые), во 2-х со всеми обеспеченными первыми потребностями жизни - самой скромной, не дальше. Иначе не выйдет ничего, или выйдет дрянь.

И так, дайте мне: архив, архив, архив! (т. е. позволение попасть в архив). Порывшись в нем, скажу вам, что можно сделать. А спешить самым делом (письмением) не надо: спешить не годится. Открытие архива, с правом брать на дом, ничего не стоит.

Ночь на 5 Июля 1872 г. Питер.

Роюсь всюду, с единой целью отыскать как можно больше материалов к будущей истории дорогого нашего Корпуса. И труды мои не вполне бесплодны. Я люблю начинать все сначала, и личность С.Г.Зорича почти выяснилась предо мною во всей своей фактической обстановке. За нею начинает обнруживаться и Шкловский период нашего Корпуса. Отыскиваются кое-какие данные и о Гродненском Отделении; собираются сведения о периодах Смоленском и Костромском. Ряд начальников (директоров) Корпуса, от самого Зорича, кажется, полон. Все это, разумеется, вехи, но около которых сгруппируются события и следственно образуется целое. До сих пор я имею дело преимущественно с источниками печатными. Но кто знает, что погребено в старых листках и книжках нашей периодической литературы (не говоря о книгах собственно), тот согласится, что никакая монография не может быть выполнена добросовестно без такого же знакомства с Русской библиографией, представляющей, к сожалению, поле невозделанное. Кто, например, станет перебирать из № в № "Московские Ведомости" за 30 лет прошлого столетия? А сколько там материалов - для чего угодно!

За неимением под рукой архивов, я между прочим перебираю старые газеты моего собрания и по ним составляю списки служивших и воспитывавшихся в нашем корпусе. Проблемы тут неизбежны, потому что полного собрания газет у меня нет, как нет этого даже в Публичной Библиотеке. Но все лучше что нибудь, нежели ничего. По крайней мере, закладываем основание. А со временем, когда судьба откроет двери архива военно-учебных заведений и развернет полуистлевшие хартии перед тем, кто будет к тому призван, знайте, что у меня есть уже кое-что, и всем этим, по нашей родной пословице: "что ни есть в печи, на стол мечи", я послужу с радостью, кому укажете. В поисках моих, я напнулся на первого законоучителя в Шкловском корпусе. Это был отец-протоиерей Старынекевич, о котором современники отзываются, как о муже ученом. Сын его, воспитанник Корпуса, занимал в последствии видное место по гражданской службе. Интересен рассказ современника же о переселении корпуса из Шклова в Гродно. Любопытна переписка императора Павла с подполковником Фливерком, помощником Зорича. Оказывается, что большинство корпусных офицеров в Смоленске и Костроме - воспитанники Зорича. Обстоятельство это любопытно в особенности, как нечто традиционное, почти семейное. Воспитанник этих воспитанников, капитан Граматин, единственная корпусная жертва Московской холеры 1830 года, слыл человеком разумным, кроме того ученым. Я и теперь слушаю рассказы о нем одного из его учеников, оставившего Корпус в 1830 году. Личность самого Зорича, к удивлению моему, двойственна: он, отчасти, самозванец. Я догадывался об этом еще лет 15 тому назад, занимаясь обстоятельно архивом л. гвардии Измайловского полка. Теперь это мне уясняется. Но к сведениям окончательным я еще не пришел.

Буду следить воспитанников Зоричева Корпуса, погибших в Швейцарском походе Суворова и на полях битв Наполеоновских. Черная мраморная лоска в нашей корпусной церкви начинается, как вам известно, только с 1831 года, конечно, за неизменением сведений и нестригнем добить их. Уповаю, что труды моего невольного и горького досуга пригодятся - то мне, так другому. Лишь бы самое дело выгорело! И пусть служат ему, чем могут, каждый мыслящий итленец Зоричева гнезда.

Питер.

иалов к
плодны.
ль предо
изваться
ные и о
ском и
ажется,
бытия и
венно с
стках и
шю), тог
овестно
ющей, к
№ в №
ко там

старые
авшихся
з газет у
нибуль,
м, когда
звернет
у меня
печи, па
стал на
генией
Сын его,
службе.
Гродно.
верком,
щеров в
пытно в
спитан-
еры 1830
рассказы
самого
дывался
гвардии
ельным

шарском
в нашей
лично, за
вольного
герело
е зда.

Ночь на 21 Июля 1872 г. Питер.

...Спешу приветствовать вас, как сочувственника ближайшего, с прочным началом дела. Прочным говорю я потому, что столько охоты и готовности с разных сторон не может не увеличиться успехом возведенным. Архив и, увы! деньги придут после; и лучше, если они будут продолжением, а не началом дела, во главе которого не должна стоять корысть.

Теперь я буду говорить о самом деле, в тех видах, чтоб слова мои, добывшие не с ветра, а из многолетнего опыта, вы благоволили передать к сведению А.Н.Корсакова. Он же, с своей стороны, может принять или не принять их, на сколько это будет ему угодно. Единая цель моя, в настоящем случае - самое дело. Так прошу и разуметь меня.

Начинаю с аксиомы, что разделение занятий - самый достоверный способ не только обеспечить предприятие, как бы то ни было, но и совершил его. Женевские часы прекрасны потому, что каждая малейшая частичка их сложного механизма производится всегда одним и тем же семейством, потомственно: если прадед отделял шестерню, то и правнук не станет отделять ничего другого. Усовершенствование достигается тут самым естественным образом.

Вы пишете, что А.Н.Корсаков желает продолжать начатый им труд и намеревается заниматься в архивах Московских. Прекрасно! Но должно, так сказать, ориентироваться в работе.

И так как А.Н.Корсаков во 1-х, человек Московский, во 2-х бывший адъютант нашего Корпуса, следственно знаком с архивом последнего, то не согласится, для общей пользы взять на себя исключительно два больших отдела будущего труда: а) Историю места и воздвигнутого на нем здания т.е. так называемого Головинского дворца; б) Период Корпуса собственно Московский, т.е. с 1824 года? Все прочее, т.е. с 1778 по 1824 год, с удовольствием возьму на себя я, и так, что имеющееся у меня теперь или предполагаемое к отысканию вперед по отделам, на которые указываю г. Корсакову, я сообщу и буду сообщать ему, а он, по моим, пусть сообщает мне. Работа, таким образом, определится и для каждого из работников облегчится; и дело, при не разбросанности внимания трудающих, выиграет несомненно. Угодно? Отвечайте скорее и категорически, без всяких но. Времени, по видиму, хотя вперед и много, но это только повидимому. Одно чтение корректур и печатание, где бы ни происходили они, займут года два, это наверное. Стало быть на труд собственно остается года четыре; не увидим их!

Что же касается сводки, сделанной А.Н.Корсаковым и напечатанной в Московских Ведомостях, она не может почитаться вполне годиной для труда капитального; во 1-х, как сводка, не более того, во 2-х же, как сводка, основанная на источниках исключительно печатных и устаревших. В самом деле, что значит теперь Голиков, Бантыш-Каменский и иже с ними?

Если А.Н.Корсаков человек дела и науки, он согласится со мной также искренне, как искренно предлагаю я. Иного разделения занятий не вижу. Беру на себя часть труднейшую, но более удобную для человека Питерского. В Московских архивах (известных мне, как пять пальцев), дел подходящих к нашему нет, но в Дворцовой Конторе прекрасные материалы для историй места из изданий Головинских дворцов, с Анненгофом включительно. В архивах Корпуса дела не восходят раньше 1812 года.

И если А.Н.Корсаков примет мое предложение, то осенью же у нас может закипеть работа, с разделением занятий и взаимным сообщением сведений, у которых кому "ведать надлежать будет".

Само собой разумеется, что взятые отдельы должны разрабатываться со всею тщательностью и подробностью. При разделении занятий, можно не торопиться; а поспешить, известно, людей пасмешить. Около 20 лет я уже собираю все, что попадало мне под руку о нашем Корпусе, и знаю по опыту, какова эта работа. Поделится ею необходимо. Спасибо вам на добром слове, что суните к осени архив В. У. Завед. Давно бы пора! Но случилось, что и этого лета я не потерял совершенно даром, налегши на списки. Завтра вечером еду к генералу А.А.Якиновичу, который долго служил в Главном Штабе, знает хорошо тамошний архив и обещал мне разузнать о всех офицерских списках за последние 15 лет царствования Екатерины II, как оказывается, что воспитанники Шкловского Училища начали производиться прямо в офицеры артиллерии и армии с 1781 года.

На днях, например, я узнал, что Лев Николаевич Енгельгардт, генерал-майор, родич князя Потемкина и автор известных любителям Записок, учился в Зоричевом корпусе весь 1779 г., будучи уже Преображенским сержантом. Он свидетельствует, что кадеты Зорича особенно хорошо занимались Математикой. Все это-крайне любопытно.

Я и сам бы написал А.Н.Корсакову, но знаю его мало, а куда писать к нему, не знаю вовсе. Для выигрыша времени, можете это письмо сообщить ему в оригинале, на прочтение, или как угодно. Лишь бы я имел скорее ответ.

*

Из ответа А.Н.Корсакова на письмо мое, при коем была приложена копия с предыдущего письма ко мне М.Д.Хмырова.

29 Сентября 1872 г., Серупухов.

Мысль ваша о разделении труда была и моего мыслью, а потому можете себе представить, с какою готовностью я принимаю ее от чистого сердца; подтверждая и готовность все собранное мною предоставить в полное распоряжение М.Д.Хмырова. Как говорил, так и сделаю. Лишь только получу разрешение заниматься в архиве Первой Московской Военной Гимназии, тотчас же приступлю к делу, и все, что мною будет собрано как из дел, так и из других источников, передам вам, а вы Михаилу Дмитриевичу. Охотно представляю ему право быть редактором будущей моей работы - это необходимо для соблюдения единства в труде. Нет надобности говорить, что я буду глубоко благодарен М.Д., если он будет сообщать мне сведения о корпuse, относящиеся к его "Московскому периоду".

*

Из ответа М.Д.Хмырова, по получении от меня вышеупомянутого письма А.Н.Корсакова

5 Октября 1872 г., Питер.

Петербургские архивы, в которые желал быть допущенным М.Д.Хмыров для составления истории 1-го Московского Корпуса:

1) Главный Государственный, при Министерстве Иностранных Дел, для чтения бумаг с 1776 по 1800-й год (биография нашего благотворителя Сем. Гавр. Зорича, его придворная служба, переписка, имения, дела, долги, счеты и т. д.).

ас может
дений, у
ваться со
ожно не
ст я уже
о опыту,
ом слове,
го и этого
ром еду к
т хорошо
следние
танники
и армии

генерал-
к, учился
ршантом.
имались
писать к
щить ему
гает.

ложена

ерупухов.
у можете
о сердца;
оружие
решение
риступлю
точников,
раво быть
динства в
и он будет
риоду".

письма

г., Питер.

Д.Хмыров

Дел, для
теля Сем.
и, счеты и

2) Главного Штаба (бывший Военной Коллегии) для составления возможно полного списка офицерам, выпущенным из Зоричева учреждения по 1824 год. Также для выборки имен наших однокашников, павших в разных боях за Отчество по 1831 год, которым только и начинаются, за недостатком сведений, черные, мраморные доски в церкви бывшего 1-го Московского Корпуса.

3) Главного Артиллерийского Управления в С.Петербурге, для той же цели.

4) Главного Инженерного Управления в С.Петербурге.

5) Сенатский в С.Петербурге и Министерства Юстиции в Москве, для узнавания расходов Зорича при императрице Екатерине II и доли их собственно на Корпус.

(Сообщил архимандрит Леонид).

2

ЗОТОВ В.Р. НЕСТОР РУССКОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ // ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК. - СПБ., 1889. - Т. XXXVIII (ноябрь). - С.356-374 (371).

... Между литературными пролетариями жил в этом году Михаил Дмитриевич Хмыров, занимавшийся преимущественно работами по русской истории и истории русской литературы. О трудах его публика знала очень мало, так как его статьи помещались в специальных изданиях и энциклопедических словарях. В 1868 году "Биржевые Ведомости" сообщили, что у Хмырова составлена любопытная коллекция вырезок из русских газет и журналов, лет за двадцать, по предмету его исследований, расположенные в алфавитном и систематическом порядке. Этой своеобразной библиотекой Хмырова могли пользоваться все, кому встречалась надобность в справках по русской истории или литературе. Серьезного, научного значения эти вырезки не имели, так как были не полны и не проверены критически, но они представляли все-таки полезное пособие для неспециалистов и литераторов. Работы Хмырова по биографической, календарной и словарной части с трудом давали ему средства к жизни, да и жил он так беззаборно, что захворав и потеряв возможность трудиться безпрерывно, должен был прибегнуть к единственному средству продлить существование - к продаже своей библиотеки. Он предложил ее заложить за 800 рублей Краевскому, с тем чтобы она оставалась у него, Хмырова, и он пользовался ею по смерть. Краевский дал деньги, хотя почти не был знаком с Хмыровым и не пользовался его услугами. Вслед затем Хмыров умер на 42-м году. После него остались жена, дети да долгов более четырех тысяч. Библиотеку продали в Москву за три тысячи и Краевскому пришлось по расчету получить три четверти своего долга, то есть 600 рублей, но он отказался от этих денег и послал их в литературный фонд, с тем чтобы они были употреблены на воспитание детей Хмырова...

¹ После личного со мною свидания.

² Т.е. в Белорусском крае. П.Б.

³ Из этого можно видеть, как горячо было усердие М.Д.Хмырова написать историю родного Корпуса, и как умерены были его желания относительно пособия ему в этом деле со стороны товарищей, существенно необходимого лишь, так сказать, по физической потребности: "работя, надо что-нибудь да есть" ... Я имел полную надежду, что если бы болезнь не прекратила дни М.Д.Хмырова, все это легко бы устроилось при содействии даже небольшого кружка товарищей сто по месту воспитания. Теперь же остается пожаловать, чтобы последние слова его не были пророчеством, что было бы более чем грустно.

ПРИМІТКИ

д.с. - советник - дійсний статський радник.

г.м. - генерал-майор.

г.л. - генерал-лейтенант.

г. - господин.

л. - лейб (гвардії).

В. У. Завед. - військово-навчальні заклади.

П. С. Законов - Повне зібрання законів Російської імперії.

А.К. - Олексій Миколайович Корсаков - вихованець (з 1830 р.) 1-го Московського кадетського корпусу. Відомий публіцист. Автор спогадів про навчання у цьому військовому закладі (Русский архив. - М., 1879. - Кн. II. - С. 304-326; 1880. - Кн. I. - 449-472), статті про засновника корпусу С.Г. Зорича (Русский архив. - 1879. - Кн. II. - С. 65-99) та інших історичних праць.

Леонід [в миру Лев Олександрович Кавелін] (1822-1891) - архімандрит. Закінчив 1-й Московський кадетський корпус, служив у Волинському гвардійському полку. З 1852 р. - послушник Оптиної пустині. 1857 - постриженний у монахи. З 1863 р. - начальник російської духовної місії в Єрусалимі, 1865 - ігумен російської константинопольської посольської церкви, 1869 - ігумен Воскресенського монастиря у Новому Єрусалимі. Автор праць з історії церковного рукописання, здійснив облік та опис рідкісних книг і стародруків бібліотеки Козельської Оптиної пустині та ін.

Зорич Семен Гаврилович [справжнє прізвище Неранчич] - генерал-лейтенант, фаворит Катерини II. Брав участь у ліквідації слобідських (Охтирського, Сумського, Харківського) полків та створенні на їх основі гусарських. З 1777 р. - президент Вільного економічного товариства, 1778 р. мешкав у своєму маєтку Шклові Могильовської губернії, де заснував і протягом 20 років очолював шляхетське училище для бідних дворян, яке з часом перетворилося на 1-й Московський кадетський корпус. В Охтирській округі Харківського намісництва володів с. Буймер, Горяїстівка, Михайлівка, Рясне, Скрятівка з кількома сотнями кріпосних селин.

РЕПУБЛІКАЦІЯ

Потомок первого атамана сумського полка Герасима Кондратьева принес в дар полку по случаю его юбилея саблю, булаву и золотую сумку атамана. Вещи эти в течение 250 лет хранились в семье потомков Кондратьева как святыни.

Живописная Россия. - 1901. - 8 изв.

ТЕЛЕТОВА С.С.

**ОСНОВАТЕЛЬ ДИНАСТИИ УЧЕНЫХ
(К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ И.С. ТЕЛЕТОВА)**

В Харькове Иван Сергеевич Телетов, профессор Новоалександрийского института сельского хозяйства и лесничества (с 1912 года), приехал в 1914 году уже сложившимся ученым с широким профилем научных интересов, действительно откликавшимся на запросы времени. До этого после окончания Льежского университета в качестве инженера по технике безопасности в 1907 году на одну из шахт Юзовки (ныне Донецк) поступил его родной брат, мой дед - Телетов Александр Сергеевич, в совершенстве знавший французский язык¹. После ряда аварий на шахтах, в то время бельгийских концессиях, это условие было обязательным.

Уже в начале 20-х годов прошлого столетия накопленный за годы первой мировой и гражданской войн научный потенциал Ивана Сергеевича реализовался в быстро промышленно развивающемся Харькове, который в то время был столицей Советской Украины. В этот период большого кадрового голода молодая республика очень нуждалась в кадрах для народного хозяйства, науки, высшей школы. В середине 20-х годов параллельно с работой в Харьковском государственном университете им была организована кафедра неорганической химии в только что открывшемся Харьковском Фармацевтическом институте.

Профессиональные трудности становления усложнились и семейными обстоятельствами. В 1923-1924 годах в Астрахани скончались почти одновременно старший брат Г. Телетов (1877-1923) и его супруга, у которых было четыре сына. Трех из них - Михаила

(1904-1942), Николая (1909-1995) и Степана (1916-1986) Иван Сергеевич со своей супругой Елизаветой Буниатовой взяли на воспитание в свою семью. Таким образом, по тем временам в достаточно большой профессорской квартире по ул. Ветеринарной в центре Харькова стало довольно тесно. В кабинете рядом с рабочим профессорским столом занимались и студенты техникума, и школьник. Старшего же племянника Сергея², тогда уже студента Московского государственного университета, "патронировал" мой дед. Понятно, что на столько человек и профессорской зарплаты не хватало в должной мере.

В 1929 году ВСНХ Украины поручает Ивану Сергеевичу организацию филиала Всесоюзного института удобрений, которым он руководил до 1934 года. Это были годы совместной деятельности с московскими академиками С.И.Вольфовичем и Э.И.Брицке, с которым судьба его свела вторично, поскольку в свое время они плодотворно совместно работали в Рижском политехническом институте в 1905-1909 годах. В 1934 году Иван Сергеевич начал организацию кафедры коллоидной химии, научно-исследовательского отдела и аспирантуры в Харьковском государственном университете [1,2], так как "никогда научная мысль, научное движение не может ограничиться и проводиться техническими институтами, если высшая школа не будет культивировать в себе эту науку и не будет подготавливать молодые кадры". Возникли реальные возможности развития научных интересов в области коллоидной химии и катализа, которые привлекали Ивана Сергеевича еще в раннем периоде его научной деятельности в лабораториях Г.Бредига, а с 1923 года развивались им на научно-исследовательской кафедре в Харькове. Результаты этих исследований вошли в литературу по теории и практике катализа и широко комментированы в монографиях Фрейндлиха Мекстеда, Райдла и др. Эти взгляды отразились в научном подходе и в других областях химии, в которых работал И.С.Телетов, а также передавались его ученикам и сотрудникам руководимой им с 1926 года научно-исследовательской кафедры. Современники Ивана Сергеевича считали, что эта особенность в его научной деятельности наиболее полно и ярко выявила у Н.А.Измайлова в вопросах адсорбции, в научном подходе с учетом влияния поверхностных явлений и коллоидно-химических систем. Не случайно развитие и становление Н.А.Измайлова как ученого проходило в контактах с Иваном Сергеевичем.

Актом создания первой специализированной кафедры на Украине был сформирован харьковский центр развития коллоидной химии, что отражено в литературе у А.В.Думанского, Ф.Д.Овчаренко, Н.И.Турченко и др. [3].

Директор института химии ХГУ профессор Д.Н.Грицан в своих воспоминаниях в докладе к столетию И.С.Телетова "Ученый, учитель, человек" делит его научную и преподавательскую деятельность на три периода. Первый - "рижский" (1896-1909) - учеба в Рижском политехническом институте, начало с 1901 года трудовой деятельности, выполнение у Р.Бредига кандидатской диссертации в 1906-1909 годах. По словам акад. Латвийской ССР Я.П.Страциня И.С.Телетов внес значительный вклад в развитие рижской школы ученых-химиков, с которыми поддерживал

СОЖ
тест
191
учен
вели
челк
у ст
знан

мам
Хар
знав
изве
вспо
Звон
"Здр
того
"Здр
сиде
"Дяд

Дени
начи
впер
Серг
фура:
Иван

с дет
Телет
плем
больш
радис
"Как
еще з
как-т
Серге
этого
юнош

Б
Елиза
в сове
посвя
приши
Ивана
время.
Бунша
в подд

тесные связи на протяжении всей жизни. Второй - "варшавский" (1909-1914) - годы становления Ивана Сергеевича как самостоятельного ученого. Третий - "харьковский" (1914-1947) - период зрелости, внесения вклада в мировую науку. Здесь "предстает живой, обаятельный образ человека, замечательного лектора, который в читаемых курсах воспитывал у студентов сознание, что "наука не совокупность знаний, а система знаний" (Ф.Энгельс).

Студенты и ученики помнили Ивана Сергеевича долгие годы. Моя мама, Телетова Елена Александровна, подолгу гостившая в 30-е годы в Харькове, жившая в семье Ивана Сергеевича в 1944-1947 годах и лично знавшая его коллег и учеников, многие из которых стали впоследствии известными учеными, руководителями и специалистами, любила вспоминать такой вроде бы незначительный эпизод. Конец 1945 года. Звонок в квартиру. На пороге статный человек лет тридцати пяти: "Здравствуйте, профессор. Зашел проводить. Вы так много сделали для того, чтобы я сформировался как специалист и как личность ...". "Здравствуйте, заходите, так рад Вас видеть, давайте скорей к столу". Долго сидели, обедали, вспоминали. После теплых проводов мама спрашивала: "Дядя Ваня, кто это был?" "Понятия не имею", - ответил Иван Сергеевич.

Недавно летчик-истребитель полковник в отставке Семен Антонович Денисенко, ныне проживающий в Сумах, рассказал мне о том, как он - начинающий офицер, жених маминой подруги - волновался, когда впервые пришел знакомиться в семью профессора Телетова. Но Иван Сергеевич сразу же снял напряжение: "Вы не стесняйтесь, давайте и Вашу фуражечку положу на вешалку (С.А.Денисенко был почти на голову выше Ивана Сергеевича). Рассказывайте. Страшно, наверное, летать...".

О добром отношении коллег и учеников к Ивану Сергеевичу я помню с детства, бывая в его квартире, где остался жить Степан Георгиевич Телетов³, как он любил говорить о себе - "...один из многочисленных племянников...". В сентябре 1970 года на первой лекции по химии в большой аудитории мы, студенты-первокурсники Харьковского института радиоэлектроники, услышали от уже немолодого преподавателя фразу: "Как говорил Иван Сергеевич Телетов ...". Друг друга по фамилиям мы еще знали плохо, поэтому никто особого внимания на это не обратил, а я как-то постеснялся подойти к преподавателю и поговорить об Иване Сергеевиче. А через месяц вообще курс химии у нас отменили. Больше этого преподавателя я не видел. До сих пор не могу себе простить ту юношескую робость.

Больше трети века рядом с Иваном Сергеевичем была его супруга Елизавета Буниаговна Меликенцова (1889-1954). Окончившая гимназию, в совершенстве знавшая несколько иностранных языков, она полностью посвятила свою жизнь его жизни и жизни его близких. Особенно тяжело пришлось Елизавете Буниатовне в 1946-1947, последних годах жизни Ивана Сергеевича во время его тяжелой болезни. В трудное послевоенное время, когда ей пришлось взять на себя все заботы о доме, Елизавета Буниатовна ежедневно читала уже лежачему больному Ивану Сергеевичу в подлиннике классиков мировой литературы, сразу же переводя на

русский язык. До конца своей жизни Елизавета Буниатовна проявляла посильную заботу о моей маме, о сестрах Елене и Марии Выржиковских⁴, дочерях киевского коллеги Ивана Сергеевича, профессора Романа Выржиковского, ставшего в конце 30-х годов прошлого века жертвой сталинских репрессий, и совместного с Иваном Сергеевичем воспитанника, племянника Буниата Ивановича Меликенцова, с 1959 года и по сей день сотрудника Харьковского углехимического института. Детские воспоминания Б.И.Меликенцова о последних годах жизни Ивана Сергеевича, тяжелом времени оккупации, послевоенном периоде являются связующим мостиком между профессором И.С.Телетовым и нашими, уже взрослыми, детьми.

Макет визитной карточки, выполненный И.С.Телетовым

Декан химического факультета Харьковского госуниверситета доктор химических наук профессор В.Александров в своих воспоминаниях отмечает: "...это был чудный организатор, создавший ряд научно-исследовательских лабораторий и кафедр; талантливый педагог, воспитавший тысячи специалистов, которые обеспечили формирование советской высшей школы и плодотворно трудились в народном хозяйстве страны". Иван Сергеевич отмечал, что никогда научная мысль и научное движение не могут ограничиваться и вестись исследовательскими институтами, если только высшая школа не будет культивировать в себе эту науку и готовить молодые кадры. Эта мысль встретила понимание в Наркомобре Украины и реализовалась в формировании Харьковского центра развития коллоидной химии. Этому, безусловно, способствовала и сама эпоха бурного развития нашей страны, расцвета науки и культуры: VI Менделеевский съезд в Харькове (1932), VII, юбилейный, в Ленинграде (1934), Московское совещание коллоидников (1932), первая Всесоюзная конференция коллоидников (1934), выход в свет коллоидного журнала (1935).

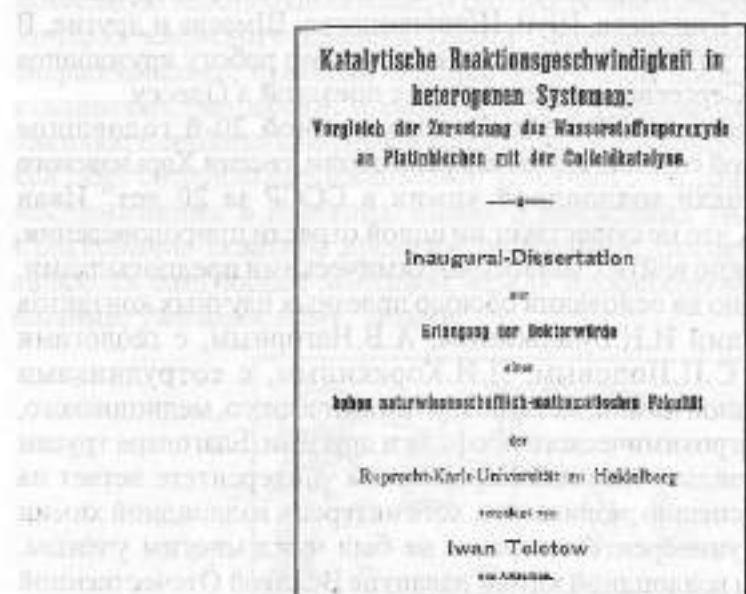
Выступая в 1935 году на заседании общегородского семинара по коллоидной химии, Иван Сергеевич назвал первый форум коллоидников страны эпохой в области коллоидной химии. Целью этого постоянно действующего семинара и постоянно действующего кружка при кафедре он поставил "привлечение молодых начинающих работников к этой очень важной науке, которая вторглась во все отрасли самых разнообразных технологических процессов...". Деятельное участие в работе научного

явили
зских⁴,
Романа
ерговой
воспи-
ца и по-
етские
Ивана
ериоде
овым и

кружка принимали студенты, в последствии внесшие значительный вклад в науку: профессоры Д.М.Грицан, В.М.Толмачев, научные сотрудники и доценты Нагорная, Булгакова, Шунь, Шапошникова, Шмаева и другие. В 1936 году ректорат университета, отмечая активную работу кружковцев во главе с Иваном Сергеевичем, наградил их поездкой в Одессу.

В своем докладе на юбилейной, посвященной 20-й годовщине Великой Октябрьской социалистической революции, сессии Харьковского университета "Успехи коллоидной химии в СССР за 20 лет" Иван Сергеевич говорил, что не существует ни одной отрасли природоведения, в которую невозможно войти с коллоидно-химическими предисылками. Это реально доказано на основании обьюдо полезных научных контактов химиков с биологами И.Н.Буланкиным, А.В.Нагорным, с геологами Д.М.Соболевым, С.П.Поповым, Л.И.Корикиным, с сотрудниками институтов прикладной химии, металлов, углехимического, медицинского, со специалистами агрохимического профиля и другими. Благодаря трудам И.С.Телетова коллоидная химия в Харьковском университете встает на крепкую основу и успешно развивается, хотя интерес к коллоидной химии в Харьковском госуниверситете и ранее не был чужд многим ученым. Коллектив кафедры коллоидной химии накануне Великой Отечественной войны развернул подготовку специалистов и аспирантов; традиционные научные направления дополнились новыми: аналитическими исследованиями для нужд заводской практики, по использованию местного сырья для производства суперфосфата и адсорбентов" [4].

По единодушному мнению специалистов круг научных интересов И.С.Телетова был чрезвычайно широким. "В Риге, Варшаве, Харькове он всесторонне изучал малоновые эфиры, замещенные ингрофеноксигруппой. Его учитель К.А.Бишоф получил две формы соединений этого типа, высказав гипотезу, что здесь имеется случай кольчато-цепной изомерии, однако не решил эту проблему до конца. Иван Сергеевич использовал для ее решения метод ультрафиолетовой спектроскопии (контактируя со своим рижским коллегой В.Фишером и харьковским химиком проф. И.А.Валишко) и метод кривых плавкостей по Розебому. Ивану Сергеевичу удалось показать, что в данном случае имеет место декарбоксилирование и образуются смешанные кристаллы соответствующих малонового и уксусного эфиров. Это исследование стало докторской диссертацией И.С.Телетова, которую он защитил в Днепропетровске. Результаты были доложены на IV Менделеевском съезде и опубликованы в ведущих советских специализированных журналах. В Риге было начато и другое научное направление - разработка методов извлечения серы из природного сырья. Еще в 1903 году в лаборатории Вальдена И.С.Телетов с М.Г.Центнершвиром определил растворимость серы в жидкой ее двуокиси. В 1928-38 годах в Харькове Иван Сергеевич изучил растворимость серы в углеводородах (предельных, ароматических и хлорзамещенных), на основе чего был предложен промышленный метод извлечения серы из Дагестанских руд. Эта работа была проведена по предложению ученика И.С.Телетова по Харьковскому сельскохозяйственному институту им. В.В.Докучаева М.Ахундова, ставшего одним из руководителей Советского Дагестана" [3].

Одна из работ И.С. Телетова, изданная в Германии

Как отмечено в первом и втором выпуске Украинских Советских энциклопедий, И.С. Телетов "... 1934 организовал кафедру и научно-исследовательский отдел коллоидной химии. Основные научные работы присвящены макро- и микрогетерогенному катализу, неорганическим пероксидам, физической химии и синтезу органических спиртов, технологии выделения добрив на Украине из местных сировин..." . Как указано в телеграмме от Президента ВХО им. Менделеева академика С.И. Вольфовича, членом которого Иван Сергеевич состоял около сорока лет, торжественному заседанию, посвященному его столетию, "... большая творческая, научно-общественная деятельность И.С. Телетова, как в Харькове, так и в других городах нашей Родины, его большая исследовательская работа в Институте удобрений..." [3] - значительный вклад в отечественную науку.

"Ученый, гражданин, патриот, профессор менделеевской генерации как учитель сохранил о себе живую память в коллективах, где протекала его плодотворная деятельность, у химической общественности, у тех, кто его знал" [3].

ЛИТЕРАТУРА

- Грицан Д.Н., Симонова В.И., Телетов С.Г. Коллоидная химия в Харьковском университете. Труды хим. факультета ХГУ. - 1955. - Т.13. - С.147-161.
- Телетов С.Г. Из истории естествознания и техники Прибытики. - 1971. - Т.3. - С.135-155.
- Материалы торжественного заседания, посвященного 100-летию со дня рождения профессора И.С. Телетова. - Харьков, 1978.
- Александров В., Телетов С. Иван Сергеевич Телетов. До 100-річчя від дня народження // Харківський університет. - Харків, 1978. - №77-78.
- Телетов, Українська Радянська Енциклопедія. - 1984. - Т.11. - С.187.

¹ А.С. Телетов (1881-1937) - профессор (с 1932 года), горный инженер. После окончания астраханской гимназии поступил в Санкт-Петербургский университет. За участие в студенческих волнениях в 1903 году выслан под надзор родителей без права учебы в вузах России. После получения высшего образования за рубежом, в 1907-1918 годах работал в Юзовке, Карсе (ныне - Турция), Красноводске. В 1918-1920 годах - Красноводский городской голова. После освобождения Туркестана от английских интервентов работал на разных должностях в горной промышленности Туркмении, в том числе ее руководителем. Участник знаменитой Каракумской экспедиции акад. А.Е. Ферсмана в 20-х годах, описанной в книге Д.Шербакова "В песках Кара-Кума". Автор ряда научных трудов о полезных ископаемых Средней Азии. В последние годы жизни преподавал геологию и горное дело в Туркменском педагогическом институте.

² Телетов Сергей Георгиевич (1902-1997) - доктор физ.-матем. наук. Сотрудник института ядерной физики им. акад. Курчатова (г. Москва), автор ряда научных работ в области теоретической физики.

³ Телетов Степан Георгиевич (1916-1986) - кандидат химических наук (1962), доцент Харьковского государственного университета, ветеран Великой Отечественной войны.

⁴ Е.Р. Выржиковская (1922-1996) - врач-гинеколог. М.Р. Выржиковская (1924 г.р.), ветеран Великой Отечественной войны, химик-технолог, всю жизнь проработала на различных инженерных должностях на Харьковском заводе фармацевтики, ныне проживает в России.

РЕПУБЛІКАНІЙ

В уездах Чигиринском, Звенигородском, Черкасском и Калевском Кіївської губернії, обнаружены богатыя залежи железной руды.

Живописная Россия. - 1901. - 7 января.

Компания капиталистов устраивает в Сумском уезде три сахарных завода.

Живописная Россия. - 1901. - 25 февраля.

На участке Басы-Ракитное, на протяжении 80 верст Белгород-Сумской дороги, открыто правильное пассажирское и товарное движение. Открытие движения по всей линии, связывающей Сумы с Белгородом, последует 15-го июля.

Живописная Россия. - 1901. - 8 июня.

загальнодержавної системи високої освіти СРСР (зокрема - Університету СДАУ) в кінці ХІХ - початку ХХ століття. Важливим чином вплинуло на становлення та розвиток відомого вченого та письменника відмінне навчання в Католицькому училищі № 1 (1891-1903). У цьому училищі вчителем грецької мови був Микола Ернст, який заснував та очолював відділ античної філології та літературознавства. Важливим чином вплинуло на становлення та розвиток відомого вченого та письменника відмінне навчання в Католицькому училищі № 1 (1891-1903). У цьому училищі вчителем грецької мови був Микола Ернст, який заснував та очолював відділ античної філології та літературознавства.

Задля отримання диплома вищу освіту він вступив до Університету СДАУ, де вивчав філологію та літературознавство. Після закінчення університету він працював учителем грецької мови та літературознавства в Католицькому училищі № 1 (1891-1903). У цьому училищі вчителем грецької мови був Микола Ернст, який заснував та очолював відділ античної філології та літературознавства.

Після закінчення університету СДАУ він працював учителем грецької мови та літературознавства в Католицькому училищі № 1 (1891-1903). У цьому училищі вчителем грецької мови був Микола Ернст, який заснував та очолював відділ античної філології та літературознавства.

НІМЕНКО Н.А., ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б.

МИКОЛА ЕРНСТ

(З ПЛЕЯДИ ГЛУХІВСЬКИХ ГІМНАЗИСТІВ)

У 20-30 роки ХХ століття, коли розкрився науковий та організаторський талант Миколи Львовича Ернста, Крим, де тоді жив і працював вчений, входив до складу Російської Федерації, тому більшість особистих контактів і професійних зв'язків М.Ернст мав з представниками наукових кіл Москви та Ленінграда. Окрім цього, коло наукових інтересів дослідника, що було надзвичайно широким, все ж прямо не торкалося питань власніх української державності, мистецтва, політичного життя. Тому ім'я його не фігурує у документах численних процесів над українськими "націоналістами", "фашистами", "шпигунами" кінця 20-х - початку 30-х років, що проходили у Києві, Харкові, Полтаві, Чернігові. Тому "випав" він з точки зору і сучасних дослідників. Навіть більше того - його ім'я тривалий час не пов'язувалося з ім'ям Федора Людвіговича Ернста, одного з найбільших істориків українського мистецтва, про якого останнім часом опубліковано низку статей. Збіг біографічних даних давав можливість припустити, що вони були двоюродними братами¹, оскільки в

одній з публікацій Ф.Ернст називає М.Ернста братом². Непорозуміння викликалося тим, що Микола Ернст завжди підписувався по-батькові Львович. Лише нещодавно після ознайомлення з матеріалами кримінальної справи, що зберігається у архіві СБУ по Кримській АР³ та особистого фонду дослідника у Державному архіві автономної республіки Крим⁴, з'ясувалося – вони були рідними братами⁵.

Ім'я Миколи Львовича ішколи згадувалось у коротких енциклопедичних статтях, невеличкій ювілейній замітці та побіжно у посиланнях на його праці⁶. У зв'язку зі 100-річним ювілеєм в академічному журналі було опубліковано статтю кримського дослідника І.Храпунова, що містить досить грунтovий аналіз наукового доробку М.Ернста⁷. Втім, в цій роботі мало приділено уваги власне біографії вченого, що обумовлено суттєво фаховою специфікою видання, а також зовсім не використано матеріалів кримінальної справи, яка виявилася наїзничайно інформативно.

Микола Львович (Людвигович) Ернст народився 5 жовтня 1889 року в Києві. Його дід у 1814 році переселився на Україну з розореної наполеонівськими військами Саксонії⁸. Батько Людвиг Карлович з літинаства зазнав злиднів, але завдяки наполегливості і природним здібностям отримав освіту і став службовцем страхового товариства "Надежда". Згодом одружився на дочці професора Київського університету. Дітей в сім'ї Ернствів було шестеро - у 1891 народився наймолодший Федір. Націкінці XIX століття Людвиг Карлович вирішив завести власну справу і купив у Глухоні землю, де збудував невеличкий шпагатний завод на кошти, отримані в борг. Коли ж у 1900 році він помер, справа зупинилася, завод довелось здати в оренду, сім'я залишилася без засобів до існування. Допомогли київські родичі, і діти змогли продовжувати навчання⁹.

Так сталося, що найбільш відповідальний період становлення Миколи і Федора Ернствів, формування їх поглядів і уподобань припадає на роки навчання у Глухівській чоловічій гімназії. Цей факт стосовно Федора неодноразово відзначався дослідниками. Зрозуміло, що в повній мірі стосується він і Миколи.

Безперечно, що саме Глухів з його особливим стародавнім колоритом, частково патріархально-провінційним життям спровів на майбутніх вчених незабутнє враження і викликав інтерес до історії. Ще стояла красуня Тройська церква, жіночий монастир, ішпі релігійні споруди та пам'ятники, знищені після 1917 року. Місцеві перекази та пам'ятки архітектури паянно свідчили про величні мівуле гетьманської столиці та у сукупності з культурно-просвітицькою, а часто і філантропічною діяльністю Терещенків, Александровичів, В.Амосова, П.Лютого, М.Неплюєва створювали нетрадиційну для провінції атмосферу.

У вересні 1904 року місцеве повітове земство вдаштувало зразкову сільськогосподарську виставку, де були представлені і твори мистецтва. До речі, саме тут дебютував і близький товариш Ернствів Георгій Нарбут. В той час у місті активно діяв гурток любителів мистецтва, до якого входили і члени сім'ї Ернствів, зокрема старші сестри Евгенія та Олена. Саме вони разом з П.Лютим, А.Мокрицьким, К.Гулевою у квітні 1906 року

влаштували художню виставку. Вона проходила у будинку М.Неплюєва, що являв собою своєрідний музей. Були тут і твори першорядні, в тому числі роботи Айвазовського, Яблочкіна, Мокрицького, бронзи Лансере, порцеляна фабрики Міклашевського, художньо оздоблені меблі¹⁰. Міський діяч, колекціонер, згодом член уряду П.Скоропадського П.Я.Дорошенко збирал свою славетну колекцію, що завжди була відкрита для огляду і яку часто бігала дивитися місцева молодь. Серед останніх виділялася група учнів - своєрідна плеяда гімназистів: брати Ернсти, брати Володимир та Георгій Нарбуги та В.Романовський. Очолював її енергійний Г.Нарбут. Полюбляли юнаки бувати і у невеличному музеї, що розташовувався у приміщенні публічної бібліотеки і складався переважно з козацької старовини. Все це захоплювало хлоїців і призвело до того, що "Нарбутова компанія", яка була відомою своєю досить неспокійною вдачею і, як пригадував Ф.Ернст, "наводила терор на всю околицю місцевість"¹¹, почала цікавитися старовиною і мистецтвом. Це захоплення було настільки сильним, що гімназисти навіть проводили "дослідження" - на околиці міста Веригиному витягували зі стариць Есмані шматки мармуру - залишки спору гадиби К.Розумовського, розкопували старий вал, де траплялися кістки та залишки старовинних речей.

Товарищували брати Ернсти з Віктором Олександровичем Романовським - пізніше істориком-архівістом, професором. У гімназії він вчився в одному класі з Ф.Ернстом. Часто бували у Романовських вдома. Сестра В.Романовського Зінаїда Олександровна пізніше пригадувала ті роки і братів Ернствів зокрема. Особливо запам'яталася їй ввічливість та надзвичайна охайність братів. Зінаїда Олександровна підхреслювала, що сім'я Ернствів користувалася великою повагою глухівчан¹². Поруч з будинком Романовських розташовувалася садиба Шапоріних, де часто влаштовувалися самодіяльні концерти, гостювали музиканти, артисти.

Отже зрозуміло, що саме глухівський період життя братів Ернствів наклав свій виразний відбиток на весь подальший шлях, пов'язаний з мистецтвом та дослідженням давнини.

Останні два роки навчання (1905-1907) М.Ернста пройшли у київській гімназії. Очевидно це було пов'язано з революційними подіями того часу, адже у Глухові у помешканні Ернствів кілька разів проводився обшук. Проте і у Києві, як згадував пізніше Микола Львович, він проводив "революційну роботу". Його співучень по гімназії Я.Письменний був причетним до підпільної революційної організації, а конспіративне листування направлялося на адресу М.Ернста. У зв'язку з цим у Миколи Львовича на квартирі було проведено обшук, а він сам потрапив до списку неблагонадійних політично¹³.

Ці спогади М.Ернста виклав на одному з допитів у 1939 році на підтвердження своєї лояльності по відношенню до радянської влади, адже в той час Я.Письменний був "майором державної безпеки та відомим льотчиком-спортсменом"¹⁴. Проте, думастися, не слід перебільшувати "революційних заслуг" М.Ернста - скоріше за все це було романтично-юнацькою реакцією 15-річного гімназиста на відомі політичні події.

Продовжує освіту Микола Львович у Німеччині, де вчиться у Марбурзі, Мюнхені, а у 1909-1911 роках - у Берлінському університеті, який і закінчує.

там він склав докторський іспит та захистив дисертацію, присвячену кримсько-татарським відносинам з Росією за часів Івана III; отримав наукову ступінь доктора філософії. У Берліні М. Ернст вчився під безпосереднім керівництвом відомого історика професора Шимана Федір Людвигович теж вчився у Берліні, але продовжував освіту вже у Київському університеті. Матеріальні можливості братів були досить обмеженими, тому їм допомагав юнгтаунський відомий київський окунєт доктор Нізе¹⁵. Okрім того, доводилося і працювати. Через багато років вдова М. Ернста згадуватиме, очевидно з розмов з чоловіком, що він "в університеті учился на собственный заработок"¹⁶.

У 1911 році Микола Львович повертається на Батьківщину. Він працює бібліотекарем фундаментальної бібліотеки Київського університету, вступає до аспірантури цього ж закладу по кафедрі російської історії.

В цей період виходять друком перші праці дослідника, видані у Києві. Одна з них присвячена стародавньому Путівлю, що знаходився неподалік від Глухова і де М. Ернст бував не раз¹⁷.

Слід зауважити, що за умов царського режиму посісти викладацьку посаду іноземцю, яким, згідно законодавства, де враховувалося віросповідання, був на той час Микола Львович, годі було й сподіватися. Пізніше він пригадував, що у 1914 році склав присягу, але не зміг отримати паспорт і на початок війни формально залишився підданним Німеччини¹⁸. Його було заарештовано та вислано разом з іншими представниками ворожої країни¹⁹. До 1918 року Микола Львович перебуває у Челябінську, Верхнє-Уральську та навколишніх селах²⁰. Живе за рахунок приватних уроків та винаходкових заробітків.

Після закінчення війни і перевороту 1917 року він недовго живе у Петрограді, де працює бібліотекарем публічної бібліотеки. У жовтні 1918 року Київський університет направляє Ернста на роботу у свою філію до Сімферополя. Тут Микола Львович працює завідующим бібліотеки та приват-доцентом, згодом - професором кафедр російської історії та німецької мови²¹. Бажання займатися практичними дослідженнями беруть верх і з 1 грудня 1920 року вчений переходить на роботу до Центрального краєзнавчого музею Криму. Деякий час він поєднує музейну роботу з викладацькою, але, головним чином, саме з музеєм пов'язаний подальший період життя дослідника у Криму. Тут розкривається його талант науковця і організатора, вдумливого історика і філолога, знавця музейної справи.

Обіймаючи посади заступника директора з наукової роботи та завідующего історико-археологічним відділом, Микола Львович має певні можливості реалізувати деякі свої наміри з приводу надання музею функції провідної на півострові інституції в галузі дослідження та популяризації минулого Криму. Вчений активно працює у Кримохрисі (Кримський комітет у справі музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини та народного побуту), виконує функції секретаря, згодом - голови Таврійського товариства історії, археології та етнографії.

З цього часу і до 1937 року кожного літа Микола Львович проводить дослідження різноманітних об'єктів: від пам'яток античної та середньовічної архітектури - до палацових комплексів XVIII-XIX століть, від палеолітичних стоянок - до кримсько-татарських поховань.

Треба зазначити, що завдяки географічним та кліматичним особливостям Кримський півострів з часів сивої давнини привертає увагу людей. Тут перехрещувалися життєві долі, торговельні шляхи і політичні інтереси різних племен, народів, держав, які залишили по собі величезну кількість різноманітних історичних пам'яток. На теренах Східної Європи важко знайти історика ХІХ - початку ХХ століття, який так чи інакше не був би причетним до вивчення минулого Криму.

Отже зрозуміло, що тридцятирічному вченому, який до цього часу фактично не мав досвіду проведення польових досліджень та керівної роботи, потрібні були певна рішучість та віра у свої можливості, аби зважитись посісти низку відповідальних посад і опинитись у центрі історико-пошукової роботи у регіоні.

Щез ХІХ століття в Криму проводили археологічні дослідження вчені з Москви та Петербурга. Частково ця традиція продовжувалася і пізніше. Так, з 1920 року Микола Львович кілька сезонів працює у складі Кримської палеолітичної експедиції, яку очолював пізніше відомий вчений Г.О.Бонч-Осмоловський²². Ця експедиція займалася дослідженням пам'яток різних культур, що, безсумнівно, було гарною школою польової роботи для М.Ернста. Згодом він проводить самостійні дослідження. Публікації та наукові звіти Миколи Львовича свідчать, що лише за кілька років практичної діяльності він фактично повністю оволодів методикою розкопок. Більше того - впродовж якості, наполегливості, талановиті вчителі та старші колеги сприяли формуванню у вченого майже унікальних здібностей - високоекспертізовано проводити дослідження об'єктів різних археологічних культур.

Обсяг роботи, проведеної вченим на півострові, був величезним. Вражає кількість пам'яток, досліджених частково або повністю. Лише Іх перелік займе кілька десятків сторінок тексту.

Кримська справа археолога містить "Список археологіческих раскопок, разведок и обследований Эрнста Н.Л. в Крыму. 1921-1937". Цей розлогий документ датується 20 квітня 1939 року, налічує 66 позицій і охоплює весь період практичної діяльності археолога. "Список" складається з кількох розділів, умовно визначених самим дослідником: "Раскопки первобытных стоянок людей древнекаменного века; первобытные стоянки людей среднекаменного века; памятники бронзового века, скифские города Неаполиса; средневековые греческие пещерные города; укрепления; средневековые татарские древности". Тут же подається список "Археологических обследований с пробными раскопочными разведками, съемками, обмерами, описаниями, поисками и пр.". Наприкінці цього документу без переліку об'єктів зазначено: "Обследование и описание всех сплош археологических и исторических памятников и остатков по всему Южному берегу Крыма от мыса Аюя до Алушты, древности первобытной, античной, средневековой (истории) а также нового времени. 1934-1935"²³.

Ще один змістовний документ знаходиться у кримській справі. Це "Список наукових трудов", що складається з 45 позицій написаний Миколою Львовичем власноруч 9 квітня 1939 року²⁴. Okрім цього "Справа" містить інші матеріали, які частково доповнюють дані про наукову діяльність вченого.

аналогічна ситуація і з "Особистим фондом" М.Ернста, де зберігаються листи вченого до дружини, листи самої С.М.Олтаржевської до різних організацій та приватних осіб, а також "Список наукових праць М.Л.Ернста", складений вдовою.

Отже, враховуючи названі документи, більшість з яких використовується для публікації вперше, також застосування інших джерела, сьогодні маємо можливість спробувати у загальних рисах простежити за основними подіями життя дослідника. Детальній же аналіз його творчого шляху потребує окремого монографічного дослідження.

Після переїзду до Криму Микола Львович одразу розпочинає наукову роботу. Вже у 1919 році він проводить обстеження і невеликі розкопки підодалік Євпаторії біля Тарханкутського маяка²⁵. Це були неспокійні часи, і археолога кілька разів заарештовували то червоні, то білі, то зелені, але кожного разу відпускали, очевидно, вважаючи його просто диваком. Про це пізніше згадував відомий археолог С.Бібіков, який ще у 20-ті роки будучи студентом працював у експедиціях М.Ернста²⁶.

В 1921-1922 роках у Криму проводилася велика робота по обліку пам'яток архітектури та археології. 26 березня 1922 року список, що налічував 122 об'єкта, було затверджено і взято на державний облік. Цю крохотку і об'ємну роботу виконували А.І.Маркевич та М.Ернст, брали в ній участь також Ю.Ю.Марті, М.О.Волошин та О.І.Полканов.

Починаючи з 1923 і до 1930 року Микола Львович плідно співробітничав з фахівцями Академії Наук та Російського музею, які проводили археологічні дослідження Криму. У складі експедицій, часто як керівник окремих загонів, він розкопує низу палеолітических об'єктів: стоянки у печерах Кеш-Коба (1923), Киїк-Коба (1923-1924), Вовчої біля села Мазапка (1924), біля села Сюрень (1925-1927), другої печери біля села Сюрель (1926), Шайтан-Коба (1928)²⁷. Паралельно, але вже самостійно, досліджує і інші об'єкти. Так, влітку 1923 року М.Ернст вивчив скіфське городище у Холодній балці, очевидно, - Таш-Джерган. У 1924 році досліджує городище біля с. Ягмурча (суч. с. Залісся) біля Сімферополя та у тому ж районі проводить розкопки могильника поблизу с. Скеля²⁸.

16 вересня 1925 року в житті Миколи Львовича стала важлива і радісна подія - він одружився з Софією Миколаївною Олтаржевською²⁹. Як випливає з численних документів, це було щасливе подружжя. Софія Миколаївна була вірною подругою і товарищем упродовж всього складного і трагічного життя Миколи Львовича. У великий мірі саме завдяки її невтомним турботам, постійним клопотам вдавалося кілька разів добиватися перегляду справи чоловіка, що призвело до певних полегшень його перебування у місцях позбавлення волі, пізніше - до реабілітації. Сама завдяки її подвижницькій діяльності, яка тривала до самої смерті - вона пережила чоловіка майже на двадцять років, - збереглося багато документів, що стосуються життя Миколи Львовича. Софія Миколаївна постійно продовжувала пошуки рукописів чоловіка, особливо турбувалася її доле праці про Чокурчу. Зрештою, і ці рялки багато в чому підуться на основі Особистого фонду Миколи Львовича, що чи не повністю складається з матеріалів, зібраних і збережених Софією Миколаївною.

Подружжя мало двох дітей: Георгія та Вікторію (відповідно 1929 та 1936 років народження). Їх доля склалася трагічно.

1926 року в Керчі проводиться I конференція археологів СРСР, у підготовці і проведенні якої безпосередню участь бере і Микола Львович. Разом з учасниками цього форуму він відвідує Тамань, отглядає навколошні історичні пам'ятки, виступає з кількома доповідями та повідомленнями. Через рік аналогічний захід відбувся в Херсонесі. Це була масштабна наукова та організаційна акція, успішне проведення якої багато у чому залежало від М.Ернста, який був одним з організаторів та секретарем конференції. До Севастополя з'їхалися десятки провідних вчених з багатьох міст, в тому числі і іноземні фахівці. Приїхали і патріархи тогочасної археології та історії - В.О.Городцов, В.П.Бузескул, М.О.Макаренко³⁰.

Було заслушано і обговорено велику кількість виступів. Місцеві газети постійно інформували про роботу науковців, публікували інтерв'ю з вченими, стислий зміст доповідей та повідомень.

На кількох автобусах було організовано низку поїздок по археологічним об'єктам у район Севастополя: до Георгіївського монастиря, дачі Германа, Олександриди, Козачої бухти, на мис Фіолент³¹. Микола Львович виступив з доповіддою про розкопки античних міст, зокрема Неаполя Скіфського, зробив історіографічний огляд дослідження пам'ятки³².

У цьому ж 1927 році Микола Львович продовжує планомірне обстеження з частковими розкопками скіфських поселень Центрального Криму, досліджує два склепи пізньоантичного могильника Нейзац³³, поклавши початок вивченню цього об'єкта³⁴. Тоді ж вчений продовжує розпочаті рік тому охоронні розкопки на городищі Керменчик-Неаполь і висуває думку про існування у Криму "неапольської", тобто пізньоскіфської культури. Ця гіпотеза дослідника згодом була повністю підтверджена наступними поколіннями вчених³⁵.

У 1928 році М.Ернст приступає до розкопок у гроті Чокурча. Ця мустьєрська стоянка розташована у долині Малого Салгіру на околиці Сімферополя. Унікальний об'єкт було відкрито колегою М.Ернста С.І.Забніним у 1927 році, а з наступного сезону його починає досліджувати Микола Львович, який цікавиться стоянкою впродовж всього життя. Польові роботи під керівництвом дослідника тривали з перервами вісім сезонів, особливо інтенсивно у 1928-1931 роках. У процесі розкопок було розкрито всю внутрішню площину гроту та привідний майданчик, викопано значний обсяг робіт по прокладанню транші вниз - від майданчика до долини. Останнє було необхідним аби встановити стратиграфію пам'ятки.

За матеріалами розкопок М.Ернст опублікував дві невеликі статті, без яких сьогодні не можна уявити жодного більш-менш грунтовного дослідження палеоліту Криму, частково він торкався відкриття у Чокурчі і у популярній книзі³⁶. Тривалий час вчений напружено працював над великою монографією, яка на час арешту була майже готовою до друку. У "Списку наукових праць" серед восьми рукописів, що перелічені у кінці списку і не були надруковані, під номером 39 зазначено: "Чукурчинская стоянка человека ледникового периода в Крыму по раскопкам пещеры у

1929 та
СРСР, у
льовіч.
олишні
ннями.
штабна
у чому
старем
агатьох
очасної
з

газети
рв'ю з

огічним
ермана,
иступив
ського.

омірне
льного
йзац³³,
доважує
аполь і
їфської
рдженя

ча. Ця
околиці
Ернста
ркувати
життя.
н вісім
ок було
чапчик,
з – від
новити

тті, без
овного
курчі у
зув над
струку. У
у кінці
нинская
щери у

Сімферополя"³⁷. Отже, це і є назва головної праці життя Миколи Львовича. На жаль, цей рукопис зник під час арешту як і більшість матеріалів розкопок Чокурчі (щоденників, креслень, замальовок, чернеток і т.ін.), як і всі інші рукописи невиданих праць³⁸. Правда, частково залишилися розпорядливі матеріали власне розкопок Чокурчі, що зберігаються зараз у музеях Києва та Сімферополя.

Особливо представницька колекція знаходиться в Одесі. Вчений важко переживав втрату цих матеріалів, жалкував, що його учень С.М.Бібіков не став послідовником в справі дослідження Чокурчі³⁹. Слід зазначити, що хоча після М.Ернста детально пам'ятка не досліджувалася, все ж таки, завдяки кільком публікаціям дослідника, який дуже детально фіксував знахідки і взагалі педантично ставився до обробки наукових матеріалів, а також наявних у музеях речам, інформація про об'єкт розглядається сучасними вченими як повноцінна⁴⁰. На основі дослідження М.Ернста сьогодні є можливість виділити окрему Чокурчинську фацию палеолітичної індустрії⁴¹.

У 1929 році М.Ернст досліджує городища Солов'ївка і Хан-Елі. Про ці та інші пам'ятки, оглянуті або частково розкопані, вчений регулярно доповідає на засіданнях Таврійського товариства історії, археології та етнографії⁴².

1930 року Микола Львович проводить розкопки стоянки у печері Аджи-Коба⁴³.

Наприкінці 20-х років у Херсонесі розгорнулися широкомасштабні роботи пошуку "підводного міста", що за даними водолазів знаходилося біля Херсонеського маяка. Okрім кримських фахівців у пошуках брали участь вчені з Московського відділення ДАІМК та Асоціації науково-дослідних інститутів суспільних наук. Було організовано дві великі групи - водолазів та археологів, яких очолював відомий вчений, директор Херсонеського музею проф. К.Е.Гриневич. Навколо суто наукової проблеми розгорнулася широка пропагандиска акція, яка через засоби масової інформації набула розголосу як велика перемога радянської науки. На скрини крайні вийшов кінофільм з констатуючою назвою "Город на дні моря", оскільки К.Гриневич був переконаний в тому, що знайдені башти і стіни - споруди міста, яке затонуло⁴⁴.

У цих дослідженнях, які були особливо інтенсивними у 1931 році, брав участь і М.Ернст. Він разом з К.Гриневичем двічі спускався з аквалангом на дно моря, але нічого, пов'язаного з залишками міста, виявити не вдалося⁴⁵. Показово, що, не дивлячись на авторитет К.Гриневича, який наполягав на існуванні підводного міста і тоді ж навіть опублікував окрему працю з красномовною назвою⁴⁶, Микола Львович твердо дотримувався думки, що залишки "міста" - це природні геологічні утворення і що ці "розвалини "підводного Херсонеса" не реальні"⁴⁷.

Протятом 1931-1932 років вчений продовжує епізодичні розкопки різних об'єктів, здійснюючи спостереження за земляними роботами на будівництві військового санаторія на місці городища античного міста Керкініка⁴⁸.

На прикінці 20-х – початку 30-х років в СРСР все більшого поширення

набуває політизація всіх сфер діяльності. Войовниче невігластво, проголошуване патетично-ідеологізованими гаслами, пробиває собі дорогу фактично усюди – від нижчих ланок виробництва до вищих ешелонів управління. Особливо потужних впливів зазнають наукові та творчі організації, яких вже торкнулися гучні політичні процеси. Тривають розгроми наукових циклів і осередків, відверті гоніння проти представників старої інтелігенції, тобто найбільш високопрофесійних, досвідчених кадрів. Реформуються інститути і академічні установи, змінюються завдання, а часто і головні напрямки роботи музеїв, театрів, бібліотек. Всі ці негативні процеси проходили і у Криму. Якщо у 20-ті роки сюди направляли свої експедиції Академія історії матеріальної культури та ІІ Московське відділення, Четвертична комісія, Російський музей, Московський Історичний музей, то з початку 30-х років обсяг польових досліджень значно зменшується. Пам'яткохоронна робота в значній мірі зводиться до спорудження та ремонту пам'ятників вождям та радянським активістам. Скорочуються штати музеїв. Майже скрізь їх тепер очолюють "партийці", які, як правило, не мали фахової підготовки, але були "перевіреними бійцями революції". Головним завданням, що тепер ставиться перед музейними колективами, стає пропаганда здобутків післяжовітневого періоду.

Зменшуються можливості польових досліджень і у Центрального музею Криму. Хоча як і раніше Микола Львович кожного літа виїздить у різні куточки півострова, можливості і обсяг його роботи змінюються. Тепер це в більшості візуальні спостереження, зйомки планів, невеличкі розкопки розвідувального та охоронного характеру. Він публікує низку статей з археології та давньої історії Криму, про зв'язки Московської держави з Кримським ханством, працює над перекладами творів, пов'язаних з Кримом. У середині 30-х років М.Ернст готує серію оповідань з циклу "Античные легенды о Крыме" які планує надрукувати у журналі "Литература и искусство Крыма". Деякі з цих оповідань були опубліковані, щодо інших - то тепер лише по назвах ("Аргонавты", "Тиргатао", "Завещание скифского царя Скилура", "Легенда о Гикии"⁵⁹) можемо судити про напрямок цієї роботи. Названі твори на час арешту вченого знаходилися на редактуванні у Ольхового, який, очевидно був працівником видавництва і якого було заарештовано у 1937 році. Микола Львович просив слідчих вилучити ці рукописи зі справи Ольхового і приєднати до його справи⁶⁰. Подальша доля "Легенд" повідома, як невідома і доля інших незакінчених творів цього ж циклу, що були теж вилученими під час арешту самого М.Ернста.

Тут слід зазначити, що Микола Львович вільно володів кількома мовами, в тому числі і "мертвими". Серед рукописів, вилучених у 1938 році і у подальшому зниклих, під номером 44 позначені: "Ряд дальнейших переводов старинных иностранных путешественников по Крыму"⁶¹. Очевидно, вчений працював і над таким циклом, до якого слід віднести працю піменського історика Тунманна "Крымское ханство". Ця книжка готувалася до друку ще на початку століття у перекладі С.П.Белявської. Але видання не було здійснено, та й переклад мав низку серйозних вад. М.Ернст доопрацював переклад, залишивши співавтором С.Белявську,

додав "примітки" та "передмову", що на сьогодні мають неабияку наукову цінність, і у 1936 році опублікував цю роботу окремою книжкою⁵³.

У 1934-1935 роках за завданням Алупкінського музею Микола Львович проводив роботу, яка на той час була по силам чи не йому одному - відповідного фахівця такого широкого наукового діапазону, яким, безперечно, став дослідник на середину 30-х років, важко було відшукати і не лише на півострові. Завдання полягало в обстеженні і документальній фіксації всіх без винятку пам'яток великої частини відрізку південного узбережжя Криму⁵⁴. Разом з Я.П.Бірзгалом та С.Д.Коптобинським було створено великий архів, куди входили детальні описи, фотографії, обміри. На основі цієї незвичайної експедиції Микола Львович опублікував лише невелику статтю⁵⁵. Проте серед рукописів, зниклих під час слідства, знаходилася незакінчена праця "Древности Южного берега Крыма", що, очевидно, і була присвячена цим дослідженням⁵⁶.

Влітку 1936 року через день протягом місяця дослідник виїздить "для раскопок курганов на площадке строящегося нового гражданского аэродрома... Там планировалось несколько курганов, их насыпни сносились целиком, и я видел археологические наблюдения за этой работой"⁵⁷. Тоді ж він консультує експедицію ДАІМК, очолювану С.Бібиковим, що проводила розкопки у печері Чокурча неподалік Севастополя⁵⁸.

Стосовно археологічних досліджень у 1937 році, Микола Львович зазначає: "В течение 1937 г. я никаких экскурсий и исследований по Крыму не проводил. Ездил только читать лекции в Евпаторию, Ялту и Севастополь"⁵⁹. Ці лаконічні рядки є заключними у довгому списку різноманітної дослідницької роботи, здійсненої вченим у Криму.

Тривав 37 рік. Вже були заарештовані і звинувачені у нескісних страшних злочинах десятки тисяч чесних і працелюбних людей. Продовжувалися арешти і серед музейних працівників.

Подальші події життя М.Ернста можна простежити лише на підставі матеріалів Кримінальної справи, яка складається з двох томів. Детальний аналіз свідчить - справу кілька разів переробляли, доносили нові сторінки і вилучаючи інші, окрім протоколів допитів і свідчення переносили в інші місця, змінюючи датування. У зв'язку з цим кілька разів доводилося змінювати і нумерацію сторінок. Таким чином, справа в її сьогоднішньому вигляді - це скручена документів, що стосуються звинуваченій проти М.Ернста, розташованих не за хронологічним принципом перебігу ходу слідства, а за іншою логікою. Очевидно, останній раз грунтovno ІI переробляли у 50-ті роки, готовуючи документи для реабілітації, а також вилучаючи з неї свідчення неправових дій, що відбувалися під час слідства. Цю майже традиційну ситуацію зустрічаємо в багатьох справах 30-х років. Але і те, що залишилося, є досить інформативним і дає можливість простежити за ходом слідства та частково за подальшими подіями життя М.Ернста.

Сьогодні важко сказати, що було поштовхом, конкретним приводом для відшукання голови проти М.Ернста. Думається, що традиційна заздрість, незігнасів, бажання продемонструвати відданість більшовикам відіграли не останню роль. Головна ж "провинна" вченого полягала в тому, що він відрізнявся від колег яскравим талантом та надзвичайною працездатністю.

Восени 1937 року в газеті "Красный Крым" було надруковано статтю, де йшлося про роботу Центрального музею, яка ніби-то мала антирадянський характер. Одночасно до редакції надійшли листи "свідомих" громадян Дубровіна та Колотун (Коллабук-?). Завідуючий партвідділом газети Г.Чучкалов, виявивши "пильність", пересилає ці листи до НКВС, додавши свого листа з характерними формулами:

"Направляю Вам для принятия мер копии писем Дубровина и Колотун (Коллабук-?), которые сообщают о фашистских вылазках работника Центрального Музея Кр.АССР Эрнста".

Цей лист був першим документом в справі М.Ернста⁶⁰. Листи ж Дубровіна та Колотун (Коллабук-?) теж охайно пішиті до справи⁶¹. Зокрема Дубровін, пише про один з найбільших гріхів дослідника: "Эрнст прямо говорит в примечании, что готы "германское племя, пришедшее из восточной Германии" - йдеться про згадувану нами працю Тунманна. Далі Дубровін вимагає:

"Я считаю необходимым
1. Через НКВД выяснить лицо Эрнста.
*2. Публично разоблачить в печати и разгромить фашистские теории Эрнста и его последователей"*⁶².

Тут слід зауважити, що ці документи написані від руки досить нерозбірливо. Виникає сумнів щодо прізвища автора наступного листа – Колотун чи Коллабук. Справа в тім, що лист підписано прізвищем Одинокової, а Колотун (Коллабук-?) стоїть у дужках. Це принцильово, адже під Колотун (Коллабук-?), як відно, ховалася за псевдонімом, хоча лист розкриває її причетність до музею:

*"16 лет научно-исследовательская работа музеев в деле археологии памятников Крыма велась буржуазными методами. Исследование было направлено на изучение пещерных храмов, на их животарь и базилики, а не на выявление социально-экономической жизни трудового населения..."*⁶³

Схожа тавруюча категоричність спостерігається і в наступному машинописному документі, де прізвище директора читається однозначно.

Приказ
Центральному Музею Крымской АССР
от 8/VIII - 1937 г.

Научного сотрудника Н.Л.Эрнста за систематическое невыполнение планов по перестройке отдела древней истории, за систематическое невыполнение археологической исследовательской работы, за систематическое протаскивание, как в экспозициях отдела, так и в лекциях, читаемых по радио, фашистской идеологии с работы снять с 8/VIII - 1937 г.

*Директор музея Коллабук (подпись)*⁶⁴

тагю, анти-омах" цілом НКВС, потупника сти ж рави⁶⁴. "Эрнст сдисс манна. теории досить листа – вищем, альж а лист ологии е было тики, а рового пному начно. лнение ческое гы, за ак и в нять с

Отже, у серпні 1937 року Миколу Львовича звільняють з роботи, якій він віддав кращі роки життя. Як не дивно, але йому вдається влаштуватися до художньої галерей, проте вищенаведені формулювання, звичайно, не оминули уваги працівників НКВС, хоча і залишається дещо незрозумілою науза гривалістю у 7 місяців. У 1937 році реакція на "сигнали" була значно скорішою. 12 лютого 1938 року Миколу Львовича заарештовують як "агента німецької розвідки"⁶⁵, а через три дні виносяться постанова, затверджена Наркомом внутрішніх справ Криму Міхельсоном, про притягнення вчесного в якості звинуваченого за статтею 58-б КК, який "достаточно изобличається в том, что занимался шпионаской деятельностью в пользу одного иностранного государства"⁶⁶.

На допиті 20 лютого Микола Львович наводе короткі дані щодо біографії і повідомляється від попередніх свідчень про свою ворожу діяльність⁶⁷. Потім знову визнає себе винним. Протокол на 13 сторінках машинопису підписаний вчесним власноручно. Схожа ситуація трапляється багато разів - М.Ернст відмовляється від попередніх "зізнань", потім погоджується з усім, що йому інкримінується. Останнім було звинувачення у розвідувальній, шпигунській діяльності на користь Німеччини. Ця діяльність нібито розпочалася ще в 1912 році у Берліні, де, як пам'ятасмо, Микола Львович вчився в університеті під керівництвом професора Шимана, який, мовляв, завербував студента і направив його до Росії⁶⁸. Ця пісенітнія обростала прізвищами, перетворюючись у разлогу шпигунську мережу. Слідчі - начальник 3 відділу НКВС Криму старший лейтенант держбезпеки Германов та начальник 2 відділу лейтенант Мартиненко - виявляли неабияку працездатність, фабрикуючи "зізнання" М.Ернста і демонструючи ціковиту безпринципність, непослідовність і, навіть, політичну та ідеологічну безграмотність⁶⁹.

Дивозінно, але вони намагалися заднім числом поєднати в особі М.Ернста те, чого не лише не було, а і в загалі не могло бути. Знесилений вчесний під диктавку підписував протоколи про шпигунську організацію, до якої ніби входили десятки провідних вчених-істориків з Києва та Москви. В такому контексті зустрічаємо імена від Грушевського та Антоновича - до Тутківського та Данилевича⁷⁰. Виявляється, що "германська сеть смикалась з українським націоналістическим движением". Стоди ж заликалися і Довнар-Запольський та Іконников, а професор Кордт був "прямим агентом Шимана"⁷¹. Цією мережею шпигунів було охоплене все суспільство від торговців саджепцями, лікарів та школьних вчителів до книжкової фірми "Блокгауз"⁷². Радянських слідчих НКВС, комуністів, виявляється, дуже турбувало те, що "німецькі шпигуни" боролися з царською Росією у 1912-1915 роках!

З матеріалів справи навіть не зрозуміло, ким конкретно слідчі хотіли бачити М.Ернста - німецьким шпигуном, українським націоналістом чи навіть татарським шовіністом?! Слідчі шарахаються з боку в бік. Кожен новий протокол, як правило, повторював пілі сторінки попередніх лопитів. Внаслідок цього часто з'являється повтори, логічні розбіжності та прямі протиріччя. Через кілька днів "напруженій аналітичної роботи" слідчі нарешті помічали окремі хиби, і тоді на світ з'явилися взагалі дивні документи. Це так звані, "показання", "дополнення", "пояснення" - папірці

без будь-яких атрибутів, окрім підпису підслідного, присвячені трактуванню одного або двох фактів. Такі "показання" потім вставлялися у протоколи наступних допитів. Взірцем редакторської "довершеності" мався протокол допиту, викладений на 24 сторінках машинопису від 29 червня 1938 року⁷³. Детальні його вивчення дозволяє стверджувати – цього допиту або взагалі не було, або він не дав очікуваних результатів. Протокол повністю складається з матеріалів інших допитів і "показань". Правда, в кінці рукою М. Ернста позначенено: "записано с моих слов верно и мною лично подписано". Відверта фальсифікація, фабрикування справи, піділ і невігластво – ось з чим довелося зіткнутися досліднику. Десятки допитів, 32 протоколи (насправді допитів було значно більше), свідчать про неправові дії чекістів, серед яких – застосуванням методів фізичного впливу. Показово, що багатьох вчених, імена яких називася М. Ернст, на той час вже не було серед живих або їх вже було заарештовано.

Слідство затягувалося. Жодного реального зв'язку, зрозуміло, виявити не вдалося. Провалилася і спроба сфабрикувати групову справу, притягнувшись до неї знайомих М. Ернста Є. Бера та С. Туцевича, яких він ніби-то завербував⁷⁴.

Слідчим доводиться кілька разів порушувати клопотання перед прокуратурою Криму про продовження терміну слідства і утримання заарештованого під вартою. Софія Миколаївна постійно пише листи в різні інстанції, зокрема на ім'я наркому НКВС Криму Карападзе, доводячи, що "її чоловік ні чим не завинив".

Наприкінці зими 1939 року слідчі вдаються до нових звинувачень. Тепер вони зводяться до "шкідництва" у науці, тобто йдеться про "протягування у науку" антирадянських, фашистських ідей. Зокрема, вченому інкримінуються "восхвалені завоювателей" - готів. Як бачимо, через півтора року слідство повертається до тих же звинувачень, з яких все і почалося восени 1937-го. Тепер, оскільки йдеться про фахові речі, працівники НКВС створюють "експертну комісію", куди задучають працівників музею, у якому колись працював М. Ернст⁷⁵. У березні комісія готує акт експертизи, у якому досить мляво, з незнанням історії питання акцентується увага на тому, що вчений занадто багато приділив уваги "іноземцям-завойовникам". З приводу цього звинувачений пише "Собственноручные объяснения обвиняемого Эрнста Н.Л. по поводу акта экспертной комиссии", де по пунктах пояснює, що Готія, готський стиль – загальноприйнята термінологія, багато в чому умовна". Він намагається переконати, що по вирваних з контексту цитатах, а також по окремих суто наукових статтях не можна винести об'єктивне судження: "Тем самым искается общее представление о моих научных концепциях и интересах. Я в своей исследовательской работе все свое внимание уделял вовсе не готам, римлянам, Византии и прочим иноземным элементам, а именно элементам местным, а именно первобытным народам Крыма, далее скифам и наконец татарам"⁷⁶. Але через місяць вчений повністю погоджується з висновками комісії⁷⁷. За цей час йому довелося знову підписувати всіляки "пояснення" та "доповнення" і навіть створити "шифр", яким він ніби користувався⁷⁸.

"Доповінь" та "пояснень" багато, іноді вони писалися майже щодня. Деякі з них займають десятки рукописних сторінок і включають великі фрагменти попередніх допитів і "доповінь". Очевидно, що це "білі" тексти багатьох допитів, "зізнань" вибитих силою. Фактично тиждень - з 3 по 10 квітня - пішов на створення 52 сторінок тексту дрібним почерком, де викладено усю "шпигунську діяльність" дослідника⁷³. Важко уявити скільки сили духу і твердості треба було мати, щоб після тижневих екзекуцій 10 квітня, але вже під час протокольно оформленого допиту, від усього відмовитися, а попередні власноруч написані свідчення назвати вигадкою⁷⁴. Але тут же на наступній сторінці друкарська машинка констатує: "я националіст - фашист..."⁷⁵.

Так продовжувалося десятки разів. Були моменти, коли слідчі нібито погоджувались, що всі звинувачення надумані, закидували Миколі Львовичу стосовно згадуваних імен. Коли ж вчений казав, що називаючи їх, він знає, що вони заарештовані, його звинувачували у наклепі⁷⁶.

Зрештою і слідчі, і сам М. Ернст, якому всі прізвища, дати, події, часто вигадані, як того вимагали слідчі, доводилося тримати у пам'яті, почали плутати ці дані. Справа набувала великих розмірів, а слідство явно не давало підстав сподіватися на викриття шпигунської мережі. "Зізнання" М. Ернста, його постійні відмовлення від них, листи його дружини призвели до рідкісного для того часу випадку, - "ворожа робота" М. Ернста була визнана вигданою.

Тут, без сумніву головну роль відіграв факт зміни політичного курсу - у серпні було опубліковано угоду про мир і співдружність між СРСР і фашистською Німеччиною. Звичайно, це повністю знімало усю актуальність поп功用 і викриття німецьких шпигунів. Але і видускати на волю людину, яка пройшла всі кола пекла тюрем НКВС, було б недоречно. Миколу Львовича засудили за наклеп!

Покарання він відбував у Горьківській області. Про цей період життя дослідника маємо мінімум інформації, що міститься у листах Софії Миколаївни, яка зазначала, що її чоловік "несмотря на сильно подорванное здоровье, работал на разных поприщах: лесорубом, истопником, ассенизатором..."⁷⁷ Слід зазначити, що М. Ернст не відрізнявся міцним здоров'ям. Ще під час арешту у лютому 1938 року в "анкеті заарештованого" у графі "стан здоров'я" було записано про "вялість сердца" вченого⁷⁸.

Весною 1946 року мав би скінчитися термін ув'язнення, якщо враховувати і час перебування вченого за гратами в період слідства, але даних щодо звільнення у справі немає. Проте можемо дійти опосередкованих висновків, що ще до кінця терміну Миколу Львовича перевели на інший режим утримання. Так, йому дозволяють відвідувати курси по підготовці середніх медичних працівників, що були влаштовані при табірній лікарні. Курси тривали з листопада 1945 по квітень 1946 року. М. Ернст прослужив 50 лекційних годин і на іспиті виявив „відмінні“ знання⁷⁹.

З 7 вересня 1946 року Микола Львович перебував у лікарні у зв'язку з хворобою серця - "кардіо та ітеросклерозу", 24 жовтня був виписаний у "задовільному стані"⁸⁰.

М.Ернст з дружиною. Початок 1950-х років. Перекопівськ

Наприкінці 1946 року Миколу Львовича нарешті звільняють, обумовивши місце проживання, яким стає Перекопівськ Кемеровської області. З 10 грудня М. Ернст викладає російську мову в училищно-курсовому комбінаті місцевого заводу ламінового господарства. 15 січня наступного року влаштовується на цьому ж підприємстві експедитором відділу постачання, де й працює до квітня 1949 року⁸⁹. Ця робота вимагала фізичних зусиль, які, як можна згадувати, нелегко давалися хворому 60-річному вченому. Але працює Микола Львович добре. Про це свідчать записи у розрахунковій книжці - лише у 1947 році його преміювали коптами по 100-150 карбованців понад 10 разів⁹⁰.

Здавалося все поступово влаштовується. М. Ернст за успіхи у роботі навіть отримує "Почесну грамоту" із зображенням профілів Леніна-Сталіна! Дивно дивиться на цей документ, вручений особі, яка перебувала на поселенні під наглядом "компетентних органів"⁹¹.

Дружина вченого Софія Миколаївна продовжує клопотатися щодо виправдання чоловіка. Вона веде листування з колишніми знайомими та колегами, отримуючи від деяких з них цінні свідчення про Миколу Львовича як радянського вченого. Такі листи, зокрема, надійшли професори І.І. Пузанов та Скворцов⁹². Треба віддати належне принципівості і навіть мужності цих людей, адже це був лише 1947 рік. Відгукнувся і один з найбільших авторитетів тогочасної історичної науки академік Б. Греков. Його коротка записка містить кілька досить влучних і однозначно позитивних визначень.

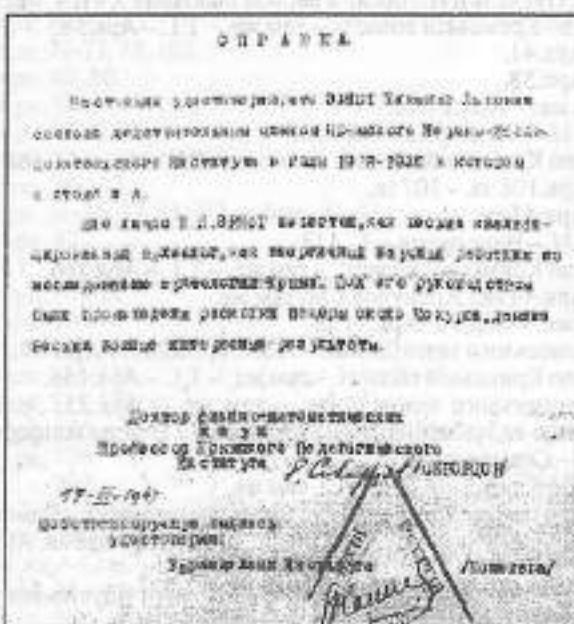
Николай Львович Бриест известен мне как видный археолог, специалист по истории искусства и по истории СССР. Ему принадлежит несколько десятков печатных исследовательских работ по истории преимущественно древнего Крыма. Эти работы внесли много нового в освещение чрезвычайно сложной истории Крыма. Я не сомневаюсь, что он может быть хорошим преподавателем в ВУЗах.

*Академик Б. Греков
17/III-1947⁹³*

У квітні 1948 року експертна медична комісія визнала Миколу Львовича інвалідом другої групи з діагнозом "дистрофія II ступеня, дистрофія міокарда з недостатністю II ступеня". Причиною інвалідності названо "загальне захворювання"⁹⁴.

14 вересня 1949 року М.Ернста знову засуджують на 5 років за статтями 58-1 "а", 58-10 ч.1, а 25 травня 1953 року звільняють у зв'язку з амністією зі зняттям судимості і направляють до "обраного місця проживання" у розпорядження УМВС Кемеровської області на поселення⁹⁵.

Микола Львович влаштовується бухгалтером літсадка №1 міста Пересопінськ. Йому видають паспорт, трудову книжку. Удвох з дружиною вони збирають документи для реабілітації, мріють про повернення вченого до Криму. Але хворе, підірване виснажливою роботою і первовими потрясіннями серце літнього професора не витримує. 20 березня 1956 року він помирає від інфаркту. Ховають небіжчика на місцевому кладовищі. У свідоцтві про смерть зазначено, що помер Микола Львович від "загального артеріокардіосклерозу"⁹⁶.

Софія Миколаївна після смерті чоловіка продовжує клопотання про його реабілітацію. Сталося так, що вона залишилася без квартири і змушені була проживати у далеких родичів та знімати куток у сторонніх людей. Вона пише листи до Генерального Прокурора СРСР, інших посадових осіб та інстанцій.

Через 2 роки 14 жовтня 1958 року рішенням Військового Трибуналу Одеського військового округу

"Постановления от 21 октября 1940 года и от 14 сентября 1949 г. в отношении Э Р Н С Т А Николая Львовича отменены и дело о нем производством прекращено за отсутствием состава преступления"²⁸.

¹ Булан В. Призабуті імена або Глухівський феномен // Глухів тисячолітній. - Суми, 1992. - жовтень. - С.4-5.

² Ернст Федір. Георгій Нарбут. Життя і творчість // Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. - К., 1926. - С.18.

³ Архів СБУ по Кримській області. - Арх.№010598. - Т.1,2.

⁴ ДАК. - Ф.Р-3283.

⁵ Загальський В. Микола Ернст // УПК-УНД. - 1994. - №40; Він же. До біографії Миколи Ернста // Тези доповідей науково-теоретичної конференції. - Суми, 1995. - С.11.

⁶ Советская Историческая Энциклопедия. - М., 1976. - Т.16. - С.530; Бібліогр С.М. Микола Львович Ернст (до 75-річчя з дня народження) // Археологія. - 1964. - Т. XVI. - С. 232-233.

⁷ Храпунов І.М. Микола Львович Ернст // Археологія. - 1989. - №4. - С.111-115.

⁸ Неструя О.О. Україна стала його долею (Ф.Л.Ернст) // Репресоване краєзнавство. - К., 1991. - С.102.

⁹ Там же.

¹⁰ Ернст Федір. Вказ.праця. - С. 21.

¹¹ Там же. - С.20.

¹² Записи авторів від 16 липня 1991 р.

¹³ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк. 105.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Неструя О.О. Вказ.праця. - С.102.

¹⁶ ДАК. - Ф.Р-3283. - Оп. 1. - Спр.26. - Арк.1.

¹⁷ Ернст Н.Л. Путівль и его посад в первой половине XVII в. - К., 1914.

¹⁸ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк.58.

¹⁹ Там же. - Арк.41.

²⁰ Там же. - Арк.58.

²¹ ДАК. - там же. - Арк.1 - зв.

²² Храпунов І.М. - Вказ.праця. - С. 112.

²³ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк.166-168.

²⁴ Там же. - Арк.106 зв. - 107 зв.

²⁵ Там же. - Арк.45 зв.

²⁶ Храпунов І.М. - Вказ.праця. - С. 113.

²⁷ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк.166.

²⁸ Там же. - Арк.44 зв.; Храпунов І.М. там же.

²⁹ ДАК. - там же. - Спр.16.-Арк.11 зв.

³⁰ Архів Херсонеского заповідника. - Х.З.-Спр.№265. - Арв. 29.

³¹ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк.166.

³² Архів Херсонеского заповідника. - там же. - Арк.25. Ернст Н.Л. Насполь Свіфский (к столітню со времени первых раскопок) // Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе. - Севастополь, 1927.

³³ Архів СБУ по Кримській області. - там же.

³⁴ Храпунов І.М. - там же; Высотская Т.Н. Скифське городище. - Сімферополь, 1927.

³⁵ Степи європейської частини СССР в скіфо-сарматське время. Археологія СССР. - М., 1989. - С.127.

³⁶ Ернст Н.Л. Люди пізнього періоду в Криму. Наукно-популярний очерк. - Сімферополь, 1930.

³⁷ Архів СБУ по Кримській області. - там же. - Т.1. - Арк.107.

³⁸ Матеріали розкопок Чокурті, зокрема, рукопис, про який йдеється, та польова документація зникли саме під час слідства, а не у роки Великої Вітчизняної війни, як вважається (див.: Археологія Української СРСР. – Т.1. – К., 1985. – С.32). Про це переконливо свідчать дані кримінального справи, особливого фонду, листи С.М.Олтаржевської та самого М.Ериста з заслання.

³⁹ Храпунов І.М. Вказ.праця. – С.111.

⁴⁰ Палеоліт ССР. Археологія ССР. – М., 1984. – С. 104-105, 118.

⁴¹ Археологія Української СРСР. – Т.1. – К., 1985. – С.52.

⁴² Храпунов І.М. Вказ.праця. – С. 113-114.

⁴³ Архів СБУ по Кримській області. – там же. – Т.1. – Арк.166.

⁴⁴ Кондратов А.М. Атлантиди існіть на шельфі. – Л., 1988. – С. 189.

⁴⁵ Щеглов А. Полис и хора. – Сімферополь, 1976. – С.37-38.

⁴⁶ Гриневич К.Э. Исследование подводного города в 1930-31 годах. – М., 1931.

⁴⁷ Архів СБУ по Кримській області. – там же. – Арк.44 зв.

⁴⁸ Там же. – Арк.45 зв.

⁴⁹ Там же. – Арк.107 зв.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же.

⁵² Тусланов. Кримское ханство. – Сімферополь, 1936.

⁵³ Архів СБУ по Кримській області. – там же. – Арк. 168.

⁵⁴ Ерист Н.Л. Исторические и археологические памятники Южного берега Крыма / Социалистическая реконструкция Южного берега Крыма. – Сімферополь, 1936. – Храпунов зазначає, що це обстеження відбулося у 1935-1937 роках (див.: Вказ.праця. – С.114.), але стаття М.Ериста, інші публікації в тому числі і написані І.Храпуновим, а також опублікований нами вище фрагмент документу від 28 квітня 1939 року однозначно вказують на те, що йдеється про 1934-1935 рр.

⁵⁵ Архів СБУ по Кримській області. – там же. – Арк.107 зв.

⁵⁶ Там же. – Арк. 45.

⁵⁷ Там же. – Арк. 44 зв.

⁵⁸ Там же. – Арк. 45 зв.

⁵⁹ Там же. – Т.2. – Арк.165.

⁶⁰ Там же. – Арк. 166-168.

⁶¹ Там же. – Арк. 167.

⁶² Там же. – Арк. 168.

⁶³ Там же. – Арк. 129.

⁶⁴ Там же. – Т.1. – Арк. 2.

⁶⁵ Там же. – Арк. 1.

⁶⁶ Там же. – Арк. 58.

⁶⁷ Там же. – Арк. 60, 62-67.

⁶⁸ Там же. – Арк. 71-77, 78, 102.

⁶⁹ Там же. – Арк. 40, 50.

⁷⁰ Там же. – Арк. 50.

⁷¹ Там же. – Арк. 40.

⁷² Там же. – Арк. 47.

⁷³ Там же. – Арк. 78-102.

⁷⁴ Там же. – Арк. 11-25, 27, 31; Т.2. – Арк. 71-72.

⁷⁵ Там же. – Арк. 82.

⁷⁶ Там же. – Т.1. – Арк. 105.

⁷⁷ Там же. – Арк. 108 зв.

⁷⁸ Там же. – Арк. 109.

⁷⁹ Там же. – Арк. 130-130 зв.

⁸⁰ Там же. – Арк. 115-116.

⁸¹ Там же. – Арк. 112-138.

⁸² Там же. – Арк. 175.

⁸³ Там же. – Арк. 176.

⁸⁴ Там же. – Арк. 202.

⁸⁵ ДАК. – Ф.Р-3283. – Оп.1. – Спр.26. – Арк. 4 зв.

⁸⁶ Архів СБУ по Кримській області. – там же. – Т.2. – Арк. 5.

⁸⁷ ДАК. – Там же. – Спр. 17. – Арк. 23.

⁸⁸ Там же. – Арк. 3.

⁸⁹ Там же. – Арк. 10.

- ²⁰ Там же. – Арк. 21.
- ²¹ Там же. – Арк. 24.
- ²² Там же. – Арк. 37.
- ²³ Там же. – Арк. 38.
- ²⁴ Там же. – Арк. 2.
- ²⁵ Там же. – Арк. 9.
- ²⁶ Там же. – Арк. 22.
- ²⁷ Там же. – Спр. 16. – Арх. 13.
- ²⁸ Там же. – Спр. 23. – Арх. 41.

ХРОНИКА

ПЕРВАЯ МОНОГРАФИЯ ПО ИСТОРИИ МЕДИЦИНЫ СУМЩИНЫ

Увидела свет книга Ивана Владимировича Черноброва "Люди милосердя. Сторінки історії медицини Сумщини" (Суми: Ізд-во Корпункт, 2001. - 308 с.).

Хронологические рамки исследования с VII века до н.э. по 2000 год включительно. Вместе с тем основные периоды истории медицины освещены не равномерно. 20 страниц - до середины XIX века. Период земской медицины (до первой мировой войны) - около 50 страниц. И около 200 страниц период с 1914 г. по 2000 г. (разделы 6-17). Итак, акцент сделан на историю медицины и здравоохранения XX века.

Автор показал роль первых ученых - уроженцев Сумщины в развитии медицинской науки и высшего медицинского образования: проф. И.А.Полетики (1726-1783), проф. Г.Ф.Соболевского (1741-1807), проф. Г.И.Базилевича (1759-1802) и др. Эта же тематика продолжена в разделах, посвященных деятельности ученых XIX и XX столетий. Достаточно сказать, что выходцами из Сумщины являются проф. П.А.Нарапович (1801-1874), проф. П.П.Заблоцкий-Десютовский (1814-1882), проф. Д.Д.Плетнев (1871-1941), проф. М.М.Губергриц (1886-1951), член-корреспондент АМН СССР С.Н.Черкинский (1897-1980) и ныне здравствующий акад. РАМН М.Р.Сапин.

В книге рассказано о героических усилиях медицинских работников в организации и обеспечении медико-санитарной помощи населению в годы первой мировой и гражданской войн, последовавшей за тем разрухи, голода, широкого распространения паразитарных тифов и других инфекционных заболеваний с огромной смертностью, как врачей, так и среднего и младшего медперсонала. В отдельный раздел выделена деятельность страховой медицины и больничных касс в 1920-е годы.

Автор рассказал о деятельности медицинских работников области в годы Великой Отечественной войны и в период ликвидации последствий фашистской оккупации, в восстановлении разрушенных учреждений здравоохранения.

Украшают книгу многочисленные фотодокументы из коллекции автора представленные на 36 вкладных листах. В целом книга издана хорошо, хотя и не без огрехов, как издательства, так и типографии, но на них здесь мы останавливаться не будем.

ІСТОРІЯ БЛАГОДІЙНОСТІ

СТУПАК Ф.Я.

**РЕГІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД
СОЦІАЛЬНО-ДОБРОЧИННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: СУМЩИНА**

Важливою та актуальну історичною проблемою, яка потребує всебічного дослідження, є досвід соціальної допомоги та добroчинності в Україні. В останні роки з'явились роботи, які торкаються окресленої проблеми у деяких аспектах, зокрема в регіональному. Деякі питання вирішення цієї проблеми на Сумщині знайшли своє відображення у публікаціях відомого місцевого історика медицини І.В.Черноброва, який висвітлює важливі сторінки історії діяльності системи охорони здоров'я в регіоні, при цьому особлива увага надається земській медицині [27,28]. Цінним доробком історії благодійності є публікації в журналі "Сумська старовина", зокрема В.М.Власенка про Сумське товариство піклування про бідних [20]. Певний внесок у з'ясування різноманітних аспектів соціально-спрямованої діяльності та добroчинності на Сумщині роблять місцеві краєзнавці. Публікації їх знаходять своє місце у збірках матеріалів Сумських наукових історико-краєзнавчих конференціях. Відзначимо роботи таких авторів як В.П.Лутченко [22] та Т.В.Тронько [26] з історії жіночої освіти на Сумщині, О.І.Журко [19], де висвітлюються сторінки історії земської медицини, А.Н.Козлова [21] з дослідженням меценатської та громадської діяльності відомої на Сумщині родини Суханових.

Однак цілісного та узагальнюючого дослідження на основі архівних та інших джерел і публікацій немає. Тому з'ясування питань соціально-добroчинної діяльності на Сумщині стало метою даної розвідки.

За Законом 1775 р. в губерніях створювалися Прикази громадської опіки (ПГО), на які покладалось вирішення питань соціально-медичного спрямування. В Харківській губернії (до 1835 р. - Слобідсько-Українська губернія) ПГО організовано у 1781 р. Прикази опікувалися в губерніях справою громадського здоров'я, благодійності і частково пенітенціарною справою. Для виконання своїх функцій ПГО отримали від держави 15 тис. руб. з дозволом примножувати кошти за рахунок пожертвувань і вілсотків від надання позик. Прикази використовували можливість покращити своє фінансове становище за рахунок надання грошових позик уже в перші десятиліття діяльності ПГО. Так, Слобідсько-Український Приказ отримував чималі дивіденди від позик уже в 1798 р. [1,62] Створення ПГО, організація підмінами медичних закладів ознаменувало початок так званої "приказної медицини", яка досягла певних успіхів порівняно з попереднім періодом. ПГО об'єднали заклади соціальної опіки та медичної допомоги. Ця система не мала альтернативи до створення земств. Земська опіка серед різних видів соціальної підтримки другої половини XIX-початку ХХ ст. займала особливе місце. За статутом суспільної опіки на земство покладалось завідування земськими лікувальними та благодійними закладами, піклування про бідних, невиліковних хворих та божевільних,

шесадця.
- 308 с.).
2000 год
освячені
медицини
період с
дицини и

розвитки
Полетики
ча (1759-
тельності
Сумщини
сятовский
886-1951),
) и ныне

отников в
їди первой
широкого
леваний с
персонала.
ольничных
сти в годы
фашистської
енія.

дин автора
шо, хотя и
здесь мы

СИЛЬЕВ К.К.

сиріт та інвалідів.

Земська суспільна опіка мала досить різноманітний характер, що видно з переліку різних видів допомоги: стипендії, оплата за навчання, утримання пансіонерів, грошова допомога, допомога речами та продуктами. Крім того, виділялися кошти на утримання закладів, надавалась допомога благодійним товариствам і закладам.

Губернські земства прийняли спадщину від Приказів громадської опіки, залишивши у своєму безпосередньому віданні тільки лікарню, будинок божевільних, богадільню і притулок. Усі ж невеликі лікарні і вся медична справа в повітах були передані у повне віддання повітових земств.

За діючим законом, крім богадільень, сирітських і виховних будинків, закладами суспільної опіки визнавались також лікарні і будинки божевільних. Проте в перший час діяльності земств піклування про пікування хворих швидко вийшло на перший план, і земська медицина склали самостійну галузь земського господарства.

У Сумському повіті Харківської губернії було створено 9 лікарських дільниць, на кожну з яких у 1910 р. припадало 29,5 тис. чол. На одного лікаря припадало 27,7 тис. чол., адже на одній дільниці працювали переважно один лікар. У порівнянні з іншими повітами губернії зазначені показники не втішні - восьмє місце з одинадцяти повітів. Дещо кращим виглядає Сумський повіт за кількістю населення на одне ліжко - 1764 чол. Це четверте місце по губернії [20,143].

Організація медичної допомоги в Сумах на межі XIX-XX ст. характеризувалася тим, що населення лікувалося в земській лікарні, де було лише 20 ліжок. Крім того, існував ще барак для інфекційних хворих на 15 ліжок. Посада санітарного лікаря була введена лише у 1901 р., тоді ж була відкрита санітарно-бактеріологічна лабораторія, якою до 1911 р. завідував ветеринарний лікар [18,93].

Перехід до стаціонарної системи земської медицини відіграв важливу роль в організації хірургічної допомоги. У 1903 р. в Лебединській та Роменській повітових лікарнях були збудовані хірургічні стаціонари. Однак в цілому матеріальна база медичних установ була недостатньою. Загальними недоліками були тіснота приміщень, відсутність необхідного устаткування. В Путивлі повітова лікарня була "не стільки лікувальною установою, скільки складом для хворих" [27,69]. Повітові земські збори нерідко давали згоду на закриття фельдшерських пунктів, приміщення яких були непридатними.

Витрати земств на охорону здоров'я щорічно збільшувались, але позначно, і на кінець земського періоду складали в повітах лише 49-73 коп. на одного жителя в рік. Утримання лікаря обходилося в три рази дорожче, ніж фельдшера, тому ротні фельдшери, яким платили ще менше, працювали в 50 % самостійних медичних пунктах, а в Сумському і Конотопському повітах – в 70 %, Лебединському – 93 % [27,69].

Земські лікарі своєю працею на ниві охорони народного здоров'я поступово завойовували довіру селянських мас. Звертання населення за медичною допомогою зростало. Разом зі збільшенням обсягу лікувальної роботи розвивався санітарний напрямок земської медицини. Передові

зем

Кон

збо

гіті

жно

під

Лік

дом

про

бур

сані

мен

безъ

пові

пойз

відш

рок

пер

скот

меди

укра

буді

попе

Біло

запо

земс

уста

вони

пові

1900

дост

про

насе

забе

закл

доси

до ф

прин

спец

сказа

закли

земські лікарі були провідниками профілактичних заходів. Лікар Конотопського повіту В.В.Шеболдаєв у 1884 р. звертав увагу земських зборів на те, що медицина у значенні запобігання хворобам, або громадська тігісна надзвичайно важлива для народного здоров'я [27,68].

Соціально-тігісні дослідження багатьох лікарів показали справжню незалежність картини санітарного стану та умов праці на промислових підприємствах, бурякоцукровому виробництві - провідної галузі на Сумщині. Лікарі неодноразово виступали за видання належних санітарних правил і домоглися, зокрема, відхилення у 1913 р. повітовими земськими зборами проекту обов'язкових санітарних постанов по утриманню робітників в бурякоцукрових господарствах, розробленого Харківською губернською санітарною радою спільно з власниками господарств.

За надану медичну допомогу хворі вносили певну плату. Незаможні мешканці міста і найбідніше селянство медичну допомогу отримували безкоштовно. В кожній лікарні були безкоштовні ліжка, крім цього, земства повітів асигнували кошти на лікування незаможних у міських лікарнях, на поїздки з метою консультацій та лікування в інші губернії. Безкоштовно їм відпускалися й ліки. Розміри медичної допомоги населенню з кожним роком зростали. Відбувалося це за рахунок збільшення земського медичного персоналу та відкриття нових лікарень і амбулаторій у зв'язку із скороченням території лікарської дільниці.

Важоме значення для забезпечення діяльності системи земської медицини мала приватна ініціатива та благодійність. У 1870 р. відомий український благодійник і підприємець І.Г.Харитоненко взяв на свій рахунок будівлі Сумської земської лікарні вартістю 10 тис. руб., а потім став її попечителем, асигнувавши ще 600 руб. на огорожу садиби лікарні [19,30].

У 1876 р. тасмний радник І.П.Міклашевський пожертвував у місті Білопіллі на влаштування повітової лікарні дві тис. руб. і за духовним заповітом лишив їй 73 тис. руб. [19,30].

У 1909 р. княгиня Ю.П.Хілкова надала дві десятини землі для садиби земської лікарні в селі Павлівках, пожертвувала шість тис. руб. на устаткування [19,30].

Велика роль лікарів в організації дитячих ясел в селах. На Сумщині вони вперше були організовані на початку 80-х рр. XIX ст. в Конотопському повіті. Масова організація роботи дитячих ясел почала здійснюватися з 1900-1902 рр. В основі земської медицини були принципи загальнодоступності і безплатності. Саме в земській медицині виник найдільший прогресивний принцип дільничного обслуговування сільського населення. Це одне з найдільших досягнень земської медицини, яке реально забезпечило населення загальнодоступну медичну допомогу. Були закладені основи медичної служби на селі, що є цінним історичним досвідом. При цьому важливо підкреслити науковий підхід земських лікарів до формування такої служби. Не багатьох відомо, що на початку ХХ ст. принцип безплатності земської медицини був узаконений урядом. У спеціальному положенні про управління земським господарством було сказано, що у всіх утримуваних на земські кошти сільських лікувальних закладах жителі губернії "пользуються бесплатно" [23,311].

Таким чином, інститут земств відіграв значну роль в організації медичної справи. До галузі суспільної опіки відносилось піклування про неимуших, бідних і сиріт. Земські установи або самі влаштовували різні благодійні установи і доглядали в них нужденних, або надавали матеріальну підтримку таким установам, чи видавали грошову допомогу окремим особам і сім'ям. Більша частина витрат на соціальну підтримку населення відшкодовувалася з поточних коштів земських установ.

Кошториси повітових земських управ мали статтю видатків на суспільну опіку. Сумська управа у 1898 р. спрямовувала такі видатки на видачу грошових допомог, піклування про родини нижчих чинів [6,91]. У видатках за 1902 рік зазначена сума 456 руб. 43 коп. на відривку в Харків безпритульних сиріт, на опіку сиріт і на допомогу нужденним, на припинення епідемії [7,60]. Земські збори у 1902 р. асигнували 350 руб. на нагороди і допомогу вчителям [5,400].

Земства надавали увагу й діяльності на ниві культури, підтримуючи корисні ініціативи, або й самі ставали ініціаторами тих чи інших починань.

У 1902 р. Н.А.Шурунова, вдова голови Ніжинського окружного суду, подарувала Глухову збірку місцевої старовини і мистецтва, яку було надано на зберігання до земської бібліотеки. Це поклало початок виникненню у повітовому місті музею, яким керувала земська управа [24,43].

Конотопське земство зініціювало створення при ньому історичного музею. У 1900 р. в одній з кімнат земського будинку музей було відкрито. Суттєвий внесок у створення експозиції зробив історик О.М.Лазаревський, на той час гласний Конотопської думи [25,95].

Помітне покращання стану соціальної допомоги та добробинності пов'язане з реформами міського самоврядування 1870 і 1892 рр. Особливою статтею інституціям міського самоврядування доручалось піклування про бідних, створення благодійних та лікувальних закладів.

В Ромнах у 1912 р. кошторисом передбачалося на медичну, ветеринарну та санітарну частину 4015 руб., на боротьбу з епідеміями - тільки 500. В той же час на утримання поліції виділялося в чотири рази більше - понад 16 тис. руб. В Путилі у 1916 р. на охорону здоров'я виділено 1,5% від усіх видатків - 775 руб., а на управу та поліцію - понад 15 тис. руб. [28,43].

Все ж міські громадські управління так чи інакше намагалися забезпечувати населення медичною допомогою та вирішувати інші соціальні питання.

Міські думи займалися приватними заповітами та пожертвуваннями на благодійні цілі. У розпорядження міського самоврядування різні особи вілписували власні кошти з тим, щоб відсотки з них капіталів щорічно роздавались бідним на християнські свята - Різдво, Пасху, а також на утримання богадільень та інших закладів.

У Сумах капітал, пожертвуваний різними особами для видачі відсотків з цього бідним мешканцям перед святами, на 1 січня 1898 р. становив 509 руб. 25 коп. готівкою та 115 002 цінними паперами. [2,97].

Відомий громадський діяч і благодійник Д.І.Суханов надав 10 тис. руб. на користь Сумської міської богадільні [21,38].

навчальні заклади отримували постійну підтримку відомих добролітників. П.І.Харитоненко щорічно надавав 2800 руб. на утримання Сумського приходського училища і 180 руб. Засумському училищу [5,369]. Родина Харитоненків підтримувала 2-у жіночу гімназію, надаючи щороку від однієї до трьох тис. руб. Цей же навчальний заклад мав таких постійних благодійників, як його почесна попечителька М.А. фон Лоретц-Еблін, О.Д. та І.Д. Траскін, М.Ф. та І.О. Асмолови, М.О. Суханов, графія Толстая та ін. Окрім цього, гімназія щорічно отримувала допомогу від Сумського повітового земства та міського управління. Відчути підтримку надавало Товариство допомоги нужденним ученицям, яке частково або повністю сплачувало річний внесок за навчання незаможних учениць. На перше січня 1914 р. така підтримка надана 100 ученицям. Товариство забезпечувало дівчаток одягом, взуттям, підручниками, надавало кошти запоміткання та лікування, а також гарячі сніданки [22,55].

О.М.Лініварська влаштовувала гарячі сніданки, аразом з Н.М.Лініварською виділяли по 280 руб. на Баранівське училище [5,369 зв.]

У 1894 р. почесний громадянин Глухова М.А. Терещенко надав 100 тис. руб. для реорганізації місцевої прогімназії в гімназію та побудови для неї нового цегляного приміщення [26,98].

Для відкриття Роменського училища місцеві жителі зібрали 907 руб., щорічну допомогу обіцяли міська дума в сумі 500 руб. і земство - 300 руб. [26,98]. Однак для подальшої діяльності навчального закладу цих коштів було замало, тому й надалі основну частку фінансів складали різні пожертвування. Ученицям безкоштовно надавалась медична допомога. Подальші фінансові труднощі вирішувалися за допомогою земства. Поширенням явищем було заснування стипендій для незаможних учениць.

Отож, масмо численні приклади благодійності місцевої громадськості та органів місцевого самоврядування.

Соціальні проблеми гостро посталі перед органами міського та земського самоврядування в роки Першої світової війни. Однією з них стала допомога родинам осіб, мобілізованих на війну. Певний досвід у місцевих самоуправліннях уже був. Під час російсько-японської війни вони виплачували грошову допомогу родинам воїнів, піклувалися про дітей нижчих чинів.

Службовці Сумської міської управи, "движимые чувством любви к родине и желая оказать посильную помощь в переживаемое ею ныне тяжелое время", у лютому 1904 р. прийняли рішення щомісячно відраховувати 2% із зарплати: 1% - в комітет по збору пожертувань на потреби військового флоту, 1% - на допомогу сім'ям загиблих і скаржених воїнів. [4,1].

Керівництво справою опіки дітей осіб, загиблих у війні з Японією, покладалось на Олексіївський Головний комітет, для якого складали списки дітей. Сумська міська управа у 1905 р. звернулась з відповідною об'явою про це до меншканців міста [4,598]. Сироти нижчих чинів, які відвідували початкові школи, забезпечувалися теплим одягом, взуттям та навчальними принадліжностями [3,238].

У Першу світову війну Сумське земство брало участь у хлібних

заготівлях для армії, в допомозі пораненим, біженцям, сім'ям мобілізованих. Земства закуповували для потреб армії муку. Хлібні операції проводились за рахунок кредитів Головного управління землесустрою та землеробства. У вересні 1914 р. за участю Сумської повітової земської управи і уповноваженого по заготівлі продовольства для армії Харківської губернії було закуплено 20 тис. пудів житньої муки, причому вона відповідала кондиційним вимогам інтендантства [9,4].

Допомога нижчим військовим чинам та їх сім'ям надавалася державовою та громадами ще раніше, до російсько-японської війни. Сільські громади підтримували сім'ї військовослужбовців - нижчих чинів. Проводилася видача хліба з місцевих сільських запасних магазинів [12,13зв]. Так допомагали, наприклад, у Лебедині [11,6].

Держава піклувалася про малолітніх дітей загиблих військових чинів з державних поселень. Відставні нижчі чини, які проживали в державних поселеннях, одержували разову допомогу від відомства державних маєтностей для облаштування господарства [10,56]. Наприклад, Лебединському старшині у 1848 р. окружним управлінням державник маєтностей видало 556 руб. сріблом для нижчих чинів, які забажають оселитися в Лебединському округі [13,3].

Органи місцевого управління підтримували добробчинку діяльність інших організацій. Так, Сумська дума у 1904 р. надала дві тис. руб. для потреб місцевого комітету Товариства Червоного Хреста у зв'язку з російсько-японською війною [4,342], а Харківське губернське земство асигнувало одну тис. руб. [4,343]. Лебединська міська дума виділила садибу для повітового попечительства дитячих притулків, а князь Б.С.Щербатов надав 175 руб., А.Н.Шатова - 100 руб., що дало змогу звести будівлю [16,241].

Соціально-доброчинну діяльність доповнювали різні товариства, зокрема в Сумах з 1896 р. діяло Товариство піклування про бідних. Громаді належало майно, яке затовів Ф.Я.Воскобойников. У 1910 р. загальна сума допомоги товариства становила 3845 руб. 68 коп. [16,246]. Через 22 дільничних попечительства надавалася щомісячна допомога, так, у 1897 р. вона становила 3124 руб. 75 коп., а в 1913 р. - 3467 руб. 50 коп. Надавалася одноразова та передсвяткова грошова підтримка [17,191]. То-вариство відкрило і забезпечувало діяльність будинку працелюбства, богадільні, притулку для хлопчиків, народної чайної. Недовгий час громада мала дешеву Ізальню на 11 осіб, переважно дітей [17,193]. У 1916 р. товариству зробила внесок у сумі 1500 руб. Сумська міська дума [17,191].

Отож, можна констатувати, що царський уряд через соціально-економічні причини та вплив громадськості провів реформи місцевого самоврядування. Однак вирішення соціальних питань покладалося саме на земські органи, які прийняли спадщину від Приказів громадської опіки, та міські громадські управління. Важкою була участь і різних добробчинських громад та організацій, окремих добродійників.

Насамкінець зазначимо, що враховуючи особливі значення соціальної підтримки населення та благодійного фактору, відповідний історичний досвід потребує подальшого вивчення в різних регіонах України та узагальнення.

- ¹ЦДАУК. – Ф.2169. – Оп.1. – Спр.1.
- ²ДАСО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.35.
- ³ДАСО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.96.
- ⁴ДАСО. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.2.
- ⁵ДАСО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2.
- ⁶ДАСО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.6.
- ⁷ДАСО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.7.
- ⁸ДАСО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.9.
- ⁹ДАСО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.16.
- ¹⁰ДАСО. – Ф.476. – Оп.1. – Спр.7.
- ¹¹ДАСО. – Ф.478. – Оп.1. – Спр.9.
- ¹²ДАСО. – Ф.478. – Оп.1. – Спр.23.
- ¹³ДАСО. – Ф.478. – Оп.1. – Спр.24.
- ¹⁴ДАСО. – Ф.622. – Оп.1. – Спр.1.
- ¹⁵ДАСО. – Ф.622. – Оп.1. – Спр.2.
- ¹⁶Благотворительные учреждения России. – СПб., 1912.
- ¹⁷Власенко В.М. Сумське товариство попечительства про бідних // Сумська старовина. – 2001. – №8–9. – С.190–197.
- ¹⁸Біфимов Н.С., Лурье С.Е. Из истории санитарной организации Сумской области / / Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР. – К., 1959. – С.93–98.
- ¹⁹Журко О. З історії організації охорони здоров'я людей на Сумщині в добу революційний період // Матеріали п'ятій Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2003. – Ч.І. – С.29–34.
- ²⁰Каракаш Д.Ф. З історії розвитку охорони здоров'я в Харківській губернії – Харківській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні. – К., 1957. – С.140–181.
- ²¹Козлов А.И. Вторая Родина // Матеріали п'ятій Сумської... – С.34–41.
- ²²Луценко В.П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. // Матеріали п'ятій Сумської... – С.52–57.
- ²³Мирский М. Б. Медицина России XVI–XIX веков. – М., 1996.
- ²⁴Пущко В. Музей у Глухові // Сумська старовина. – 1997. – №1. – С. 43–48.
- ²⁵Зільберштейн М.Я. Сторінки до історії Конотопського краєзнавчого музею // Сумська старовина. – 1998. – №3–4. – С.95–98.
- ²⁶Гранько Т.В. Жіночі навчальні заклади Сумщини в другій половині XIX століття // Матеріали п'ятій Сумської... – С.97–100.
- ²⁷Чернобров И.В. О прогрессивной деятельности земских врачей Сумщины // Бюллетень НИИ социальной гигиены, экономики и управления здравоохранением имени Н. А. Семашко. – М., 1997. – Вып.2. – С.68–70.
- ²⁸Чернобров И.В. Лиця медицины. Сторінки історії медицини Сумщини. – Суми, 2001.

РЕПУБЛІКАЦІЇ

Савинская каменная баба, как и все виденные мною, сложила свои длиннейшие, могучия ручища внизу живота, держа, по-видимому, какой-то прямоугольный предмет в роде кубка, который однако тоже отколон.

По счастью, когда мы обходили со всех сторон любопытныя насыпи, к нам подошел пожилой хохол в свитке с "батожком", пасший "у степу" стадо сивых волов, по-видимому, с своей стороны искренно заинтересованный появлением у их старинной могилы каких-то чужестраных проезжих.

[...]наш безхитростный тон и приветливая беседа, должно-быть, мало-помалу успокоили его подозрительность, потому что, слово за слово, [...] стал незаметно высывать из своей памяти разные любопытныя для нас вещи...

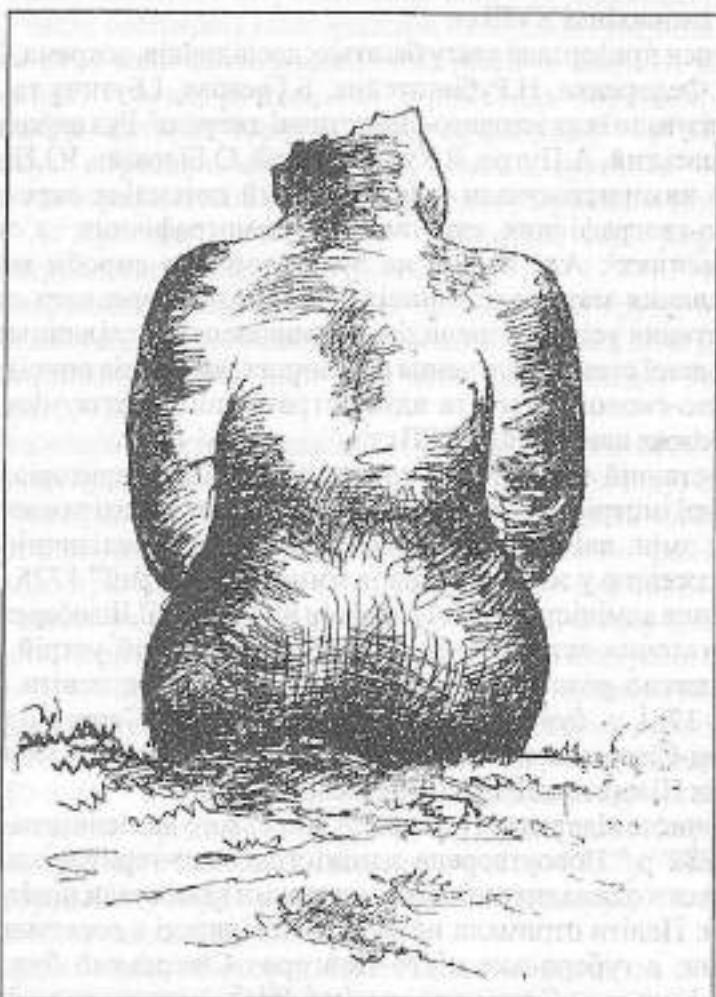
- Да никак ее не зовут, а зовут просто: баба да баба, - отвечал он на наши пасторческие вопросы; - куда, спросишь, проехать? А на бабу! все так-то: на бабу да на бабу, даже и курган самый так у нас прозвался: "баба".

Сидичая каменная баба на Изюмской слакме (спереди). Рис. первом Ев. Маркова

Она, баба то, прежде не здесь стояла, перетащили ее с другого кургана, с той стороны Савинцев, с нашего-ж поля. Потому прежде та сторона люднее была, силы было больше, так отсюда с нашей стороны ее на свою сторону перетащили; давно уж это было, а перво-на-перво, старики сказывают, она вон на той могилке, у нас же, стояла, только не здесь [...] а как поставили ее на чужую могилу, так она голосом бабьим целый ночи, бывало, голосит, о старом своем месте тужит; два раза падала, стоять не хотела. Вкопают ее в землю по самое пузо, утром приходит, а она на земле лежит...

По Савинской сакме (путевые очерки Евгения Маркова) // Живописная Россия. - 1901. - №4. - 28 января. - С.44-45.

Сиячая каменна баба на Ізюмській сакмі (зади). Рис. пером Ев. Маркова

КРАЄЗНАВСТВО

ГРИНЬ О.В.

**ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО
НАМІСНИЦТВА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII СТ.
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ**

Сучасний стан історичної науки потребує застачення до вирішення конкретних наукових проблем широкого кола джерел та їх всебічного аналізу. Незважаючи на значну роботу, проведенну у цьому напрямку дослідниками, поза увагою фахівців залишається ряд цінних пам'яток, до яких належать, зокрема, описи Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. - комплекс джерел, який містить вичерпну інформацію стосовно соціально-економічного становища у Лівобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Описи привертали увагу багатьох дослідників, зокрема, О.Лазаревського, П.Федоренка, Н.Рубінштейна, Б.Грекова, І.Бутича та В.Пірко, які проаналізували їх як історико-статистичні джерела¹. Ряд науковців, зокрема, А.Перковського, А.Путро, В.Кулаковського, О.Білокінь, Ю.Пінчук, В.Бондаренко використовували інформаційний потенціал окремих описів у історико-географічних, економічних, демографічних та статистичних дослідженнях². Але ю досі не було зроблено спроби комплексного опрацювання матеріалів описів Новгород-Сіверського намісництва, використання усіх їх різновидів при вирішенні дослідницьких проблем. Метою даної статті є застачення фактичних матеріалів описів до вивчення соціально-економічного та адміністративного життя міст Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст.

В останній чверті XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Російської імперії у зв'язку із централізаторською політикою уряду зазнав значних змін, які виявилися у ряді внутрішньополітичних заходів по запровадженню у життя "Установлення про губернії" 1775 р. Внаслідок проведення адміністративної реформи на території Лівобережної України було остаточно скасовано її самобутній полковий устрій, а натомість запроваджено розподіл земель на намісництва та повіти. Зокрема, 16 вересня 1781 р. був виданий наказ Катерини II Сенату про створення Новгород-Сіверського намісництва, до складу якого мала увійти територія колишніх Ніжинського та Стародубського полків³.

Урочисте відкриття Новгород-Сіверського намісництва відбулося 27 січня 1782 р.⁴ Новоутворена адміністративно-територіальна одиниця складалася з одинадцяти повітів, центрами яких стали повітові міста або містечка. Повіти отримали назву у відповідності з десятьма повітовими центрами, а губернське місто Новгород-Сіверський було водночас і центром Новгород-Сіверського повіту⁵. Введення нового адміністративно-територіального устрою зумовило не лише зосередження в цих містах органів місцевого самоврядування, але ю пожвавлення соціально-економічного розвитку та суспільно-політичних процесів.

інф
розі
на, є
краї
топ
груп
геог
кіль
забу

інф
ст.,
намі
демо
Севс
... ",
по н
они;
ушра
горо
"Осс
Севс
опис
Новг
стати
досл
ости

міст
один
містс
політ
містеч
адмін
Досл
Сівер
ж іст
серед
Сівер
описа
в Ош
міста

дають
Півні
Сівер
демо

Запровадження намісницької реформи зумовило зростання інформаційних потреб царського уряду⁶. Необхідність рівномірного розподілу території Російської імперії, адекватність системи оподаткування, а також і зростаючий інтерес громадськості до господарського розвитку країни спричинили укладання за певною програмою у 1780-х рр. топографічних описів намісництва, зокрема, Новгород-Сіверського. Ця група історичних джерел містить цінні відомості не лише стосовно географічного розташування міських поселень і кліматичних умов, а й щодо кількості та соціального складу населення, економічного розвитку міст, їх забудови, історії, культури і побуту мешканців.

Серед описів Новгород-Сіверського намісництва, які містять піну інформацію з історії міських поселень Лівобережної України кінця XVIII ст., першочергове значення мають: "Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр."⁷ та укладене одночасно з ним у формі таблиць демографічне зведення місцевої щільності "Описание Новгородского Сіверского наместничества по разделению оного на одинадцать уездов ..."⁸, Опис "О числе состоящих Новгородской Сіверской губернии городов по названиям их, о количестве в каждом жителей по званиям и в каких оних промислах, торгах, рукоделиях и ремеслах большую частью упражняются, при которых городах имеются фабрики"⁹ та "Описание городам, сколько порознь в каждом улиц, домов и прочего" 1785 р.¹⁰, "Особое или топографическое описание города губернского Новгород-Сіверского" А. Пригари 1786-1787 рр.¹¹, "Краткое топографическое описание Новгородского Сіверского наместничества" 1787 р.¹² Ці описи Новгород-Сіверського намісництва, що належать до групи описово-статистичних джерел, містять багатий фактичний матеріал, який дає змогу дослідити соціально-економічний стан міст Лівобережної України в останній чверті XVIII ст.

Міські населені пункти наприкінці XVIII ст. поділялися на міста та містечка. Чітких критеріїв їх розмежування на той час не існувало, тому один населений пункт у різних джерелах міг називатися як містом, так і містечком. Загалом, містами прийнято вважати торговельно-ремісничі та політико-адміністративні центри (намісницькі або повітові міста), а містечками - менші за розміром торговельно-ремісничі осередки, які до адміністративно-територіальної реформи 1782 р. були центрами сотень¹³. Дослідник кінця XVIII ст. О.Шафонський виділив на території Новгород-Сіверського намісництва 11 міст у відповідності до кількості повітів¹⁴. Така ж кількість міст згадується і в описах Новгород-Сіверського намісництва середини 1780-х рр. - у "Ведомости о числе состоящих в Новгородской Сіверской губернии городов" 1785 р. та у "Кратком топографическом описании Новгородского Сіверского наместничества" 1787 р.¹⁵ Натомість, в Опису Новгород-Сіверського намісництва, укладеному у 1779-1781 рр., містами вважалися також Батурин і Почек¹⁶.

Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва 1780-х рр. дають змогу простежити кількість та соціальний склад населення міст Північного Лівобережжя в останній чверті XVIII ст. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 рр. та укладене одночасно з ним демографічне зведення у формі таблиць містять інформацію (згідно з

даними ревізії 1764 р.)¹⁷ про кількість домів представників різних соціальних верств у кожному населеному пункті окремо¹⁸. Натомість, у наступних топографічних описах вказується кількість осіб чоловічої статі у містах¹⁹. Ці розбіжності у першу чергу пов'язані з особливостями податкової системи Російської імперії: протягом XVIII ст. на Лівобережній Україні сплачували фіксований податок по рублю з хати на рік на відміну від Росії, де податок збирався з ревізької душі чоловічої статі будь-якого віку. Зрозуміло, що після ліквідації залишків автономії Гетьманщини царський уряд намагався уніфікувати податкову систему в межах імперії.

В містах Новгород-Сіверського намісництва, як і в інших містах Лівобережної України наприкінці XVIII ст., проживала порівняно незначна кількість населення²⁰. Так, у Новгороді-Сіверському у 1787 р. мешкало 2 376 чоловіків, що, по відношенню до загальної кількості чоловічого населення в Новгород-Сіверському повіті - 31 015 осіб, становило більше 7%²¹. Найбільшими за кількістю населення у Новгород-Сіверському намісництві були старовинні міста, що відігравали значну роль у внутрішньополітичному житті Гетьманщини - Глухів та Стародуб. В них у 1787 р. налічувалося відповідно 3 093 та 3 060 чоловіків, що становило більше 9% по відношенню до загальної кількості населення чоловічої статі у Глухівському і Стародубському повітах (29 512 та 30 214 чоловіків)²². Нове Місто та Сураж отримали статус міст у ході проведення намісницької реформи як центри новоутворених повітів згідно з наказом Сенату від 30 вересня 1781 р.²³, тому кількість міського населення в цих повітах буде досить незначна - 588 чоловіків (приблизно 2%) у Новоміському та 269 (0,7%) - у Суразькому²⁴.

Переважну більшість міських мешканців становили міщани, які займалися ремеслами та промислами, поєднуючи їх із землеробством. Так, у Новгороді-Сіверському у 1781 р. працювало 4 копири, слюсар, 74 країці, 195 шевців, 78 шаповалів, 15 ковалів, 15 ткачів, 15 м'ясників, 15 гончарів²⁵. Дані опису 1785 р. свідчать про зростання кількості ремісників та розширення структури ремесел у зв'язку з економічним розвитком міста. Так, умісті з'явилось 9 майстрів срібних справ, 31 тесля, 71 опійник тощо²⁶. Загалом, у містах і містечках Новгород-Сіверського намісництва у 1781 р. існувало 35 цехів (гончарські, калачницькі, ковальські, краївські, музильські, ткацькі, шаповалські, шевські тощо). Значими ремісничими центрами традиційно залишалися Стародуб та Глухів. Зокрема, у Стародубі діяло 10 цехів, у яких об'єднувалося 344 ремісники²⁷.

Частина міського населення продовжувала займатися виключно хліборобством. Так, у 1785 р. у Новгороді-Сіверському мешкало 482 чоловіків, "никакого ремесла не имающих, упражняющихся в хлебопашестве"²⁸. Значну долю прибутків мешканці міст отримували від промислового садівництва та городництва. На присадибних ділянках вирощували картоплю, цибулю, часник, буряки, ріпту, огірки, капусту, моркву, квасолю і боби, щоб потім збути на місцевих торгах та ярмарках²⁹. Промислове значення для міського населення (особливо у Новгороді-Сіверському та Стародубі) мало садівництво. Найбільш поширеними садовими деревами були яблуні, груші, вишні, сливи³⁰, врожай з яких йшли на продаж.

У містах Новгород-Сіверського намісництва інтенсивно розвивалося промислове виробництво. Зокрема, у Новгороді-Сіверському у 1787 р.

існувало 11 заводів по виробництву вапна та черепиці, підприємство по переробці конопель на канати та селітриний завод, обсяги виробництва на якому в літній сезон сягали 300 пудів³¹. Кількість працівників на цих підприємствах була порівняно невелика. Так, на підприємстві по переробці прядиво працювало 20 робітників, на селітриному заводі - 26³². Вироблену продукцію власники збували головним чином на внутрішньому ринку. Так, вапно відправляли по Десні та Дніпру на продаж у Ніжин, Короп, Чернігів, Кіїв, Переяславль, Кременчук та інші міста. Продукцію з державного підприємства по виробництву селітри відправляли на Шосткинський пороховий завод³³. У Стародубі було розташовано 27 підприємств, з них 2 ливарних заводи, на яких виливали дзвони, 19 чинбарних, 4 канатних та 2 підприємства по виготовленню свічок³⁴.

Включення Лівобережної України до загальноросійського ринку помітно впливало на господарче життя міст та сприяло розвитку торгівлі. До північноукраїнських міст приїжджають купці з Росії та Слобідської України. Наприклад, на ярмарки у Кролевець приїздили купці з Москви, Воронежа, Новгорода, Рильська, Путівля³⁵. Щотижнево або навіть двічі на тиждень у кожному місті чи містечку збиралася торги. На них продавалася сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби і товари, вироблені на місцевих мануфактурах. Так, у Стародубі на торги, що відбувалися двічі на тиждень, привозили з навколошніх сіл хліб, сіно, дрова, деревину для будівництва, мед, віск, прядиво, смолу, полотна та дерев'яні посуд³⁶. На щотижневі торги у Погар привозили на продаж прядиво, олію, вино, хліб, посуд тощо³⁷. Майже в усіх містах, за винятком Суражка та Нового Міста, двічі або тричі на рік відбувалися ярмарки, які тривали кілька тижнів. Наприклад, у Новгороді-Сіверському ярмарки продовжувалися "от двух до трех недель и более"³⁸. Місцеве населення збувало на ярмарках збіжжя, коноплі, тютюн, мед, горілку, вовну, шкіру, олію, приганяли коней, велику рогату худобу. З російських міст і сіл привозили хутра, бавовняні та шовкові тканини, зброю, галантерейні вироби³⁹. Крім торгові та ярмарків, мешканці міст мали змогу придбати необхідні товари у крамницях, яких у великих містах налічувалася досить значна кількість. Так, загальна кількість крамниць та шинків у Стародубі сягала 355⁴⁰.

Торгові обороти у містах Новгород-Сіверського намісництва були досить значні. Тільки у Новгороді-Сіверському у 1787 р. збіжжя, вина, горілки, цукру, паперу, солі, риби, шовкових та бавовняні тканини було реалізовано приблизно на 50 тис. крб., деревини для будівництва та залізного посуду - на 200 тис. крб., каменю - на 1 тис. крб.⁴¹ В залежності від рівня розвитку торгівлі в тому чи іншому місті суттєво відрізнялися капіталі купців. Зокрема, купці міста Стародуб мали капітал до 20 тис. крб., глухівські - до 50 тис. крб.⁴²

До складу Новгород-Сіверського намісництва увійшли старовинні українські міста Новгород-Сіверський, Багурик, Глухів, Стародуб, які мали по праву пишніся своїми історичними традиціями. Тож цілком закономірні спроби деяких авторів топографічних описів відтворити їх історію. Зокрема, це стосується "Особого или топографического описания города губернского Новгород-Сіверского" А.Пригара 1786-1787 рр. та "Краткого топографического описания Новгородского Сіверского наместничества" 1787 р.

Перша, найбільша за обсягом, частина опису А.Пригари присвячена історії Новгорода-Сіверського. Цей загальний історичний нарис, очевидно, найбільш цікавив автора, який, окрім власних дослідженій, використав широке коло джерел та історичної літератури. Зокрема, в його праці зустрічаються неодноразові посилання на літопис Нестора, "Київський Синопсис", праці російських істориків О.Макієва та М.Щербатова, польських хроністів М.Стрійковського та О.Гвагтіна тощо. Проте А.Пригара, який був одним з провідних членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка⁴³, недостатньо критично ставився до джерел, намагаючись всіляко міфологізувати та удовнити історію міста з метою підвищення його серед інших українських центрів. Тому на базі поодиноких фактів автор часто вдавався до сумнівних припущень та гіпотез. Так, твердження, що Новгород-Сіверський "еще и прежде всемирного потопа не без населения был", автор обґрутує наявністю "в горах и камених скалах при сем городе необычайной огромности голов, голеней и других человеческих суставов, потребленых исполинов или гигантов"⁴⁴. За часів Київської Русі, зазначає А.Пригара, за внутрішньopolітичним та економічним значенням Новгород-Сіверський дорівнювався Києву та Новгороду, а Чернігів був лише "містечком Новгородської Сіверської області"⁴⁵. Фантастичні перебільшення А.Пригари, що не мали під собою наукового підґрунтя, не відповідали рівню розвитку навіть тогочасної історичної науки, а у наші часи праця зберігає суттєвий історіографічне значення.

На відміну від А.Пригари, автор "Краткого топографического описания Новгородского Сіверского наместничества" подає лише загальновідомі на той час дані з історії повітових міст; не заглиблюється у спірні питання, обминає суперечливі твердження своїх попередників з того чи іншого приводу: "послику повествования их не согласованы между собой, то и остается спор их для разрешения другим"⁴⁶. Тим самим він визнає, що історичний екскурс у даній праці має суттєвий ознайомчий характер і не є її головною метою.

Автори описів виявляли певне знайомство з археологічними старожитностями краю. Так, вони відзначають наявність у Новгород-Сіверському залишків старовинної фортеці та земляного валу, у Кролевці - рештків кам'яного льоху для зберігання судових книг тощо⁴⁷.

У червні 1782 р. Катерина II видала наказ про дарування гербів містам Новгород-Сіверського намісництва⁴⁸. Згідно з цим наказом у 1782 р. було затверджено герби повітових міст⁴⁹. Так, герб Новгорода-Сіверського отримав традиційну символіку - у зеленому полі частина міської стіни з брамами, вгорі башта з б-роменевою зіркою, а з боків золоті спис і шабля⁵⁰. Деякі повітові міста отримали нові герби, символи яких відбивали найбільш характерні особливості міста. Так, герби Коропа (короп) та Сосниці (сосна) містили інформацію щодо місцевої флори і фауни, яка пояснювалася походженням назв цих міст⁵¹. Нове Місто, мешканці якого мали значні прибутки від бортництва, отримало герб із зображенням шести золотих вуликів, оточених бджолами⁵², на гербі Суражка було зображене коноплі "в знак изобилия сего растения"⁵³.

Таким чином, проведений аналіз описів Новгород-Сіверського намісництва останньої чверті XVIII ст. дає підстави зробити висновок про високий ступінь репрезентативності цієї групи джерел, що дозволяє

значено мірою дослідити розвиток міст Північного Лівобережжя наприкінці XVIII ст. Інформаційний потенціал описів дозволяє визначити соціально-економічний стан та з'ясувати деякі тенденції розвитку міст за доби остаточного скасування автономії Лівобережної України. Відомості, вміщені у топографічних описах, становлять значний інтерес не лише для вивчення соціально-економічної історії міських поселень, а й для дослідження з геральдики, історичної демографії та топографії, історіографії тощо. Для сучасних науковців актуальним залишається завдання зачленення до роз'язання проблем регіональної історії усіх різновидів та редакцій описів Новгород-Сіверського намісництва разом із комплексом інших джерел.

¹ Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх зиворістність. - К., 1966. - Вип.2. - С.163-178; Греков Б.Д. Опыт обследования хозяйственных анкет XVIII в. // Третев Б.Д. Избранные труды. - М., 1960. - Т.3. - С.225-280; Лавровский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К., 1888. - Т.1. - С.ХІІІ; Пирко В.А. Описание намісництва України як історичний істочник. (Проблема типології і информаційних можливостей) // Историография и источниковедческие проблемы отечественной истории. - Дніпропетровськ, 1985. - С.93-97; Рубинштейн Н.Л. Топографическое описание намісництв і губерній Росії XVIII в. Памятники географического и экономического изучения России // Вопросы географии. - М., 1953. - Вып.31. - С.39-89; Федоренко П.К. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С.ІІІ-ХХІ.

² Бондаренко І.В. Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - 1999. - Вип.VII. - С.135-141; Білокінь С.І. Сади Північного Лівобережжя України у другій половині XVIII ст. // Історичні дослідження. - К., 1981. - Вип. 7. - С.69-74; Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження. - К., 1981. - С.63-69; Первозванський А.Л. Топографічні описи як джерело з історичної демографії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // Демографічні дослідження. - К., 1975. - Вип.3. - С.124-132; Пінчуку Ю.А. Топографічні описи намісництв кінця XVIII ст. як джерело з історії адміністративно-територіального устрою України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. - 1999. - Вип.VII. - С.146-149; Пирко А.М. Лівобережна Україна в складі Російського державства во второй половине XVIII века. - К., 1988.

³ Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т.ХХI. - №15227. - С.246.

⁴ Бондаренко І.В. Топографічні описи намісництв і губерній кінця XVIII ст. - як джерело для вивчення адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування Лівобережної і Слобідської України // Наукові праці Запорізького державного університету. - 1999. - Вип.VII. - С.136; ЦДІАУК. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.216. - Арк.3.

⁵ Білокінь С.І. Вказ.праця. С.69; ЦДІАУК. - Ф.54. - Оп.3. - Спр.12872. - Арк.2.

⁶ Кулакчук І.Л. Вказ.праця. С.163; Кошут З.Є. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. - К., 1996. - С.185-186.

⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781).

⁸ ІР НБУВ. - Ф.1. - Спр.60130. - Арк.1-64; ЦДІАУК. - Ф.206. - Оп.1. - Спр.1*. - Арк.1-61; Там же. - Оп.2. - Спр.44. - Арк.1-53.

⁹ Там же. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.54-58.

¹⁰ Там же. - Ф.736. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.1-75.

¹¹ РДВІА. - Ф.ВУА. - Оп.16. - Спр.19162.

¹² Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года (Подготовка до друку і передмова О.Коваленка та І.Петреченка) // Сіверянський літопис. - 1995. - №5. - С.150-156; РДВІА. - Ф.ВУА. - Оп.16. - Спр.18331.

¹³ Кулаковський В.М. Міста Лівобережної України у XVIII ст. та чисельність населення в них // Історичні дослідження. - К., 1981. - Вип.7. - С.66.

¹⁴ Шафонський А. Черніговського наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С.35-56.

¹⁵ ЦДІАУК. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.54-57 зв.; Краткое топографическое

- описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.150-156.
- ¹⁶ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.173, 411.
- ¹⁷ Перковський А.Л. Вказ. праця. С. 121.
- ¹⁸ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.2-3, 37-38, 107, 162-163, 202, 256, 315-316, 363, 393, 410-412, 436-440, 485; ЦДАУК. - Ф.206. - Оп.2. - Спр.44. - Арк.1, 4, 9, 16, 18 зв., 25, 44, 33 зв., 38, 46, 49.
- ¹⁹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года - С.151-156; РДВІА. - Ф.ВУА. - Оп.16. - Спр.19162. - Арк.28; ЦДАУК. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.54-57 зв.
- ²⁰ Кабулич В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII - первой половине XIX вв. - М., 1971. - С.114, 118.
- ²¹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.151.
- ²² Там же. - С.152.
- ²³ ЦДАУК. - Ф.54. - Оп.3. - Спр.12872. - Арк.2; Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - Т.ХХI. - №15227. - С.246.
- ²⁴ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.156.
- ²⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.3.
- ²⁶ ЦДАУК. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.54-54 зв.
- ²⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.38, 439.
- ²⁸ ЦДАУК. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.54 зв.
- ²⁹ Баладенко І.В. Топографічний опис м. Новгород-Сіверська А.Пригари як джерело з історії України // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. - Луганськ, 2001. - С.31; РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.31-31 зв.; ЦДАУК. - Ф.207. - Оп.3. - Спр.357. - Арк.55.
- ³⁰ Блохін С.І. Вказ. праця. С.70; Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.151; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.35; РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.31.
- ³¹ Там же. - Арк.30-30 зв.
- ³² Там же. - Арк.30 зв.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.152.
- ³⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.363.
- ³⁶ Там же. - С.38.
- ³⁷ Там же. - С.108.
- ³⁸ Там же. - С.5.
- ³⁹ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.151-156; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.5, 38-39, 108, 163, 257, 316, 363, 394, 396, 440, 486; РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.28.
- ⁴⁰ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.38.
- ⁴¹ РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.29-29 зв.
- ⁴² Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - С.38, 440.
- ⁴³ Коваленко О.Б. Неопублікована праця Андрія Пригари "Особое или топографическое описание города губернского Новгорода-Северского" // Сіверський літопис. - 1999. - №4. - С.160; Озобич О. Люди старої України. - Острог-Нью-Йорк, 2000. - С.191; Федірко А.М. Патріотична освіченість еліти Новгорода-Северського на рубежі XVIII-XIX ст. // Український історичний журнал. - 1998. - №2. - С.79.
- ⁴⁴ РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.2 зв.
- ⁴⁵ Там же. - Арк.11.
- ⁴⁶ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.151.
- ⁴⁷ Там же. - С.151, 153; РДВІА. - Ф.ВУА. - Спр.19162. - Арк.7.
- ⁴⁸ ЦДАУК. - Ф.736. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.1, 16.
- ⁴⁹ Румянцева В.В. Эмблемы земель и других городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986. - С.96.
- ⁵⁰ Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. - С.151.
- ⁵¹ Там же. - С.155.
- ⁵² Там же. - С.155-156.
- ⁵³ ЦДАУК. - Ф.736. - Оп.1. - Спр.11. - Арк.15.

КОЛОМІЄЦЬ Т.В.

ПОЧАТКОВА ОСВІТА МІСТА ХАРКОВА НА МЕЖІ XIX I XX ст.

Зростання темпів економічного розвитку на Україні, зокрема у Харкові наприкінці XIX - початку ХХ ст., потреба у кваліфікованих кадрах для промисловості, транспорту, торгівлі, сільського господарства, а також потяг народних мас до освіти та культури вимагали не тільки розширення мережі навчальних закладів усіх рівнів, а й термінового їх реформування. Сьогодні, на початку ХХI ст., система освіти в нашій країні теж переживає період активних змін. Тому спрацювання досвіду, набутого школою століття тому, не буде зайвим і за сучасних умов, особливо в плані організації й удосконалення навчально-виховного процесу.

Вивчення початкової освіти у Харкові наприкінці XIX - початку ХХ ст. заклали ще в дорадянські часи Д.Багалій та Д.Міллер працею, присвяченою загальній історії міста [1], Д.Максименко роботою про роль Харківського міського врядування в шкільній освіті [2], О.Дідріхсон монографією про Харківське товариство грамотності [3]. В цих дослідженнях розглядалися юридичні, економічні, соціальні та педагогічні аспекти народної освіти. Автори вказували на недоліки в галузі шкільної справи, висловлювали невдоволення обмеженням прав земств у відкритті початкових училищ, організації педагогічних курсів, розширенні мережі вчительської освіти. Тодішні педагоги доводили доцільність негайного впровадження загальної обов'язкової початкової освіти в країні, необхідність її безоплатності для всіх без винятку. Вчені, педагоги, громадські діячі усіх харківських початкових навчальних закладів найчастіше писали про Харківську жіночу недільну школу Ж.Д.Алчевської [4, 5], визнаючи її за вітлювача ідей недільних навчальних закладів та жіночої початкової освіти.

Українські педагоги, громадські діячі Харкова продовжували на початку ХХ ст. рух за навчання в українській школі рідною мовою, вказували на провідну роль вчителя у навчально-виховному процесі. В їх роботах говорилося про значення рідної мови та рідної школи, без яких не може бути ні політичного, ні економічного, ні духовного відродження України [6].

З 1917 і до початку 30-х рр. вийшло кілька праць російських авторів: С.Мединського [7, 8], В.Зеленка [9], М.Чехова [10], Д.Елькіної [11], присвячених проблемам шкільної та позашкільної освіти взагалі. З українських авторів, які писали про розвиток школи та освіти в Україні на початку ХХ ст., в тому числі й на Харківщині, можна назвати хіба що В.Біднова [12], який невдовзі емігрував за кордон, продовжуючи там свої дослідження з даної теми.

З другої половини 30-х і до початку 50-х рр. ХХ ст. тривав третій історіографічний період, який відзначався відносним затишням у вивченії культурної спадщини Харкова. У цей час проблематику, пов'язану з історією освіти в країні в перші роки ХХ ст. взагалі, та на Харківщині зокрема,

розглядали російські вчені С.Мединський [13], І.Ганслин, Е.Голант [14], М.Константинов, В.Струмінський [15, 16], А.Рашин [17] та український педагог М.Даденков [18].

Більш інтенсивна розробка проблем, пов'язаних з культурою та освітою на зламі XIX-XX ст., почалася на наступному етапі української історіографії, а саме з другої третини 50-х і до кінця 80-х рр. Особливо активізувалася дослідницька діяльність у період хрущовської "відлиги", коли московський вчений М.Богданов [19] і харківські дослідники Г.Чернявський та С.Піналов [20] у працях з питань шкільної та позашкільної освіти досліджуваного періоду, глибше за своїх попередників характеризували процеси розвитку народної школи та педагогічної думки в дореволюційній Росії, не боялися наводити дані про позитивні реформування та зрушения в навчально-виховній системі того часу.

Проте роботи радянських учених 70-80-х рр. ХХ ст. були написані в дусі політичної ікон'юнктури та заангажованості під пильним наглядом партійної цензури. Дослідження Г.Жураковського, Е.Дніпровського [21, 22], О.Ососкова [23] та інших з історії просвіти в дореволюційній Росії, в яких вони посилаються і на дані Харкова та губернії, особливо у висновках, містять поверхові судження з прошарком ідеологічних напластиувань, хоча джерельна база дослідження значна за обсягом і бездоганна за підбором матеріалів. Тому і відчувається різка неугодність та невідповідність між фактичною частиною досліджень і їх висновками.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. починається новий період у розвитку української історіографії, пов'язаний з боротьбою України за незалежність та проголошенням самостійної Української держави у 1991 р. Саме на цьому стап демократизації науки, зняття ідеологічних перепон була створена чи не найбільша кількість робіт з історії розвитку культурних процесів у Харкові. Безсумнівно, не всі дослідження рівнозначні за якістю, але разом вони допомагають відтворити маловідомі або забуті сторінки з історико-культурної минувшини міста початку ХХ ст.

Для висвітлення питань народної освіти досліджуваного періоду з сучасної точки зору важливе значення мають праці, написані фахівцями Харківського державного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди: посібник з історії народної освіти Харківщини, опублікований у 1990 р. І.Прокопенком і Д.Кочатом [24], колективна монографія "Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині" 1992 р. видання [25], довідник "Педагогічна Харківщина" [26], дисертаційне дослідження Т.Кравченко "Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині ХІХ - на початку ХХ ст." [27].

Незважаючи на досить широку історіографію досліджуваної проблеми, узагальнююча праця з розвитку нижчої ланки освіти Харкова початку ХХ ст. в історичній науці на сьогоднішній день відсутня.

Система початкової освіти як по всій Російській імперії, так і в українських землях, що входили до її складу, формувалася поетапно протягом ХІХ ст. За статутом 1804 р. було встановлено три ступені загальноосвітньої школи - приходське училище, повітове училище, гімназія. Однокласне приходське училище і двокласне повітове училище становили систему нижчої освіти. Цей порядок підтвердив і статут 1828 р., хіба що в

початкових училищах з'явився ще третій клас. Значної реформи зазнала система початкової народної освіти в другій половині XIX ст.: за Положенням про початкові народні училища від 14 липня 1864 р. всі початкові школи діставали назву - початкові народні училища, оголошувалися загальностановими і повинні були працювати за єдиним планом і єдиною програмою. У 1869 р. була спроба створити початкові училища з п'ятирічним терміном навчання, а у 1872 р. повітові училища вирішили поступово перетворити на міські училища - однокласні, двокласні, трикласні і чотирикласні. Термін повного курсу навчання в міському училищі становив шість років. Приймали до них дітей з семи років без будь-яких іспитових випробувань. В міських училищах учні одержували знання, необхідні для роботи в промисловості, транспорті, канцеляріях тощо. В цих училищах крім основних предметів викладали геометрію, креслення, природничі науки. При деяких міських училищах діяли однокічні або дворічні бухгалтерські, педагогічні та інші курси.

Елементарні початкові школи, в яких навчалися діти з найбідніших верств, відкривалися міським самоврядуванням, різними міністерствами та відомствами, в тому числі воєнним та духовним, різними установами, громадськими організаціями, приватними особами. Проте в адміністративно-навчальному плані керували цими навчальними закладами лише центральні органи управління: міністерство народної освіти, Священний Синод, вісни та інші відомства [28, с.3]. Термін навчання в елементарних початкових училищах становив три роки. Навіть у 1915 р. в Харкові було тільки одне училище (18-е жіноче двокласне) з чотирирічним курсом навчання [29, с.21] (хоча за законом від 25 червня 1912 р. в країні запроваджувався новий тип народних початкових училищ - чотирикласні).

Більшість учнів початкової школи належали до найбідніших верств населення (переважали вихідці з селян - більше 60% і міської бідноти - більше 30%), а тому в 1901 р. на кошти Харківського міського управління було організовано Товариство опіки над учнями, що потребують матеріальної допомоги. До того ж майже у всіх початкових училищах учні мали змогу отримати безкоштовну медичну допомогу [28, с.17].

Учительський контингент Харкова на початку ХХ ст. став більш освіченним. Так, у 1912-1913 навчальному році у початкових школах міста працювало 117 учителів (95 учителек і 22 вчителі), з них 80% мали середню або спеціальну педагогічну освіту (95% чоловіків-учителів були випускниками вчительської семінарії, 87,4% жінок-учителок закінчили гімназії), 3 вчительки мали вищу освіту - диплом вищих жіночих курсів [30, с.6]. Матеріальні становища вчителів початкових училищ Харкова в пей час вдалося дещо покращити. Їх заробітна плата, без квартирних, становила від 400 до 800 крб. на рік (за кожні 5 років роботи додавалося 100 крб. прогресивних надбавок), до Різдва і Великодня вчителі отримували грошові премії у розмірі 30% від місячного заробітку [28, с.12].

Наприкінці XIX - на початку ХХ ст. відбуваються досить помітні якісні зміни в роботі елементарних початкових училищ. Цьому сприяли поширення нових наукових дидактичних методів, популяризація краткого досвіду роботи вчителів через педагогічну літературу та періодичну пресу, підвищення їх кваліфікації на педагогічних з'їздах, курсах, які все частіше

організовувало Харківське міське громадське управління народної освіти за сприяння передової громадськості Харкова. У 1913-1914 навчальному році міське управління розробило програму, виконання якої сприяло б покращенню "умов викладання в підвідомчих початкових училищах". Для цього передбачалося зменшити кількісний склад учнів у кожному класі (за даними на 1912-1913 навчальний рік, у перших класах в середньому по місту нарахувалося 55 учнів, у других - 46, в третіх - 33) [30, с.6], збільшити асигнування на відкриття музеїв наочних посібників та приладів, учительських та вчительських бібліотек, розпочати створення центрального музею наочних посібників і центральної педагогічної бібліотеки при міському відділі народної освіти, створити шкільний кінематограф, забезпечити всі 35 міських початкових училища зі 129 класами або відділеннями, в яких навчалося 5 875 чоловік, пристосованими для навчання приміщеннями, запровадити у школах обов'язкові дешеві гарячі сніданки для учнів. На початку цього ж навчального року вперше в історії початкової освіти Харкова до школи прийняли усіх дітей, що бажали вчитися, проживали в межах міста і досягли віку не менше 8 і не більше 12 років (до речі, у Харкові за планом міського управління народної освіти передбачалося досягти загальної початкової освіти у 1920 р.) [31, с.6].

До 1913 р. в Харкові було відкрито ще чотири "16-комплектні училища": Миколаївське, Заїківське, Батуринське та на Павловій дачі [30, с.36]. Проте вже в 1913-1914 навчальному році [29, с.24] міське управління народної освіти змогло тільки збільшити кількість класів у вже існуючих училищах, а з початком першої світової війни відкриття нових початкових навчальних закладів взагалі припинилося, хоча кількість учнів продовжувала зростати (у 1911-1912 навчальному році загальна кількість учнів у міських училищах становила 5 418 чоловік [30, с.36], у 1913-1914 навчальному році - 5 875 чоловік [31, с.8], у 1914-1915 навчальному році - 6 663 чоловіка [29, с.24]).

Великий внесок до розвитку початкової освіти міста зробила громадська організація - Харківське товариство поширення в народі грамотності, яка ще в другій половині XIX ст., спостерігаючи невтішний стан шкільної освіти, відкрила три міські щоденні початкові школи: Москаливську імені Ф.С.Карпова, російсько-єврейську імені М.М.Бекетова, Ново-Павлівську імені В.М.Гарпіна. Ці школи стали першими початковими навчальними закладами у місті, створеними на громадських засадах.

Царський уряд і на початку ХХ ст. приділяв значну увагу розвитку церковнопарафіяльних шкіл, які мали "створджувати в народі православне вчення віри і моралі християнської та передавати початкові корисні знання" [32, с.10]. У Харкові на 1904 р. нарахувалося 22 церковноприходські школи, 19 з яких були однокласними і 3 - двокласні (зразкова школа при Духовній семінарії, Харківська Олександро-Невська чоловіча церковна школа, Харківська Олександро-Невська жіноча церковна школа) [1, с.339-340]. Незважаючи на негативне ставлення до церковнопарафіяльних шкіл (особливо в радянській історіографії), слід зазначити, що вони відігравали значну роль в просвіті населення. До того ж, у харківських церковноприходських школах у цей період спостерігається тенденція підвищення рівня викладання і розширення шкільної програми.

Необхідність започаткування у Харкові недільних шкіл зумовлювалася низьким рівнем грамотності серед дорослого населення. На початку ХХ ст. мережа пих навчальних закладів розширювалася досить повільно, незважаючи на те, що тоді вони ділили законно й уряд їх не переслідував, як це було в 60-і роки ХІХ ст. По-перше, копіти на відкриття цих навчальних закладів відшукувати було досить важко; по-друге, деято з громадських діячів і педагогів того часу вважав недільні школи архаїзмом і висловлювався за більш прогресивні форми освіти дорослого населення. І все ж потреба в недільних школах існувала: бажаючих навчатися в них було набагато більше, ніж учнівських місць.

Відомою в усій Росії, навіть за її межами, і дійсно зразковою залишалася на той час Харківська жіноча недільна школа, організатором, наглядним керівником і вчителькою якої більше п'ятдесяти років була Х.Д. Алчевська - прогресивна діячка в галузі народної освіти. Школа Алчевської - одна з передніх недільних шкіл усієї країни, що розміщувалася у власному будинку, мала велику учнівську та вчительську бібліотеки і прекрасно обладнаний кабінет наукового приладдя. Наявність власного приміщення давала можливість навчати тут щорічно до тисячі жінок, більшість яких належали до міської бідноти. Цей навчальний заклад був своєрідним методичним центром, акумулятором передових педагогічних ідей і прогресивного практичного досвіду. Крім школи Алчевської, у цей час у місті ділили недільні школи Харківського товариства грамотності, які воно відкривало при своїх юнацьких навчальних закладах: чоловіча при російсько-єврейській (2-й) школі, жіноча при жіночій ремісничій школі та чоловіча жіноча на Ново-Пантелеймонівці.

Разом з тим, представники прогресивної інтелігенції на початку ХХ ст. створюють нові форми освітньої роботи серед народу: народні університети та робітничі освітні курси. У 1901 р. за ініціативою професорів Харківського технологічного інституту, викладачів гімназій і місцевих робітників були відкриті Харківські курси для робітників, на яких дорослі люди у вечірні години отримували елементарні знання з різних галузей науки [33]. З дня заснування курсів очолював їх роботу професор Харківського університету, ботанік і географ А.М. Краснов. На курсах працювало близько 50 викладачів - у більшості своїй вчителі гімназій, а також відомі вчені: Л.П. Осипов, В.Я. Данилевський та інш. [34].

У 1905 р. діячами Харківського товариства грамотності було розроблено проект вечірнього народного університету [35, с. 132], але реально втілити його в життя вдалося тільки влітку 1917 р. силами викладачів фізико-математичного факультету Харківського університету [36].

Продовжити навчання після здобуття елементарної освіти можна було в пізіших навчальних закладах вищого типу, які за вартістю навчання були найбільш доступними для бідноти. Одним з найстаріших училищ вищого типу у Харкові залишалося колишнє повітове училище, засноване ще у 1805 р., яке в 1902 р. було перетворене на чотирикласне міське училище, що утримувалося державним копітом і одержувало щорічну субсидію від міського самоврядування в розмірі 1000 крб. Пізніше цей навчальний заклад став називатися Вишім почтковим училищем [1, с. 723]. Проте навіть у 1913-1914 навчальному році, коли вже існувало чотири подібні школи, вони мали змогу прийняти до перших класів тільки 150 дітей [31, с. 10]. На 1917 р. у місті працювало всього п'ять міських училищ, які вважалися

початковими школами другого ступеня. Всі вони знаходилися у віданні дирекції народних училищ і утримувалися за рахунок міністерства народної освіти, а міське управління надавало ліпше цільові субсидії - для пайму приміщень та на викладання деяких додаткових предметів [37].

Кількість початкових навчальних закладів вищого типу не відповідала потребам міста, а тому відкривалися приватні навчальні заклади, завдання яких полягало у підготовці дітей до вступу в середні школи. Проте відвідувати приватні училища через високу плату за навчання могли дозволити собі тільки діти із заможних верств населення. Прикладом таких шкіл може бути прогімназія пані Черняковської для дівчат, в якій в перші роки ХХ ст. щорічно навчалося більше трьохсот учениць. Рівень викладання тут був досить високим, тому незабаром ця прогімназія стала повноцінною жіночою гімназією [38].

В Україні, як і по всій Росії, навчальні заклади з основами професійних знань з'явилися ще в середині XIX ст., проте вони довгий час не набували масовості через значні витрати на їх утримання. Тому тільки з часом, коли капіталістичне виробництво утвердилося остаточно, виникла загальна потреба в працівниках низкої та середньої ланки з певними професійними навичками. Нижчі професійні спеціальні навчальні заклади, крім елементарної освіти, дівали дітям з бідних родин ще й знання з ремісничої чи технічної спеціальності, що дозволяло їм після закінчення навчання одразу працевати. Позитивне значення поцібної освіти для дітей з міських низів Харкова одними з перших зрозуміли діячі Харківського товариства грамотності, які в 70-х - 90-х рр. XIX ст. створили дві міські ремісничі школи - Харківську жіночу [39, с.3] і Харківську мальлярно-декоративну імені М.Бородаєвського для хлопчиків, яка з 1908 р. стала школою змішаного складу; тобто для представників обох статей [40]. У загальноосвітньому плані це були школи підлогового типу - трикласні (школа імені М.Бородаєвського з 1908 р. стала чотирикласного), в яких викладання велося за програмами міністерства народної освіти для початкових училищ, а навчальний процес контролювався інспекцією та дирекцією народних училищ. У ремісничих відділеннях цих шкіл дівчаток навчали крою та шиттю, а хлопчиків - декоративно-альфрейному мистецтву.

Серед харківських початкових професійних училищ вищого типу вирізнялася Технічна залізнична школа, відкрита в 1870 р. на кошти Курсько-Харківсько-Азовської залізниці для підготовки другорядних техніків залізничної служби. В середньому щороку тут навчалося близько 100 чоловік [41, с.8-9].

Необхідність у спеціалістах комерційних спеціальностей зростала прямо пропорційно прогресивним зрушенням у торговій та промисловості. Попутно до розвитку комерційної освіти дав закон від 15 квітня 1896 р., який дозволяв міністерству фінансів відкривати комерційні школи чотирьох типів: торговельні школи; торговельні класи, курси комерційних знань і комерційні училища. Найбільшою популярністю користувалися торговельні школи. Перший такий навчальний заклад в Росії відкрили в Харкові в 1896 р. - Торговельну школу Товариства взаємодопомоги прикажчиків [42, с.5-6]. У 1904-1905 навчальному році у школі навчалося 263 учні [43, с.8-14]. Школа готувала бухгалтерів, помічників бухгалтерів, конторників тощо.

Випускники школи користувалися значним попитом у торговельних та комерційних установах міста, і попит цей значно перевищував кількість випущених спеціалістів [42, с.8]. Відомство міністерства торгівлі і промисловості заохочувало також і відкриття приватних навчальних закладів. 1 серпня 1906 р. в Харкові почало працювати приватне жіноче комерційне училище Р.Орловської [44, с.3-5].

Крім названих нижчих професійних навчальних закладів у Харкові на початку ХХ ст. існували: Харківське міське ремісниче училище, що готувало ковалів і молотобійців; 1-а, 2-а та 3-я школи, засновані Російським технічним товариством з вечірньою формою навчання; жіноча майстерня рукоділля при Олександровському жіночому двокласному училищі; майстерня при училищі імені О.С.Пушкіна; ремісничий клас домоводства і кулінарного мистецтва при Олександровському училищі, яке утримувала попечительниця училища Г.В.Пономарьова; приватні жіночі професійні школи Трифільєвої, Ільїшевої-Менчин; крою і шитья Нежинцевої; два училища для дітей-інвалідів (сліпих і глухонімих) [31, с.10].

Слід відзначити, що харківське міське управління вважало розширення професійної освіти одним зі своїх пріоритетних завдань. Воно повністю брало на себе витрати по утриманню міських ремісничих навчальних закладів, надавало значні субсидії приватним професійним школам, планувало відкриття нових навчальних закладів. Так, міське управління розробило статут Художньо-ремісничої майстерні друкарської справи, затверджений міністерством торгівлі та промисловості 1 липня 1914 р. з тим, щоб уже наступного року училище розпочало роботу [31, с.10-11]. Але всі справи, пов'язані з відкриттям нових навчальних закладів, через війну довелося відкласти.

Таким чином, на початку ХХ ст. у Харкові, як і в усій країні, остаточно сформувалася система народної освіти, яка базувалася на безперервності навчального процесу. Соціальний склад учнів та студентів в період між двома революціями значно демократизувався. Безперечним завоюванням цього часу був перехід до загальної початкової освіти. У цей період значно зросла якість викладання в початкових ссвітніх закладах Харкова за рахунок впровадження передових дидактичних методик, розширення навчально-допоміжної бази, раціонального керівництва навчальним процесом з боку міського управління, небайдужості передової громадськості до проблем шкільної справи, значної фінансової допомоги на благоінніцьких засадах, яка надходила від підприємств, банкірів, купецтва, діячів науки та мистецтва.

¹ Багалей Д.И. Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год). Репринт. изд. - Харьков, 1993. - Т.2.

² Максименко Д.П. Очерк деятельности Харьковского городского управления по начальному народному образованию, 1871-1901. - Харьков, 1903. - 136 с.

³ Диорихсон А. Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности (1869-1909). - Харьков, 1911.

⁴ Мироновский С. Школа и общество: частная Харьковская женская воскресная школа. - СПб., 1902.

- ¹ Аничков Л.Д. Передуманное и перекантое: Драматики, письма, воспоминания. - М., 1912.
- ² Козамістъ Т.В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869-1920). - Харків, 1998. - 190 с.
- ³ Медынський Е. Внешкольное образование, его значение, организация и техника. - М., 1918.
- ⁴ Медынський Е. Энциклопедия внешкольного образования. - М.-Птр., 1923.
- ⁵ Чехов Н.В. Типы русской школы в их историческом развитии. - М., 1923.
- ⁶ Зеленко В.А. Практика внешкольного образования в России. - М.-Птр., 1923.
- ⁷ Элькина Д.Н. очерки по агитации, пропаганде и внешкольной работе в дореволюционной России. - М., Л., 1930.
- ⁸ Біднов В. Школа й освіта в Україні // Українська культура: 36. лекцій. - Подебради, 1934. - С. 27-38.
- ⁹ Медынський Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. - М., 1938.
- ¹⁰ Ганепин Ш.И., Гогант Э.Я. История педагогики. - М., 1940.
- ¹¹ Константинов Н.А. Очерки по истории средней школы. - М., 1947.
- ¹² Константинов Н.А., Струминский В.Я. Очерки по истории начального образования в России. - М., 1953.
- ¹³ Равин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX вв. // Исторические записки. - 1951. - Т.37. - С.28-80.
- ¹⁴ Даденков М.Ф. История педагогики. - К., 1947.
- ¹⁵ Богдачов Н.М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР // Историко-статистические очерки. - М., 1964.
- ¹⁶ Чернявский Г.И., Планов С.А. Внешкольное образование в России. - Харьков, 1962.
- ¹⁷ Жураковский Г.Е. Из истории просвещения в дореволюционной России. - М., 1978.
- ¹⁸ Вопросы истории школы и педагогики дореволюционной России. - М., 1978.
- ¹⁹ Осоков А.В. Начальное образование в дореволюционной России (1861-1917). - М., 1982.
- ²⁰ Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в дооктябрьский период (XIX - начало XX вв.) - Х., 1990.
- ²¹ Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Харківщині. - Харків, 1992.
- ²² Педагогічна Харківщина: Довідник. - Харків, 1997.
- ²³ Краєчченко Т.М. Розвиток початкової освіти на Харківщині в другій половині XIX - на початку ХХ ст.: Автореф.... к.н. - Харків, 1999.
- ²⁴ Отчет о городских начальных училищах в Харькове за 1903 г. - Харьков, 1904.
- ²⁵ Отчет о деятельности Харьковского городского Общественного управления по народному образованию за 1914-15 учебный год. - Харьков, 1917.
- ²⁶ Отчет о деятельности Харьковского городского общественного управления по народному образованию за 1912 год. - Харьков, 1913.
- ²⁷ Отчет о деятельности Харьковского городского общественного управления по народному образованию за 1913-14 учебный год. - Харьков, 1913.
- ²⁸ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905-1907 років. - К., 1972.
- ²⁹ Южний край. - 1910. - 3 ноября.
- ³⁰ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. - К., 1978.
- ³¹ Мартынов А. Просветительные учреждения для рабочих в Вене и в Баварии // Вестник воспитания. - М., 1912. - №4.
- ³² ДАХО. ф. 209. - Оп. 1. - Спр.519. - Арх. 2-3.
- ³³ Справочная книга "Весь Харьков" за 1917 год.
- ³⁴ Справочная книга "Весь Харьков" за 1913 год.
- ³⁵ Краткий очерк 25-летия женской ремесленной школы Харьковского общества распространения в народе грамотности (1877-1902). - Харьков, 1903.
- ³⁶ По поводу предполагаемой при Харьковском обществе распространения в народе грамотности мужской ремесленной школы имени Н.О.Бородавского. - Харьков, Б.г.
- ³⁷ Отчет о состоянии и деятельности училища за 1914-15 учебный год: Харьковское техническое железнодорожное училище. - Харьков, 1915.
- ³⁸ Отчет торговой школы общества взаимного вспоможения привлекчиков г. Харькова за шестой 1901-1902 учебный год. - Харьков, 1903.
- ³⁹ Отчет торговой школы общества взаимного вспоможения привлекчиков г. Харькова за девятый 1904-1905 учебный год. - Харьков, 1905.
- ⁴⁰ Годовой отчет частного женского коммерческого училища Р.Я.Орловской в г. Харькове за 1906-07 учебный год. - Ахтырка, 1908.**

ЧЕРНОБРОВІВ.

БРАТИ ЛАЗАРЕВСЬКІ ПРО ХВОРОБУ І ОСТАННІ ДНІ ЖИТТЯ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Чимало наукових та публіцистичних статей присвячено вивченняю життєвого шляху Т.Г.Шевченка. Проте і сьогодні остаточно не з'ясовано питання про захворювання поета. Існують різні думки щодо хвороби і смерті Т.Г.Шевченка. Українськими вченими-медиками на підставі наявних скарг поета на стан здоров'я, викладених у листах¹, та спогадів його сучасників² зроблено остаточний медичний висновок щодо цього³. Для вирішення проблеми важливé значення мають спогади братів Лазаревських - уродженців села Гирівка (нині Шевченкове Конотопського району Сумської області). Відомий історик Олександр Матвійович Лазаревський залишив неоціненні власні та записані ним від брата Михайла Матвійовича спогади про хворобу і останні дні життя Т.Г.Шевченка⁴.

Відомо, що в період свого навчання молодий Шевченко декілька разів тяжко хворів, двічі тривалий час лікувався у Петербурзі. Однак, у травні 1847 р., коли вирішувалася доля заарештованих членів Кирило-Мефодіївського товариства, в рапорті Миколі I жандарми характеризували його як людину, наділену міцною будовою тіла. Через кілька днів Шевченко вже перебував в Оренбурзі на солдатській службі, де познайомився з Михайллом і Федором Лазаревськими, які тоді працювали у Прикордонній комісії⁵. Згодом поету стала рідною вся родина Лазаревських.

Через півроку з Оренбурга Т.Г.Шевченко писав М.М.Лазаревському, переведеному на службу до Петербурга, що "опріч кудьги, яка в серце втіглася моя люта гадина, опріче всіх ліків, що душу катують, - Бог покарав мене ще й тілесним недугом, занедужав я спершу ревматизмом, тяжким недугом, та я все-таки потроху боровся з ним, і лікар, спасибі йому, трохи помагав"⁶. У подальшому турбував біль у сутлобах та ділянці серця, який сприймався одночасно і як туга за Україну, рідними, друзями, улюбленими заняттями. Проте сам Кобзар не любив розповідати про свою хворобу, взагалі не любив свого суму і лиха розносити по чужих хатах. Навпаки, він намагався ховати від людей своє горе.

Більш повними є спогади сучасників про стан здоров'я Т.Г.Шевченка після його повернення з десятирічної тяжкої солдатчини в пустельних степах до Петербурга, де поет відрату оселився у М.М.Лазаревського, який продовживав піклуватись про нього. Але хвороба брала своє, хоча Тарас Григорович мало звертав на неї увагу. Він зацікався в роботу, "як той стараний віл", брав у руки то олівець, то пензель, то гравірувальну голку, то перо. Третя подорож на Україну у 1859 р. значно піднесла його творчу активність, однак стан здоров'я погіршувався, особливо з осені 1860 р.

О.М.Лазаревський в спогадах писав, що 23 листопада, зустрівшись у М.М.Лазаревського з лікарем Е.Я.Барі, Т.Г.Шевченко особливо скаржувався на біль у грудях. Лікар оглянув його, призначив лікування, надав рекомендації. А Т.Г.Шевченко в січні ще й застудився, що погіршило

загальний стан здоров'я. В січні-лютому 1861 р. він тільки зрідка відвідував близьких друзів⁷.

Квартира при Академії мистецтв, у якій мешкав пост, була поділена антресолями на два яруси. У верхньому, де вікно знаходилося на рівні підлоги і з нього завжди дуло холодом, поет віщував, а в нижньому - працював⁸. Зважаючи на прогресування хвороби і неалаштованість побуту Тараса Григоровича, друзі піклувалися про його госпіталізацію. Спочатку він відмовлявся, а потім стало вже пізно.

Біля ліжка хворого весь час були друзі. М.М.Лазаревський, який мешкав поруч, відвідував Т.Г.Шевченка по кілька разів на день. В його спогадах, записаних О.М.Лазаревським, говориться про останні дні життя Кобзаря. Криза хвороби почалася вночі 25-го лютого (за старим стилем) - в день його народження: дуже сильний біль у грудях не давав зможи хворому лягти, він сидів на ліжку і напружено дихав. Муки були невимовні, кожне слово контувало йому великих зусиль. Часто приїжджають лікарі Е.Я.Барі і П.А.Круневич, спочатку по черзі, а потім разом. Однак після прийняття ліків та виконання інших лікувальних заходів самопочуття хворого покращувалось тільки на п'ять-десять хвилин. Майже всю ніч він провів сидячи на ліжку, упершись в нього руками. То зашаливав, то гасив свічку, але до друзів не озвався. 26-го лютого о п'ятій годині ранку винів склянку чаю і побажав зйті вниз. Він відчув себе краще і хотів узятись до роботи. Почав спускатися по гвинтових сходах. "Зійшов Тарас Григорович Шевченко у майстерню, охнув, упав і о пів на шосту нашого дорогого, рідного поета не стало..."⁹.

Так, на 47-му році життя помер Великий Кобзар.

На підставі медичних описів лікаря Е.Я.Барі і спогадів сучасників вчені дійшли висновку, що Т.Г.Шевченко хворів на ревматизм в активній фазі, комбінований порок серця, поліартрит, кардіальний цироз печінки, що призвело до загального набряку організму, набряку легень і зупинки серця¹⁰.

Т.Г.Шевченка лікували досвідчені медики. Е.Я.Барі був ординатором лікарні сестри Марії-Магдалини - тієї самої, де поет лікувався навесні 1837 р.¹¹. П.А.Круневич закінчив у 1848 р. медичний факультет Московського університету. Переїхав на засланні. Після повернення до Петербурга став відомим лікарем¹².

І Е.Я.Барі, і П.А.Круневич, як свідчать вчені, лікували на рівні тогочасного розвитку медицини і доклади всіх зусиль, щоб полегшити стан Т.Г.Шевченка.

Сучасні лікарі, використовуючи наявні можливості і лікувальні засоби, звичайно, подовжили б життя Кобзаря, але ненадовго¹³. Тяжкі умови життя, особливо під час солдатської служби, призвели до хронічної форми захворювання.

⁷ Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. - У 6 т. - Т.6. - К., 1964. - С.44.

⁸ Жур. П.В. Шевченківський Петербург. - К., 1972; Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1982. - С.378-379.

⁹ Маркінський І.Б., Бобров В.О. Хвороба і останні дні життя Тараса Григоровича Шевченка // Врачебное дело. - 1992. - №5. - С. 107-110.

¹⁰ Спогади про...

- ¹ Марахов Г.І. Т.Г.Шевченко в колі сучасників. Словник персоналій. - К., 1976. - С.64-68.
- ² Шевченко Т.Г. Вказ. праця.
- ³ Спогади про...
- ⁴ Жур П.В. Вказ. праця.
- ⁵ Спогади про...
- ⁶ Марцінковський І.Б., Бобров В.О. Вказ. праця.
- ⁷ Жур П.В. Вказ. праця.
- ⁸ Жур П.В. Вказ. праця; Марахов Г.І. Вказ. праця.
- ⁹ Марцінковський І.Б., Бобров В.О. Вказ. праця.

ХРОНІКА

ВІДАННЯ ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ЛАЗАРЕВСЬКОГО

З квітня 2002 р. на батьківщині видатного історика України Олександра Матвійовича Лазаревського відбулася науково-практична конференція, присвячена століттю від дня смерті вченого.

У конференції взяли участь вчителі історії та літератури місцевих шкіл, науковці з Києва та Сумського державного університету, районної державної адміністрації. За багаторічні дослідження життєвого та творчого шляху історика його правнуку О.О.Лазаревському було вручено премію ім. О.М.Лазаревського.

Учасники конференції поклали квіти до могили вченого.

Ред.

“НАСТОЯЩЕМУ - С ПАМЯТЬЮ О ПРОШЛОМ”

У 2001 році в Києві побачила світ книга онука видатного історика України Олександра Матвійовича Лазаревського - Олександра Глібовича під назвою “Настоящему - с памятью о прошлом”. Це спогади автора про своє життя та життя його родини.

Книга складається з чотирьох частин та доповнена статтями І.Попова та О.О.Лазаревського (правнук О.М.Лазаревського) про рід Лазаревських.

Спогади Олександра Глібовича переплітаються зі спогадами його дружини Тетяни. У своїй книзі О.Г.Лазаревський тепло згадує дні проведені на Конотопщині, з болем і смутком - перший арешт у 1935 році та 5-річнеув'язнення, заслання. Ці спогади доповнюються згадками про матір автора та про його дитинство.

У роки Великої Вітчизняної війни автор служив розвідником, був нагороджений, поранений, деякий час вражався загиблім і на віті потрапив у німецький полон, що стало причиною гонінь проти цього. В книзі знайшли своє місце листи Лазаревського дружині, надіслані в роки війни. Розповідає Олександр Глібович і про своє життя після Великої Вітчизняної, про постійні утихи з боку влади та про довгоочікувану реабілітацію у 1951 році.

Книга цікава ще й тим, що містить цілій ряд малюнків та фотоматеріалів, пов’язаних з життям автора та його родини. Вона викличе інтерес як фахівців, так і широкого загалу, приверне увагу школярів та студентів, що цікавляться історією свого краю.

Ред.

ПОГРОМИ НА СУМЩИНІ У 1918-1919 РР.

Історія України останнім часом привертає увагу широких кіл громадськості, викликає дискусії, відкриває невідомі сторінки минулого, вражає зразками служіння Батьківщині, жахає невиправданими жертвами. Добірка документів, що публікується нижче, висвітлює в деякій мірі питання най масовіших єврейських погромів на території Чернігівської губ. у період 1918-1921 рр. За підрахунками деяких дослідників на території України близько 35 000 євреїв було вбито та понад 100 000 стали безпритульними внаслідок нападів на них¹. Ці матеріали будуть також цікавими для усіх, хто вивчає історію України періоду громадянської війни, бо в деяких з документів автори не лише констатують факти погромів, але й намагаються проаналізувати їх політичний й моральні передумови.

У 1917-1918 рр. точилася жорстока боротьба за владу між військами Центральної ради та більшовиками. У цей період відрізняється загострення націоналістичного питання серед рідкових української армії. Настрій солдат гарнії Центральної ради у січні-лютому 1918 р. у своєму звіті описав представник українських соціал-демократів Чикаленко, який був у складі делегації Київської міської думи, що вийшла до українського війська з метою недопущення погромів: "Они задушили українську свободу в єврейській крові..."²

У відповідь на політику потурання та "нейтралітету" щодо погромів з боку уряду, українські війська продовжували бешкетувати й давати волю своїм антисемітським настроям. Серед кривавих експеїв цього часу треба відзначити події на затізничних станціях. Ось повідомлення зі ст. Бахмац: "Гайдамаки нападают на єврейских пассажиров, беспощадно их избивают и грабят. Они несколько раз отправлялись в самый город и расстреляли несколько евреев забрав деньги"³. Повідомлення про погроми надходили до центральних органів влади з усіх повітів губернії⁴. Але й частини Червоної армії після захоплення влади у січні-лютому 1918 р. влаштовували "червоний терор", який був спрямований, головним чином, проти єврейського населення (див. док. №1).

Свідки погромів того часу відзначали, що у порівнянні з 1881 та 1905 рр. погромники стали більш "практичними" у виборі своїх жертв. Якщо раніше, коли шляхом погромів боролися з "Єврейською експлуатацією", жертвами були здебільшого бідняки з передміст, то тепер, коли погроми стали пометою за більшовизм, жертвами ставали майже виключно представники заможних верств.

Звертаючись від імені провінції, що причаїлась в очікуванні нових погромів, до Київської єврейської громади, яка відігравала тоді роль центральної, представник однієї з постраждалих громад писав: "Не думайте, что все описанное нами - случайное явление; нет, тут существует организованное разбойничество, и нас ждет еще еврейская резня, и кто знает, как долго такое состояние будет тянуться"⁵. Ці слова виявилися пророчими, і факти жахливого 1919 р. про чисельні погроми, заподіяні денікінцями, це підтвердили (див. док. №1, 2).

"Жаде звідно сокоти"

зар
сел
поя
рад
"Би
мас
евр
пол
пер
пре

рай
від
про
сам
в ос
нед
Чер
час
зали
влю

із д
Ско

г. бъ
теч
До
крас
рунц
числ
и св
глаг
сост
мес
дзві
євре
пуст

У 1919-1921 рр. громадянська війна в Україні вступила в свою завершальну, найбільш активну і трагічну фазу. Політика щодо українського селянина породила 1919 р. масовий антикомуністичний селянський повстанський рух, який продовжувався навіть після встановлення радянської влади. Майже усі тогодені повстанські загони висували гасло "Бий жидів і комуністів", що знаходило підтримку широких селянських мас. Деякі дослідники вважають, що всі акції, які проводилися проти євреїв, мали політичне підґрунтя. Але чи можливо вважати політичними акціями вбивства жінок, стариків та дітей, про що переконливо свідчать документи? При цьому вражає й бездіяльність представників влади, які були свідками цих безчинств.

1 лютого 1921 р. розпочав свою діяльність Уповноважений Київської районної хомісії єврейського громадського комітету допомоги постраждалим від погромів по Чернігівській губернії. Він займався збиранням матеріалів про єврейські погроми, надавав допомогу постраждалим. Документи саме цих організацій, що діяли на території Росії, України та Білорусії, лягли в основу багатьох праць, які, на жаль, зараз для багатьох дослідників недоступні. У фонді Уповноваженого, що зберігається у держархіві Чернігівської області, є виявлені запропоновані документи. На жаль, частина документів написана давньоєврейською мовою і їх зміст залишається невідомим. До речі, документи цього фонду раніше не використовувалися й ще чекають на своїх дослідників.

Документи друкуються згідно з сучасними правоцисними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей оригіналу. Скорочені слова, в разі потреби, доповнено без застережень.

Опрашування та публікація А.В.МОРОЗОВОЇ

№1

Із матеріалів про погроми 1918-1919 рр. у м.Глухові Чернігівської губ.

5 серпня 1921 р.

Население г.Глухова состояло на четверть из евреев, которых до 1914 г. было около 2000 семейств. Такое же количество евреев оставалось в течение русско-германской войны и также первого периода революции... До этого времени Глухов представлял из себя небольшой, но довольно красивый уездный городок с сотнею, приблизительно, магазинов, рундуков и ничтожным количеством фабрик и заводов и с достаточным числом общественных и религиозных учреждений, как христианских, так и еврейских... Еврейское население города до 1-го погрома занималось, главным образом, мелкой торговлей и ремеслом... Благодаря такому составу и влиянию сильной сионистской партии, громадное большинство местного еврейства во время революции примишло к сионистскому движению: левые социалистические партии имели меньшие корни в еврейской массе. Точно также в христианских массах более глубокие корни пустили национально-демократические течения...

...Вошедшие 1 января 1918 г. неорганизованные части Красной гвардии, состоявшей, главным образом, из крестьян окружных сел, "красным" террором, как они говорили, навели ужас на все городское население. Большая часть как евреев, так и русских, была уверена в скорой "перемене", и когда расположенная в городе воинская часть под руководством меньшевиков, эсеров восстала, группа русской и европейской молодежи не замедлила к ним присоединиться. Погром, обрушившийся на евреев вследствие этого наступления, вызвал среди христианского населения города сочувствие к невинно пострадавшим и между евреями и горожанами-неевреями установились самые дружеские отношения, продолжавшиеся до прихода советской власти и после немцев.

Крестьяне же видели в евреях буржуев, сторонников белых и немцев. Такое взаимоотношение между населением продолжалось до половины 1919 г. В это время, благодаря участию евреев в коммунистическом движении, взаимоотношение всех групп резко изменяется. Евреи в глазах горожан и селян становятся коммунистами. Он является другом или врагом постольку, поскольку он сочувствует или не сочувствует советской власти. Масса населения нашего уезда, состоящая, главным образом, из мелкобуржуазных и сельских средних крестьянских элементов, недовольные крайностями коммунистов, настроенная против еврейского населения, а потому погромы, учиненные деникинцами, не вызвали никакого почти сочувствия у христиан. После ухода деникинцев положение не меняется и остается таким же и до сего времени.

Глуховская интеллигенция, благодаря расположению города на границе Украины и Великороссии, является элементом, хотя и украинским, но сильно обрусевшим и мало стремящимся к самостоятельности. Поэтому вопрос о самостоятельности Украины не стоит камнем преткновения между ними и евреями; тем не менее, что последние сочувствовали украинскому движению, потому что сами испытывали национальный гнет. Поэтому время Центральной рады и гетмана было золотым периодом для местного еврейства. При Деникине были некоторые интеллигенты, пытающиеся останавливать зверства солдат. Правда, "дружба" эта была не так чистосердечна, как при гетмане, но до некоторой степени такое существовало. Сельская интеллигенция, в противоположность городской, более украинизирована, и на евреев смотрят глазами крестьян, т.е. как на коммунистов. Особенно это становится заметно в конце 1919 г. и по настоящее время. Объясняется это не отрицательным отношением евреев к самостоятельности - это не наблюдается, а старинными антисанитарскими традициями господствующими среди них. Но это еще не значит, что украинская интеллигенция, прошитанная антисемитизмом, способствовала учинению погромов. Они были произведены благодаря другим причинам.

Виднейшими участниками 1-го погрома были люди, называвшие себя большевиками, но явные бандиты и пьяницы. Среди них были и евреи, особенно выделялся один еврей, бывший карманщик, занимавший некоторый пост. Большая часть этих "большевиков" расстреляна советской властью за различные преступления, чаще всего за бандитизм, но некоторые еще живы (в т.ч. и упомянутый еврей) и находятся в среде работников и даже партийных.

Красной
ых сел,
родское
з скорой
сть под
рейской
вийшийся
анского
евреями
ошения,

немцев.
ловины
тическом
в глазах
том или
еветской
азом, из
вольные
тения, а
о почти
еняется

вода на
инским,
Поэтому
дуними
искому
Поэтому
ом для
нгенты,
та была
и такос
одской,
. как на
т. и по
евреев к
арскими
пит, что
ствовала
чинам.
авшие
были и
мавший
еветской
изм, по
в среде

Приступая к описанию погромов, должно сказать, что настоящих погромов было у нас два. Из них первый заслуживает особенного внимания, ибо был одним из погромов в период русской революции и стоит многих жертв. В январе 1918 г. в Глухове воцарилась советская власть. Она держалась здесь до 19 февраля того же года, когда находившиеся в городе большевистский полк вместе с частью населения восстал. Причиной восстания было недовольство "властью", терроризировавшей местное население города различными приказаниями, а поводом послужил ложный слух о том, что в Бахмаче уже немцы. Будто изгнаны из города, и не имев достаточно сил, чтобы занять его опять, руководитель "красных", среди которых было большинство безыдейных личностей, видевших в советской власти средство к обогащению, собрали несколько тысяч и повели их на город; 22 февраля вечером после восьми часов боя с белыми защитниками города, эта пьяная орда ворвалась в город. Утомленные и озверелые бандиты, войдя в город, не отдохнувши, принялись расстреливать и грабить еврейское население совершенно не рассчитывая ни бедных, ни богатых. Три дня продолжалась резня. Каждый еврей в это время находится на волоске от смерти. За эти три дня, тянувшихся мучительно долго, было убито в Глухове 108 человек. Из них мужчин 89, женщин 17 и 2 детей; кроме того, в уезде уничтожено несколько семейств, в составе 20 человек, при чем в уезде были уничтожены и дети.

Расстреливали беспомощных с особым наслаждением и предварительно-наругавши. Так, например, выстраивали смены, выводили ее и занимались с несчастными строевым занятием, а потом всех убивали, причем недострелявших прикалывали штыками. Были и такие вариации: убив отца, дочь, предлагали сыну положить руку на стол и тут же на глазах у матери отрубает ее; или, убив мать заставляет дочь играть на пианино что-нибудь веселое. Евреи прятались у русских на чердаках, в погребах, но многих находили и расправлялись... Имущество их разграблялось крестьянами, приехавшими на столь грандиозный праздник, бывающий не особенно часто. На лугах и улицах валялись в лужах крови отцы семейств, старики, женщины. Трупы лежали не убранными в течение трех дней, потому что евреям нельзя было показываться, а "революционные" власти были заняты более важным делом: они уничтожали спирт из разгромленных заводов. С величайшим трудом удалось некоторым идейным личностям, которые терялись в массах отбросов, воров и пьяниц остановить погром, но еще долго после этого опасно было появляться на улицах города...

Простой народ, не отличающий идеального борца от простого громилы, ненавидел советскую власть и с величайшим нетерпением дождался прихода немцев и гайдамаков, которых он и дождался. Страх и отвращение, которое "большевики" оставили после себя, находил себе пищу в распространявшихся слухах и вызвал повальное бегство населения, как русского так и еврейского, во время эвакуации немцев. Бежали главным образом в Кролевец, находящийся в 40 верстах от Глухова, в Конотоп, а более состоятельные евреи - в Харьков и на запад Украины. Большая часть беженцев жила за счет благотворительности, находилась в синагогах, более состоятельные и на частных квартирах.

После того, как евреи узнали, что вошедшие в Глухов красноармейцы

не убивают и не грабят, большая часть из них возвратилась домой. Но приезжая, они большую частью не застали своего имущества, которое было конфисковано властью, естественно считавшей евреев контреволюционерами, следовавшими за белыми. Но кому удалось вернуть свое имущество хотя бы частично и жизнь стала входить в обычную колею... Но недолго наци Глуховщина благоденствовали. Не прошло и года, как на них обрушился новый погром, хотя с меньшим числом человеческих жертв, зато продолжавшийся в исполнении. Свободная торговля и много других хороших обещаний, на которые деникинская власть не скучилась, естественно, соблазнили не только евреев, но и многих других. Белогвардейцы, казалось, несли с собой более легкую, более радостную жизнь. Никакие известия о зверствах белых не могли пошагнуть создавшегося настроения умов. 16 сентября 1919 г. деникины были в городе и ночью того же дня евреям пришлось разочароваться в своих надеждах. Заходя группами в три и более человек, белые бандиты были нагайками и шомполами так надеявшимся на них бедняков, забирали все ценное и уходили. Тем временем входили новые партии бандитов и, не найдя ничего ценного, принимались за истязание мужчин и насилие над женщинами. Такое чередование грабежей продолжалось три дня. Каждая такая партия вносила много новых пыток, как то: подвешивание и др. За эти три дня они убили двух мужчин и обесчестили много женщин.

После этого погрома несколько приутих и принял форму частичных посягательств с целью грабежа. Такое положение продолжалось в течение двух недель. Приславшая в город воинская часть нарушила этот сравнительный покой и возобновила в памяти евреев первый приход черносотенцев. Не отдохнув от дороги, солдаты рассыпались по еврейским квартирам и, по-видимому, отдыхая там и духом и телом. По улицам весьма часто раздавались вопли отчаяния и грубые окрики издевающихся над своими жертвами солдат. Опять евреи не могли выйти за ворота своего жилища, рискуя быть избитыми до полусмерти, даже повешенными где-нибудь в укромном уголке. Этот ликкий разгул продолжался в течение 4-х недель, т.е. все время их стоянки в городе, по временам притихая, чтобы возобновиться с новой силой.

Еврейское население было крайне измучено и обесчещено как в духовном, так и материальном отношении. У всех было странное желание эмигрировать куда-нибудь из России подальше от этого ада. Но это осталось желанием, которому невозможно было осуществиться, потому что ехавших по дороге евреев солдаты самым беспримерным образом выбрасывали на полном ходу. За четыре недели их стоянки в Глухове погибло еще 9 мужчин и было изнасиловано до 60 женщин, а может даже больше. В центрах таких издевательств не было, как в провинциях, по весьма многим причинам, потому глаза евреев были устремлены туда для того, чтобы обеспечить себя на будущее. В результате многие семьи покинули Глухов как только вернулась Красная армия, которая стала уже считаться за образец корректности. Глухов, сильно опустевший после первого погрома, опустел еще больше, и от 2000 семей осталось в настоящее время 500...

Ф. Р-4533, оп.1, сир.18, рак. 40-42 зв.,
оригинал, машинопись.

№2

**Сповади конотопського рабина Цейтлина про погром
1919 р. у м. Конотопі Чернігівської губ.**

1921 р.

То, что я хочу рассказать, не дает полной и точной картины моих переживаний и настроений во время пребывания белогвардейщины в Конотопе, ибо, во-первых, искусство описания вообще чуждо мне, во-вторых, потому что с тех пор прошло два года и много мелких и в то же время наиболее характерных фактов смазаны в моей памяти. Тем не менее, когда мне поручено написать все то, что я переживал в то памятное время, я не мог не согласиться, ибо, считая, что даже то, что в грубых штрихах и чрезвычайно несвязно будет нарисовано, достаточно, чтобы получить миниатюрное представление о тех зверствах, которые могут чиниться на Руси в ХХ в.

Это было в 1919 г., за неделю перед нашим праздником Нового года. В пятницу в 9 часов утра началась палиха и канонада. Советские войска налили из пулеметов, расставленных у двора синагог. Доброармейцы были на ту сторону загребельского моста. Полчаса продолжалась перепалка и внезапно оборвалась и затихла. Это дало знать всем, что советские войска отступили, и все евреи нашего города - и старый, и младый, и буржуй, и пролетарий - оставил на произвол судьбы все то, что у них было, разбежались по всем погребам, чердакам, сараям и курятникам прятаться. Я и моя семья очутились в погребе школьного двора среди нескольких десятков других беззащитных, жалких и запуганных "избранных". Несколько минут напряженного ожидания, когда сердце трепещет за тело твоё, которое сейчас будет надругано и избито, а душа рвется за то унижение и оскорблени, которому подвергаешься ты, на меня так действовало, что я не мог больше оставаться лицезреть всех этих ни в чем не повинных и в то же время находящихся в полном отчаянии людей, и, отдав себя судьбе и Богу, вышел из конуры, пошел в дом, где застал мою жену и единственную дочь.

Вот отряд этих спасителей "единой неделимой Руси" двинулся в город и остановился с национальным флагом у двора синагоги. Кто-то из толпы смельчаков, сбежавшихся посмотреть на гостей, крикнул: "Здравствуй!", "Здравствуйте, жилы!" - был ответ офицера. Толпа рассеялась по тем углам, из которых она выплыла, а отряд рассыпался по еврейским домам грабить, убивать и надругаться. С пьяным криком и чрезвычайно озвеневшими лицами два офицера и один солдат вбежали ко мне в квартиру. Схватив меня за бороду, со словами: "Красивый жидочек, надо его убить", офицер притеснил меня к стенке и начал бить шомполом по голове, по бокам и по спине, "Дай деньги! Деньги дай!" - ревели офицеры, - "Миллион дай! Нет, пять тысяч дай!". Дочь пала на колени и стала умолять, что денег нет, что я слаб, что сущеско несколько ударов шомполом - и я упаду у их ног. Они еще меня били (я держался за бока несколько месяцев после этого), поискали, и, ничего не найдя, вышли с моей квартиры. Вошли в смежную квартиру, никого не застали и стали ломать посуду, зеркала, мебель. Один из них вернулся к нам, нашел пару

сапог и кольцо золотое, хотел ломать зеркало, но уступил крикам и мольбам дочери; поругавшись хорошенько, ушел. Через несколько минут они опять к нам идут. "Беги, пана, беги!" - был крик дочери, и я в легком сюртуке бросился в смежную дверь, квартиру соседа, откуда хотел направиться в сад, но меня предупредил доблестный добромесец: "Стой!". Я бросился в следующую дверь и забежал в первый попавшийся погреб, где и спрятался. Между тем, офицеры не медлили, они положили перину, одну толстую талмудическую книгу из тогда моей чрезвычайно богатой библиотеки, вынули зажигалку и подожгли. Дом был охвачен пламенем. Они сейчас же двинулись в дом хозяина двора и, поступив точно также, подожгли его. Пламя окружило весь двор. Шум, крики, душу раздирающие вопли людей, которые лишились сразу всего того, что они копили все свои годы, которые остались голы, босы, без рубах на теле, и без куска хлеба, чтобы успокоить свой голод. Офицеры, которые были во дворе, - человек десять - стали стрелять по толпе, которая пыталась тушить огонь. Толпа удирала и снова прибегала. Слишком дорого то, что там оставлено, и некуда идти, да и пожар охватил уже двор синагог и угрожает превратиться в ужасное зло. Жена стала звать дочь со двора, умоляя ее успокоиться и, удалившись со двора, спаслась от смерти, ибо слишком велико горе, чтобы о нем плакать. Дочь никак не успокаивалась. "Некуда и незачем идти" - кричала она. Третий выстрел. Одна женщина - соседка, схватившая свою подушку из пламени, сраженная пулой в живот, упала мертвая. А между тем меня нет. Думают, что спрятался где-нибудь в доме. "Пана, пожар! Выйди из дома!" - кричит дочь. "Симон, пожар!" - был крик жены. "Раввин! Дом Ваш горит, выходите!" - кричала толпа. Эти крики слышались с воплем семьи убитой жешушины, с криками столь обиженных судьбой, а бандиты стреляют, грабят, бьют и жгут. В городе паника, многочисленная толпа бежит...

Я и моя семья спрятались в погребе. Мы пытались выходить, но видим солдат, рыскающих по городу, убивающих и грабящих, и прячемся дальше. К вечеру стихло. Отряд пошел гнать советские войска дальше и дальше. Мы выходили из погреба успокоиться, что-нибудь покушать. Некуда и незачем идти. В результате семья наца разбрелась. Я очутился у одного знакомого, жена у другого, а дети еще у других. Я в чужом доме стараюсь успокоиться и заснуть. Вдруг стучат. Входят два офицера. Цвет русской интеллигенции ищут серебро и золото. Забирают все, что им хочется, ругаются, бьют беспощадно стариков и женщин и уходят. Дальше происходит все так же...

Мы уже живем в новой квартире. Проходит уже больше двух недель. Советские войска наступают. День перед отходом денкинцев из Конотопа ко мне в дом входит полковник и говорит: "Иди за мной!". Никакие мольбы и плач не действуют. Предо мною рисуется картина раввина Хейна, убитого руками этих бандитов. Я решаю, что меня, наверное, постигнет та же участь. Трагательно прощаюсь я со своей семьей, целую старшего сына... Яша никак не может примириться с мыслью о моей гибели. Он говорит, что он этого не допустит, и идет за мною. Дорогой мы встречаемся с другими заложниками, которых также ведут на станцию к комендантам. Соединяют нас всех в общую цепь, вводят

и Яшу, полагая, что он случайно отстал от кампании. У коменданта заставляют молодых колоть дрова, стариков посадили в конуры, а меня привели к коменданту. Он мне дал список предметов, которые я, ему должен доставить к 9-ти часам вечера: 50 штук золотых мужских часов, столько же женских, 30 золотых браслетов, 200 пудов монпасье, 200 аршин сукна и прочее. "Если" - сказал комендант, - "это мне не будет доставлено к 9-ти часам, то прежде всего я покончу с тобой и твоей семьей, пошлю свой отряд по всему городу и тогда евреи вашего города долго будут помнить меня." Я, будучи уверен, что доставить требуемое никак невозможно, тем не менее решил, что отказываться нечего. Попросил разрешить взять с собою еще несколько человек. Между ними был и мой сын из заложников, и пошел с ними по городу. Дорогой мы решили, что тратить время нечего, и пошли прятаться. Я спрятался в сарае родственника, мороз был отчаянный, я был легко одет, получилось страшно, но зато в последний раз. Утром меня известили, что сиюминутная смерть, угрожавшая каждому из обитателей, миновала, и что в городе свободно. Конотопский развин Конотопский развин Цейтлин.

Ф. Р-4533, оп.1, спр. 18, арк. 23-24 зв.
оригінал, рукопис.

¹ Gitelman Z. The Jews of Ukraine and Moldova // Weiner M. Jews Roots in Ukraine and Moldova. Pages from the Past and Archival Inventories. - N-Y: YIVO Institute for Jewish Research, Secaucus: The Jewish Genealogy Series - P.23.

² Чориковер І. Антисемітизм і погроми на Україні в період Центральної ради і гетьмана // Революція на Україні по мемуарам більшів. - М., Л., 1930 (Репринт, изд-нє 1990). - С.240.

³ Там же. - С.246.

⁴ Див.: Там же. - С.252, 268.

⁵ Гольдмановіч А.А. Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам більшів. - М., Л., 1930 (Репринт, изд-нє 1990). - С.55-56.

⁶ Чориковер І. Вказ. праця. - С.276.

⁷ Див.: Ісааков П. Зведення таблиця селянських повстанських загонів, що діяли на Сумщині та Чернігівщині в період 1919-1923 рр. // Сіверський літопис. - 1997. - №3. - С.24.

⁸ Гусев-Оренбурзький С.І. Багровая книга: погромы 1919-1920 гг. на Украине. - Харбин: Дальневосточный еврейский общественный комитет помощи сиротам-жертвам погромов, 1922; Його же. Книга о еврейских погромах на Украине в 1919 г. Пг.: изд-во Гражданка, 1920; Островский З. Еврейские погромы 1918-1921. - М.: Школа и книга, 1926; The Pogroms in Ukraine Under the Ukrainian Governments, 1917-1920: Historical Survey with Documents and Photographs. - London: J. Bale, 1927; Evidence of Pogroms in Poland and Ukraine, Accounts of Eye-Witnesses, Proceeding in the Polish Parliament, Local Press Reports. - N.Y.: Information Bureau of the Committee for the Defense of Jews in Poland and Other East European Countries, 1919; Kerner F. White Pogroms in the Ukraine, 1919 // Wiener Library Bulletin 30, nos 41/42 (1977) - pp. 2-8; Schulman E. The Pogroms in the Ukraine in 1919/7 Jewish Quarterly Review 57 (1966) - pp. 159-166; Tcherikover E. Antisemitism und Pogromen in Ukraine, 1917-1918. - Berlin: Ostjüdisches Historisches Archiv, 1923.

ПОБОЖІЙ С.І.

ХУДОЖНИК БІЛЯ ЦЕРКОВНИХ СТІН. ПУТИВЛЬСЬКІ КРАЄВИДИ У ТВОРЧОСТІ ПЕТРА ЛЕВЧЕНКА

За відомим українським художником Петром Олексійовичем Левченком (1856-1917) міцно і надійно закріпилося в українському мистецтві місце майстра, який розвивав і стверджував ліричний напрямок у пейзажі. Крім того, заслуженою популярністю користуються його інтер'єрні композиції. Як і його французький сучасник - художник П'єр Боннар, П.Левченко теж не має рівних у зображені хатніх інтер'єрів в українському мистецтві.

У багатотомній "Історії українського мистецтва" ми знаходимо рядки про художника, що належать перу дослідника творчості П.Левченка М.Безхутрого: "*Глибоко поетичним, народно-пісенним сприйняттям природи відзначається творчість... українського пейзажиста П.Левченка*". І далі: "*Його пейзажні твори - це глибоко людяні, схильовані роздуми про долю, народу, виражені в правдивих, емоційно-насилжених образах природи*". Не без підстав мистецтвознавчими відзначалося і те, що навчання П.Левченка в Петербурзькій Академії мистецтв сприяло зверненню художника до надбань світового мистецтва, зокрема французького живопису в особі К.Коро та імпресіоністів. Водночас вказується і на те, що П.Левченко "*справді український національний митець, хоч і ніколи штучно не виділяв національних особливостей, не займався стилізацією "під Україну". Він був житцем надзвичайно уважним до майже невловимих специфічних особливостей української природи*".

Камерність і ліричність П.Левченка вигідно вирізнили його серед сучасників - С.Васильківського, М.Беркоса, М.Ткаченка, у творчості яких, особливо М.Беркоса і М.Ткаченка, найяскравіше відображалося прагнення до зміни образотворчих засобів. При цьому вони використовували досягнення на самперед пленерного живопису, розвинутого в європейському мистецтві наприкінці XIX століття. З іменами цих художників, а також С.Світославського, К.Костанді пов'язано створення стилістики нового українського пейзажного живопису.

П.Левченко ніколи не шукав западто ефектних мотивів, а зосереджувався на доволі невибагливих - своєрідних камертонах настроїв душі художника, емоційного складу характера. В цьому плані заслуговує на увагу відповіль, що художник дав на запитання: "*Що ви, Петре Олексійовичу, зараз плачете?*" П.Левченко відповів, що він пише не село, не дорогу і не подвір'я, а радість, смуток, тривогу, спокій... Така відверта відповіль - ключ до сприйняття не тільки його пейзажних композицій, але й інтер'єрів та натюрмортів.

Образи природних форм, простих речей, що оточують людину повсякчас у побуті, їх розташування у просторі надавали можливість художникам виражати складну гаму людських почуттів. У них відчуваємо

ОЖІЙ С.Л.
ЕНКАІовичем
нському
апрямок
сь Його
ник П'єр
ер'єрів в
ро рядки
Левченка
няттям
з П.Лев-
чевською
шевською
заселені
населяє
ся і те,
сприяло
зокрема
одночас
ональний
стей, не
вичайно
райськоїго серед
сті яких,
загнання
зовували
в євро-
зажників,
злісткиа зосе-
боїв душі
на увагу
стійовіч,
рогу і не
нь - ключ
р'єрів талюдину
кливість
чуваємо

ширу авторську ноту, спрямовану до глядача. Тому небезпідставно деякі роботи ("Вечірня зоря. Восени") асоціювалися критикою з тими почуттями і настроями, що наявні у повісті Михайла Коцюбинського "Faia morgana".

Складні, інколи невловимі інтонації відчуваються при спогляданні тих робіт митця, в яких він відтворював образ провінції. Якоюсь мірою П.Левченка можна назвати "провінційним художником", хоча він і не шурався міських мотивів. Але і в останніх відчувається "дух" провінції. Це стосується насамперед таких речей, як "Зима. Київ", "Задвірки Софійського собору. Київ" та інш. Художника приваблюють у таких мотивах настроєні чинники, а не безпосередні ознаки провінційного життя (як це є, наприклад, утворчості Костянтина Власовського). У деяких своїх пейзажах П.Левченко виступає ніби стороною спостерігачем тихого провінційного життя України. Про те, що художник розрізняє протилежність "місто-провінції", свідчить його робота під пізнатою "В провінції". Можливо, П.Левченко виступає як сільський провінційного затишку в інтер'єрах, на які так багата творчість майстра.

Такий настрій пейзажних композицій П.Левченка знаходить свій початок у творчості О.Саврасова, Ф.Васильєва, І.Левітана, В.Сєрова. Про те, що ці майстри пейзажного живопису були близькими П.Левченкові, свідчить і факт копіювання ним малюнка Ф.Васильєва, і участь українського художника з 1886 року у пересувних виставках, де твори П.Левченка експонувалися разом з роботами класиків російського та українського мистецтва: І.Шишкіна, В.Поленова, М.Пимоненка, С.Світославського, В.Сєрова, І.Левітана. Найбільш близьким з ним за духом є, звичайно, Ісаак Ілліч Левітан (1860-1900), який надавав своїм пейзажним мотивам почуття, настрій і який навчав сучасників сприймати природу на своїх полотнах відповідно до співзвучного людині стану душі. Таку ж роль відіграє і церковна архітектура, взірці якої досить часто зустрічаємо на Його полотнах ("Після дощу. Плес" (1899), "Вечірній дзвін" (1892), "Над вічним спокоєм" (1894), "Осінній пейзаж з церквою" (1890-ті), "Озеро" (1898-99)). Так, наприклад, церква у картині "Над вічним спокоєм" сприймається не стільки як конкретна сакральна споруда, скільки як символічний образ початку і кінця людського буття.

Малодослідженість творчого доробку і життєвого шляху П.Левченка пояснюється відсутністю епістолярної спадщини митця, його власного архіву. Це залишає майбутнім дослідникам місце для подальшої праці, що підтверджують, зокрема, й останні роботи українських мистецтвознавців. В одній з них йдеється про дружину П.Левченка - музу його творчості, в іншій - про співвідношення прози А.Чехова й полотен українського художника.

Нашу увагу привернули за'язки П.Левченка з Сумщиною у контексті теми більш проблематичної, а водночас і ширшої: "Роль і місце сакральної архітектури у творчості художника". Про перебування П.Левченка на Сумщині згадував сумський дослідник Ю.Ступак у своїй праці "Видатні художники на Сумщині". Цієї ж теми торкнувся і краєзнавець Я.Кривко. Але жоден з цих авторів не тільки не систематизував твори митця пущивського періоду творчості, але й не визначив місця та значення їх у доробку українського художника. Заряди об'єктивності слід відзначити, що

подібна проблема навряд чи могла бути заявлена або навіть "озвучена" у мистецтвознавстві тих часів. Антирелігійна пропаганда в СРСР, у тому числі й в Україні, не залишала жодного шансу дослідникам для розкриття такого аспекту бачення творчості П.Левченка. Підтвердженням цього має стати стилістичний аналіз тих робіт П.Левченка, де головна увага зосереджувалася на чому завгодно, але тільки не на особливостях церковної архітектури, трансформації її форм під пеиззлем художника тощо.

Вкрай скромні та обмежені відомості про життєвий шлях П.Левченка ускладнюють розкриття не тільки цього аспекту, але й взагалі таємниць творчої лабораторії митця. Відомо, що після навчання у Петербурзькій Академії мистецтв (1878-1883), яку П.Левченко залишив з невідомих нам причин (версії офіційного мистецтвознавства - матеріальні труднощі, незгоди з академічним курсом, розладнене здоров'я), він мешкав у Харкові, Києві, Одесі, Зміїві. Один із дослідників пояснює переїзд художника матеріальними труднощами, яких постійно зазнавав П.Левченко протягом усього життя. Та через відсутність документальних джерел нам важко стверджувати або спростовувати цю версію. Для нас важливим є те, що під час переїздів П.Левченко неодноразово відвідував Путівль.

Єдиним поки що достовірним джерелом відносно перебування художника у Путівлі є його творчі роботи, назви яких - надійний орієнтир у нашому дослідженні. Деяку частину з них - 315 творів живопису та графіки - зібрало та систематизовано у каталогі, виданому до виставки П.Левченка, влаштованої з нагоди сторіччя від дня народження художника. У той же час, на посмертній виставці П.Левченка у Харкові 1918 року експонувалося 758 робіт митця. Таким чином, на виставці 1956 року експонувалося трохи менше половини його творчого доробку, зібраного у Харкові у передвоєнний час.

У каталогі 1956 року знаходимо дані про 12 творів, написаних П.Левченком у Путівлі: "Біла хата Путівль" (1904, полотно на картоні, олія, 24,5x27, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Соняшники Путівль" (1904, картон, олія, 23x30, справа внизу підпис: П.Левченко); "Путівль Монастир" (1905, полотно на картоні, олія, 27x22,5); "Путівльський монастир" (полотно, олія, 49,5x69, справа внизу підпис: П.Левченко); "Біла хата Путівль" (картон, олія, 18,8x26,2, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Путівль Монастир" (картон, олія, 32,5x25, справа внизу підпис: П.Левченко); "Монастир Путівль" (картон, олія, 9,5x14,5, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Вулиця в Путівлі" (дерево, олія, 9,8x14, справа внизу підпис: П.Левченко); "Путівльський монастир" (картон, олія, 22,3x29,2, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Хата в зелені Путівль" (дерево, олія, 11,5x14,5, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Дзвінниця в Путівлі" (полотно, олія, 48x38, зліва внизу підпис: П.Левченко); "Дзвінниця. Восени. Путівль" (картон, темпера, 27x22,5, зліва внизу підпис: П.Левченко).

Цікаво, що 11 з перелічених вище творів пущивської тематики українського художника знаходилися на той час у харківських приватних колекціях С.Собакаря (6 творів), Ф.Дмитрієвої, А.Куліка, Л.Кузнецова, М. і О.Погорельських. І лише один - "Путівльський монастир" - знаходився у колекції Кіївського державного музею українського мистецтва (тепер Національний художній музей).

Зважаючи на те, що П.Левченко, як правило, не датував своїх творів, надзвичайно цінним є той факт, що деякі з названих вище були датованими. Таким чином дізнаємося, що крайніми строками таких робіт є 1904-1906 роки.

Перед другою світовою війною, в 1939 р., у Харкові друком вийшов каталог виставки П.Левченка (Петро Олексійович Левченко. 1859-1917. Каталог виставки / Всес. ст. Л.Смоленський. - Х., 1939). Укладачі каталогу розмістили твори за роками їх створення. У переліку творів, виконаних у 1904-06 рр. зустрічаються такі роботи: №32 "Монастир у Путивлі" (олія, картон, 24 x 45,5); №39 "Хата в Путивлі" (незакінчений етюд; олія, картон, 20 x 27). Якщо порівняти описи творів двох каталогів - 1939 і 1956 рр., то помітимо, що вказані вище дві роботи митця відсутні у каталогі, виданому до сторіччя з дня народження художника. Інколи указані розміри творів, зроблені неохайно, могли потім і змінитися.

Наприклад, музеїні працівники могли зробити обміри твору, не виймаючи його з рами або вимірюючи його не за розміром (картону, полотна), а у так званому "світлі", тобто за зображенням. У такому разі "Хата в Путивлі" (к., о., 20 x 27) є близькою за розмірами до роботи "Біла хата. Путивль" (к., о., 18,8 x 26,2), указаної у каталогі 1956 р. (Петро Олексійович Левченко. Каталог виставки творів... - С.26). Твір під позвою "Монастир у Путивлі" (о., к., 24 x 45,5) взагалі відсутній у каталогі 1956 р. А це в свою чергу значить, що указані дві роботи П.Левченка ("Монастир у Путивлі" та "Хата у Путивлі" могли не увійти до виставки і каталогу 1956 року).

Та у порівнянні з названим каталогом, перелік творів, вміщений у каталогі перед війною є для нас надзвичайно цінним. Так, серед творів, виконаних у техніках пастелі та гуаші, під номером 171 значиться твір "Перший сніг. Путивль" (гуаш, олівець, папір, 18 x 24). А серед переліку малюнків, виконаних між 1911-1916 рр., згадується твір за №239 "Хата в саду. Путивль" (вугіль, папір, 34,5 x 40,5, праворуч підпис: П.Левченко (Петро Олексійович Левченко. 1859-1917. Каталог виставки / Всес. ст. Л.Смоленський. - Х., 1939. - С.19,22). У переліку творів, вміщених у розділі "Малюнок, акварель, пастель, гуаш, темпера" каталогу 1956 р., указані вище роботи теж відсутні.

Порівняльний аналіз двох каталогів наштовхує нас до висновку про те, що: по-перше, не усі твори путівльської тематики П.Левченка експонувалися на ювілейній виставці художника; по-друге, хронологічний відрізок часу перебування митця на основі переліку творів 1939 р. розширяється до 1910-х рр. Гіпотетично малюнок "Хата в саду. Путивль" міг бути зроблений автором і у 1916 р., тобто за рік до смерті.

Назви деяких творів путівльської тематики П.Левченка (наприклад, "Дзвіниця. Восени. Путивль") говорять нам про те, що художник відвідував Путивль і влітку, і восени або ж мешкав у цьому давньому місті тривалий час, не від "їхджаючи з нього". Наявність путівльських творів у переліку робіт, виконаних митцем упродовж 1911-1916 рр. (каталог 1939 р.), змушує нас визначити час перебування художника у Путивлі у межах 1904-1910-х рр. Якщо ж узяти за основу патовані твори, то документально підтвердженими роками перебування П.Левченка у Путивлі стануть 1904, 1905, 1906 роки. Останню дату підтверджує і робота художника "Хата"

(картон, олія, 24 х 31) з колекції Одеського художнього музею. На її звороті є напис: "Путівль 1906".

Перш ніж розпочати розгляд цих творів, спробуємо відповісти на запитання: що спричинило приїзд П.Левченка до стародавнього Путівля? Якщо це не було зумовлено особистими мотивами (проживання в Путівлі родичів, знайомих), то залишається інтерес, так би мовити, культурологічного порядку, поєднаний з надзвичайно привабливими ландшафтами цих місць та пам'ятками історії. Цьому значною мірою міг сприяти і XII археологічний з'їзд у Харкові, що відбувся у 1902 р. На виставках, влаштованих з нагоди його проведення, експонувалися мистецькі твори професійного і народного мистецтва, зразки книгодрукування тощо. Деякі з них було віднайдено саме у Путівлі. Напередодні з'їзду Путівль відвідав історик мистецтва, професор Харківського університету Єгор Кузьмич Редін. У листі до колеги - професора цього ж університету М.Ф.Сумцова - від 24 січня 1902 року він писав: "Від своєї подорожі до Путівля я дуже задоволений, і з великою радістю поділився з Вами, але справ набралася така маса, що немає можливості присвятити на це хоч небагато часу"¹⁴.

Автор нарису про життя і творчість П.Левченка М.Павленко висуває власні бачення, згідно яким художник полюбляв писати красвици, у тому числі й путівльські: "Ріжні мистецькі напрямки, що запанували в Росії і за кордоном примищували Левченка часом тікати від них і шукати для себе виходу все в тому самому тісному зв'язку з природою!... Живучи потім у Києві, Левченко обов'язково кожного літа віїздив на Лівобережжя, на село й малював без кінця з натури. Полтавщина, а найбільше рідна Слобожанщина, яку він особливо любив, були улюбленими місцями для етюдів цього маляря" (Павленко М. Петро Левченко (1859-1917). - Прага, 1927. - С.6,9. Звертаємо увагу на помилку у даті народження П.Левченка у п'ятому виданні, а також у каталогі виставки 1939 р.).

Давня історія Путівля, його архітектурні пам'ятки вразили художника. П.Левченко неодноразово звертався до них у стюдах і невеликих за розмірами мальтівських творах. Усі відомі нам твори путівльського періоду творчості художника невеликі за розмірами, деякі - майже мініатюри. Це підказує нам, що всі вони були написані з натури і е, вочевидь, стюдіями. Як бачимо з вав з творів, на більшості з них зображені один з найбільш відомих архітектурних пам'яток сакральної архітектури України - Молчанський монастир - справжню окрасу давнього міста. На жаль, сучасний вигляд монастиря далеко не в повній мірі відповідає тому вигляду, яким сприймав його художник. Перебудови і зміна екстер'єру архітектурної споруди пов'язані з жалюгідним станом, у якому знаходився монастир після 1917 року. Символічною компенсацією для нас може хіба що стати його опис, який ми знаходимо на сторінках історичного дослідження Левітського, присвяченого Путівлю: "Монастырь этот известный под названием "Печерского", расположенный на возвышенном берегу р. Сейма, на спуске холма, примыкает к юго-восточной части города, стоящего выше монастыря. Он занимает красивейшую часть общей панорамы города со стороны реки. Весь в зелени, в летнее время монастырь красиво выделяется группой разнообразных строений на

берегу реки, за котрою розстилаються необмежені ширі та даль во все сторони. Не менше красива виглядає монастир і со сторони входа чрез так называемі Святі Ворота. Прямо против шоссированого спуска к монастирю, откуда открывается чаруючий вид на него, находятся клином вдавшися постройки ближайшего к монастырю плана. Они загораживают вид на монастырь, так что путник, со стороны двух косорасположенных проулков, близко подходит к нему, слышит мелодичное перезванивание колокольных часов, но еще не видит самого монастыря и вдруг, сразу, открывается чудный вид: справа - часовня, гостиница и высокая башня с красивыми воротами в фруктовый сад, отделенный стеной, слева - спуск к реке и прямо перед зрителем оригинальная старинная колокольня, в виде толстой прочной башни с аркообразным входом посередине, с переднего фасада вся расписанная изображениями Господа, Богоматери и святых".

Саме така картина, мабуть, і підкривалася перед очима Петра Левченка. Очевидно, ці місця так причарували художника, що він писав пущивські краєвиди виключно з монастирськими будівлями. Але що цікаво: серед відомих нам творів митця немає жодного зображення інших церков або монастирів Пущивля. А між тим у Пущивлі є чудовий ансамбль Святодухова монастиря, куди входить Спасо-Преображенський собор, де залишився до нашого часу рідкісний (єдиний на Лівобережній Україні) іконостас XVII століття, який зацікавив С. Редіна під час його перебування в Пущивлі. Надзвичайно цікавою з архітектурної точки зору є і церква Миколи Козацького, збудована у XVII столітті - яскравий взірець українського бароко. Але цих та інших будівель ми не знаходимо на полотнах художника. Чим це пояснюється? На наш погляд, виключно ефектним місцем розташування Молчанського монастиря, історія якого починається з XVI століття, коли монахи побудували кам'яний собор Різдва Богородиці, а згодом перетворили кам'яну фортецю на монастир.

Панорамне зображення Молчанського монастиря П. Левченко відтворює у роботі "Пущивль. Монастир", у композиції якої знаходяться всі найбільш значні будівлі: дзвіниця, трапезна, церкви Різдва Богородиці та Іоанна Предтечі. Художник подає не просто панораму значної архітектурної споруди, а й вибирає такий кут зору, який найбільш вигідно дає уявлення саме про характер після церковної архітектури, показує гру об'ємів, різновисотність хрусів дзвіниці, башні тощо. Архітектура неначе потоне у соковитій зелені дерев, освітлених сонцем. Динамічності композиції надає косогір, що спускається зліва направо. Подібну панораму, але з більш високою точки, спостерігаємо на фотокартці відомого пущивського фотографа кінця XIX століття Я. Фесика.

У роботі "Молчанський монастир у Пущивлі" використовується той же композиційний прийом: зліва направо площину твору зридає косогір, за кущами і невеликими деревами, що ростуть на ньому, видніються кам'яні будівлі Молчанського монастиря. Зліва - дзвіниця, праворуч від неї - башні церкви Різдва Богородиці і настоятельський корпус. Але на відміну від першого твору, вся увага митця зосереджена на передньому плані, де створена дивовижна гармонія природи та творіння людських рук.

Топографія мотиву зазнала за сто років значних змін. Зліва від дзвіниці з'явилася будівля, а пагорб сильно заріс кущами та невеликими деревами.

Художник писав цей мотив, знаходячись на монастирській горі справа від головного входу до монастиря. І зараз, знаходячись на цьому місці, можна спостерігати краєвид з монастирськими будівлями.

У цьому творі художника знаходимо безліч відтінків зеленого кольору, що можна пояснити намаганням П.Левченка передати кольорову різноманість трави та кущів. На відміну від природних форм, архітектура виписана досить ретельно. Тонкими градаціями кольору відзначається небо. Слизавлені мазки утворюють настільки складну і невиразиму словами гармонію кольору, так само, як і визначити, в який час дні було написано цю роботу. Не виключено, що цей досить значний за розміром етюд художник доцісував вже знаходячись у майстерні.

Справжнім шедевром путівльської серії П.Левченка слід вважати твір "Біла хата. Вулиця в Путівлю"¹⁸. Це про неї автори нарисів з історії українського мистецтва слушно зазначали: "З притаманною йому спостережливістю художник передає буйну гру сонячних рефлексів, багатство кольорів відтінків, як, наприклад, у палаючому жовтогарячими барвами полотні "Край села Хати" та серії картин з мотивами окопин Мовчанського монастиря ("Путівльський Мовчанський монастир", "Біла хата. Путівль" та ін.)".

Безумовно, "головним персонажем" цього твору є селянська хата, а не церковна архітектура. На перший погляд, церква Різдва Богородиці начебто губиться, але холодні кольори церковних ярусів і бань церкви ніби протистоять насиченим кольорам стріхи хати.

Цей мотив художник знайшов у місцевості "Додонівка". Нам вдається розшукати місце, з якого П.Левченко писав цю роботу. На першому плані зображені будинки, які не збереглися до наших днів. Вони знаходилися на вулиці Сумській. Через декілька десятків метрів від цього місця знаходиться вулиця Волочаєвська, розташована перпендикулярно вулиці Сумській. Пластична мова твору "Біла хата. Вулиця в Путівлю" знаходиться у межах світлотініального живопису, а стримана гама кольорів разом з композиційною побудовою створює гармонійний образ співіснування духовного, релігійного начала (церква) і матеріального (хата). Хата не як витвір народного зодчества цікавить митця, а хата як живописний об'єкт. На цьому та інших творах П.Левченка помітно, наскільки далі пішов український митець, відходячи від етнографічно-побутового тлумачення мотиву. Особливо це помітно при порівнянні цієї роботи з картиною Михайла Клодта (1833-1902) "Село в Орловській губернії" (1864, Харківський художній музей).

Очевидно цей мотив зацікавив П.Левченка, про що свідчить наявність двох композицій під однією назвою. У каталогі 1956 р. під №12 значиться "Біла хата. Путівль" (полотно на картоні, олія, 24,5 x 27) та під №80 - "Біла хата. Путівль" (картон, олія, 18,8 x 26,2). Скоріше за все близькою за розмірами до останньої роботи є твір під тією ж назвою, який зараз зберігається у колекції Національного художнього музею (м. Київ). У зібранні цього ж музею зберігається зовсім невеличкого розміру етюд "Путівль. Вуличка" (дерево, олія, 9,8 x 14), придбаний у І.Собакара (Харків) у 1957 році. На зворотному боці на папері авторський (?) напис: "Путівль (Уличка)". На першому плані зображені освітлені сонцем вуличку. Ліворуч і праворуч знаходиться селянська хата, а біля самого краю - ворота. Вдалиші

виділяються зелені купи дерев і кущів. На відміну від твору "Біла хата. Вулиця в Путилі", цей майже мініатюрний етюд відзначається більшово світлоносністю. Невибагливий мотив виявляє ставлення художника до життя, оточуючої дійсності. Він стяг естетизованим і свідчить про намагання митця побачити світ з усіх боків, сприйняти світ таким, яким він є.

Таке ж кольорове протистояння є між теплим жовтогарячим кольором листя дерев і холодного пронизливою блакиттю неба. Колористичні досягнення цього твору ("Молчанський монастир", 1904) свідчать про вплив мистецтва французького імпресіонізму та "Союзу російських художників", яке, напевно, суттєво збагатило творчу палітру художника.

Серед сімнадцяти живописних творів П.Левченка з колекції Сумського обласного художнього музею імені Н.Онацького є дві роботи, виконані художником у Путилі: "Вулиця у Путилі", "Путиль"²¹. На відміну від аналізованих вище робіт, у двох музейних картинах художник вводить людські постаті. Темний, трохи бруднуватий колір першого плану купісоподібно виділяє будівлю церкви Різдва Богородиці Молчанського монастиря. Дві застинні постаті лівчанок сприймаються майже символічно, вони немовби знаходяться на дорозі, що веде до Храму в духовному розумінні цього слова. Художник розгортає перед нами панораму храмів Молчанського монастиря, серед яких - собор Різдва Богородиці, церква Іоанна Предтечі та дзвіниця. Ліворуч знаходитьться звичайна селянська хата, перед якою - ліхтар на високому стовпі. Згадаймо опис І.Левитського, де є такі рядки: "... / ... / раптом, відразу, відкривається чудовий краєвид..." П.Левченко знаходиться біля одного з "косо розташованих провулків" біля монастиря. Ця точка зору є дуже вигідною для митця. Снегез церковної архітектури і природного оточення є у даному місці настільки гармонійним, що П.Левченко, напевно, без особливого напруження скомпонував цей мотив.

Были загадковою для нас виявилася інша робота: "Вулиця в Путилі". Дерев'яна огорожа зліва указує, що там знаходиться монастирські володіння. Це підтверджує і баня церкви (дзвіниця -?), поєднано галереєю з триярусною каплицею. Скоріше за все художник знову зображує Молчанський монастир, але на відміну від попередньої роботи, цей краєвид написаний справа від святих воріт. Нам знову доведеться згадати опис І.Левитського: "... / справа - часовня, гостиниця и високая башня за красивыми воротами в фруктовый сад, отделенный стеной / .../. Оскільки ця частина монастирського комплексу неспівпадає змінилася, орієнтуючись на опис, зроблений І.Левитським, припускаємо, що П.Левченко зображує саме частину огорожі, дзвіницю, яка виглядає з-за дерев та каплицею, до якої прямує людина по дощатій мостовій у чорному одязі. Гуцьому краєвиді художник показує майстерність композиціонера. Міцну архітектуру та огорожу зліва урівноважує в правій частині тонкостовбурне деревце. Як і попередню роботу, цей твір пронизує настрій смутку та якоїсь особливості затишності.

До цього мотиву П.Левченко звертався неодноразово. У 1994 році на благодійному аукціоні у виставочному залі Музею історії Києва (на Андріївському узвозі, 3), був виставлений на продаж графічний твір П.Левченка "Путиль" (папір, олівець, 35x41), композиція якого ідентична

композиції попереднього твору²¹. Але на графічному аркуші відсутня людська постать, що робить композицію більш лаконічною та стриманою. Цей та інші малюнки П.Левченка - свідчення майстерності художника, набутої ним в Академії під керівництвом знаного педагога П.Чистякова.

Цей же мотив відтворено художником у роботі "Увечері в Путівлю"²² з колекції Харківського художнього музею. У лівій частині твору монастирська стіна зливається у кольорі з темного зеленінню дерев. Вузька доріжка прямує до темно-сірої за кольором дзвіниці, силует якої чітко прочитується на світлому тлі неба.

Два інших твори пущивельської тематики П.Левченка теж зберігаються у зібранні цього музею. На обох зображені дзвіниці перед собором Різдва Богородиці²³. На нижніх двох ярусах дзвіниці спостерігаємо розписи, які згодом було забілено. Очевидно, що під час етюди були написані художником увечері, про що свідчать тілі, які виявляють форму архітектурної споруди і урізноманітнюють кольорову гаму першого плану. Написав ці етюди П.Левченко влітку, про що свідчить соковита зелень дерев і слабко модельовані хмари, подібні форми яких, як правило, спостерігаються влітку. Вони нібито розплавляються у небі від спеки, майже зливуючись з ним. Іконографію мотиву встановити не важко. Візуальний огляд цієї частини монастиря дозволяє стверджувати, що художник писав цей мотив, знаходячись на території монастиря. Але як видно при порівнянні роботи і місця, з якого П.Левченко писав цей мотив, відбулися суттєві зміни. Огорожа знаходилася біжче до дзвіниці, а з правого боку до дзвіниці примикала огорожа, яка закривала монастирський двір. За кущами дерев не видно настоятельського корпусу. У той же час, як у наш час він видніється, за дзвіницею.

На відміну від інших творів пущивельської тематики, у цих роботах з колекції Харківського художнього музею простежується намагання художника зосередити увагу саме на сакральних спорудах. Природа якби відступила на другий план. Гордівта постава дзвіниці майорить у центрі композиції. Але у зв'язку з тим, що зліва вміщуються інші церковні споруди, П.Левченко трохи зміщує центр "тяжіння" дзвіниці у правий бік, тим самим урівноважуючи композицію. Якщо у творі "Увечері в Путівлю" головна увага зосереджується на настроєвих чинниках, то у роботах із зображенням дзвіниці Мовчанського монастиря наявне бажання автора милуванням архітектури монастирського ансамблю. У цих роботах превалює малюнок, а не живопис. Як майстер малюнку П.Левченко вірно передає масштаб споруди, пілкрослює лінії форм архітектурних деталей тощо.

Надзвичайно цікавим є твір П.Левченка "Дзвіниця. Пущивль" із зібрання Національного художнього музею у Києві (Левченко П. Дзвіниця. Пущивль. Картон, олія. 34,5 x 26. Перш, після попади до музеїної збірки, робота знаходилася у приватних колекціях Д.М.Гнатюка (Київ), потім - Б.Є.Дургарьяна (Харків), а у 1986 р. була придбана МК УРСР у Б.Б.Свешнікова. На звороті твору з лівого краю напівстертий надпис графітним олівцем: "1904 г. Пущивль"). На незакінченому етюді зображені дзвіниці Мовчанського монастиря. Ми бачимо на ньому лише огорожу

відсутня
иманою.
художника,
такова.
"Путивлі"
ї твору
Вузька
ко чітко

гаються
м Різдва
тиси, які
жником
поруди і
ї етюди
слабко
я вілітку
ль з ним.
частини
мотив,
ї роботи
ї зміни.
звінниці
ї дерев
час він

роботах з
нагання
да якби
у центрі
поруди,
м самим
на увага
женням
званням
ланок,
наштаб

иль" із
звінниця.
збірки,
потім –
УРСР у
надпис
зражено
городжу

та купи дерев й кущів, які закривають частину дзвінниці. Блакитним кольором намічено небо; у тональних відношеннях "розібрано" зелений з відтінками колір. Надзвичайно цінним для нас є те, що цей етюд залишився незакінченим. У нижній його частині видніється хвиляста лінія синього кольору, що свідчить про те, що художник наніс попередній макет майбутньої композиції. На відміну від двох етюдів, на яких зображені ще дзвінницю, цей етюд показує її у іншому ракурсі.

Міцний макет вирізняє і живописні твори П.Левченка. Автор одного з досліджень про майстра наводить слова самого художника: "Без міцного макета не може бути гарної картини". Безумовно, що і макет олівцем "Путивлі" належить до найкращих надбань у галузі графічного мистецтва художника. Подібна композиція (теж без людської постаті) спостерігається у роботі "Увечері в Путивлі".

Свідченням того, що сам художник цінував пущальські роботи, є те, що деякі з них при житті він експонував на виставках. Зокрема, темпера "Монастир у Путивлі" експонувалася на четвертій виставці картин київських художників в 1911 році в Києві.

Тепер декілька версій стосовно існування інших композицій пущальської тематики у творчості П.Левченка. У статті "Зв'язки художника П.О.Левченка з Путивлем" автор висловлює припущення відносно того, що твори "Україна", "На Харківщині" були написані П.Левченком у Путивлі з Городка, звідки відкривається панорама на присеймські луки. Але існують й інші версії. Так, наприклад, М.Безхугрий вказує на інше місце написання цього твору - на Дніпрі під Харковом. Наскільки подібні версії відповідають дійсності? Візуальне обстеження тих місць, панорами, яка відкривається на Сейм з пущальського Городка не є тотожній композиції картини. Не відповідає цей краєвид і тій картині, яка спостерігається з Нікольської горки. До того ж, що нас насторожує - це і назви обох творів: "Краєвид Харківщини. Над річкою" (Сумський художній музей) і "На Харківщині" (Харківський художній музей). У той час, коли П.Левченко писав ці мотиви, Путивль був повітовим містечком Курської губернії. Більш логічно припустити, що обидва краєвиди написані безпосередньо на слобожанській землі, під Харковом. Так само неможливо через зміни у рельєфі ідентифікувати роботу митця "Україна".

Здається, спірне питання важко розв'язати, до того ж мова йде про "чистий" пейзаж без архітектури.

У свій час сумський дослідник Ю.Ступак висунув припущення стосовно створення картини "Водяний млин" у селі Клементове на Ворсклі в нинішньому Охтирському районі: "Ця місцевість завжди приваблювала письменників і художників, зокрема Яків Щоголів описав її у вірші-легенді "Клементові млини". У свою чергу, аналіз творів П.Левченка звертув нашу увагу на роботу "Засніжені дахи. Голуба віщата" (Картон, олія. 16 x 22. Національний художній музей. Придбана МК УРСР у 1975 р. Ілюстрацію цієї роботи вміщено у виданні: Петро Левченко: Альбом... - іл. 91, 92).

На передньому плані художник зобразив селянські хати, дахи яких укриті білим, але уже танучим снігом. Як завжди у подібних речах, митець чудово передав настрій від краєвиду. У річищі наших зацікавлень ми звернули увагу на третій план етюду. Адже там, вдалині доволі чітко

прочитується абрис церкви та дзвіниці. Характерний силует церкви та дзвіниці, а також відстань між ними дозволяє висунути припущення, що П.Левченко зобразив путівський краєвид. Зокрема - церкву Різдва Богородиці та дзвіницю Мовчанського монастиря. Подібна точка зору могла відкритися художників з пагорбів, що знаходяться вище вулиці Щорса, або з так званого "клину".

Враховуючи факт перебування П.Левченка на Сумщині, ця версія безсумнівно заслуговує на увагу. Більше того, ми впевнені, що у Путівлі П.Левченко написав не тільки архітектурні пейзажі про які йшлося вище. Ймовірно, що там було написано і "чисті" пейзажі. На виставці творів українських художників з приватних збирок міста Києва, яка була першою спробою ознайомлення широкого глядача з творчістю українських майстрів, експонувалося декілька творів П.Левченка. Серед них - "Хата. Путівль" (дерево, олія, 21 x 27. Ліворуч внизу підпис: П.Левченко. Див.: Виставка творів українських художників XIX - початку XX століття з приватних збирок м.Києва. - К., 1959. У експозиції виставки було також вміщено твір П.Левченка "Каплиця", що також відноситься до сакральної тематики у доробку митця).

Більше того, ми впевнені, що у Путівлі П.Левченко написав не тільки архітектурні пейзажі, про які йшлося вище. Ймовірно, що там було написано і "чисті" пейзажі. Ми переконані, що на нас чекатимуть нові відкриття, які поповнять путівську серію творів П.Левченка. Такий висновок можна зробити, порівнюючи роботу митця "Хата" (1906) з колекції Одеського художнього музею з надрукованою картиною "Розвалихи" із зібрання Народного художнього музею. В усіх відношеннях вони абсолютно ідентичні.

Це дає нам право стверджувати про можливий авторський повтор вибраного художником путівського мотиву. Але у даному випадку нашу увагу привертає наступне: одеський варіант цієї композиції має на зворотному боці вказівку на місце написання цього твору "Путівль". А це означає, що і "Розвалихи" також написана у Путівлі. Але абсолютна більшість назив левченківських творів типу "Околиця села", "Стара хата", "Хата. Соняшники" та інші подібні до них не дають нам можливості точно ідентифікувати ці твори з путівськими краєвидами художника.

Аналіз відомих нам творів художника, у композиції яких є елементи церковної архітектури ("Задірки Софійського собору. Київ", "Засіжени дахи. Відліга") показує, що в них на перше місце виступають настроєві чинники; живописне начало немовби вин переджає сюжетний бік твору. Однак було б спрощенням стверджувати про другорядність сакральної архітектури на полотнах П.Левченка. Ми бачимо, як автор не тільки урізноманітнює ритмічну побудову твору введенням до його зображення церкви, але й ускладнює ідейний змістовний шар таких робіт, надаючи їм більшої духовності, певної пассажистичності.

Чи випадково П.Левченко звертався до зображення Мовчанського монастиря у Путівлі? Якщо вірити вищенаведеним фактам щодо зневажливого відношення художника до релігії, єдиним залишається естетичний аспект. І дійсно, ефектна панорама будівель монастиря не могла не скликувати митця. Як свідчить одне поважне видання, і з цим не можна не погодитися: "Монастыри замыкали и занимали самые лучшие

места по красоте картин природы. Это и естественно: инохи, отрешась от всего земного, способны более, чем кто-нибудь, бескорыстно любить природу как великое дело рук Божиих" (Святогорская общежительная Успенская пустынь. - М., 1868. - С.7). Цю тезу підкреслює й те, що художник писав Мовчанський монастир з усіх боків, що свідчить про намагання П.Левченка максимально осягнути його красу. Монастир як різновид релігійної організації та інститут Церкви міг приваблювати митця й з іншого боку, будучи втіленням не тільки релігійного, але й духовного змісту. І справа тут не тільки у естетичному аспекті монастирського життя. Це особлива духовна краса, яка за визначенням П.Флоренського "неуловимая для логических формул". Знавцями цієї краси є старі - духовні майстри художества з художеством - аскетики. Привабливість монастирського життя для П.Левченка мала й ще один аспект. Скитаючись все життя по різних місцях і квартирах, його не могло не зачепити те, що ченці, уходячи до монастиря якби отримували пристанище на все життя. І, таким чином, монастир сприймався як щось вічне, незмінне і стабільне. Пишучи пущивські красвики з зображенням монастиря, П.Левченко якби гармонізував відношення, які складають основу діяльності православного монастиря. Ця основа складається з трьох планів: Божественного, людського та природного світів. Відомо, що монастирі приваблювали художників, які залишаючи острів соціальності, викривальний аспект, характерний для другої половини XIX ст., знаходилися під враженням монастирських ансамблів. Так, зокрема, Святогорську пустинь зображували І.Рєпін, С.Васильківський, М.Ткаченко, О.Кисельов. Вважаємо, що й місцеположення, і духовна краса, втілена у чернецтві, були головними чинниками, що обумовлювали інтерес митців. Мовчанський монастир знаходиться на горі, яка є давнім міфологічним символом. Найбільш значимі події біблійної та євангельської історії відбуваються на горах Синай. Голгофа, Фавор. Образ монастиря, таким чином стає тогожним граду праведних - Горнему Єрусалиму. Ці чинники також на підсвідомому рівні могли вплинути на художника, чим й обумовлюється його інтерес до монастиря.

Відомо також, що П.Левченко деякий час мешкав у Змієві, де знаходився старовинний Змієвський Миколаївський Пресвято-Преображенський монастир, заснований до 1668 р. Його пензлю належить також "Церква в с. Озерянці". Не виключено, що цей краєвид пов'язаний із славнозвісною Озерянською Різдво Богородиці пустинню, заснованою на початку 18 століття. Таким чином, ідея монастиря як Горнього Єрусалиму могла суттєво впливати на художника.

Часті переїзди художника окрім всього іншого - ще й показник намагання відшукати нові враження. У більш широкому значенні - віднайти свій шлях у житті та мистецтві. Тому П.Левченко, змінюючи топографічні орієнтири, знаходиться постійно у сумнівах, на життевому перехресті. А на думку відомого іспанського філософа Х.Оргесі-і-Гассета, "життя - це січне перехрестя, постійний сумнів". Так само неоднозначним виглядає й відношення художника до релігії. Якщо у нього у якийсь період й існували антирелігійні настрої, то інша середа й оточуючі його люди могли вплинути на світогляд, радикально змінюючи його. Беззаперечні висновки відносно

антирелігійних поглядів П.Левченка не можуть вважатися як істина у останній інстанції. Серед ніколи не бував однозначною і на обставини завжди можна поглянути по-іншому.

Путивльська серія творів дає більше прикладів стосовно підходу художника до фіксації пам'яток сакральної архітектури в їхньому співвідношенні з відзеркаленням у художній тканині настроювих чинників.

Які висновки можна зробити, користуючись відомими нам матеріалами?

1. П.Левченко неодноразово бував у Путивлі, можливо, і мешкав там, можливо, тривалий час. "Літня" тематика датованих творів вкладається у хронологічні рамки 1904, 1905, 1906 років. Восени була написана композиція "Мовчанський монастир" (не датована), що відноситься до часу перебування художника у Путивлі й осінь. Згадана укладачами каталогу 1939 р. робота "Хата в саду. Путивль" віднесена ними до творів, виконаних художником у межах 1911-1916 рр.

2. Доволі значна кількість творів, виконаних у Путивлі, дозволяє згрупувати їх у серію. Серія творів путивльської тематики П.Левченка об'єднує роботи як за сюжетами (переважно архітектурні пейзажі Молчанського монастиря у Путивлі), так і за манерою письма (плінерний живопис етюдного характеру).

3. Путивльську серію краснівців П.Левченка слід розглядати у контексті всієї творчості художника. Адже митець неодноразово звертався до церковної архітектури ("Софійський собор. Київ", "Льговський монастир", "Задірки Софійського собору. Київ", "Біла церква. Зміїв", "Церква в с. Озерянці", "Каплиця"). Ліричність і камерність П.Левченка-художника обумовили звернення його до відтворення образів сакральної архітектури як такої, що відповідала мистецьким і психологічним прағненням митеця.

4. Слід відзначити унікальність серії путивльських краснівців П.Левченка не тільки серед інших його творів, але й загалі в українському мистецтві кінця XIX-початку ХХ століття. П.Левченко виступає в них не як документаліст, а насамперед як митець, для якого архітектурна форма є носієм вираження настрою автора. Але у зв'язку з тим, що Молчанський монастир змінив свій вигляд, твори художника є також цінним документальним джерелом для реконструкції духовного і релігійного життя Сумщини початку ХХ століття.

5. Путивльські роботи митеця засвідчують тенденцію, що є помітною у творчості 1900-х рр.: вілхіл віл картини до етюду та утвердження живописного начала, перевагу плінерних завдань.

¹Історія українського мистецтва: В 6 т. (Мистецтво другої половини ХІХ-ХХ ст.). - К., 1970. - Т.4. - Кн.2. - С.179.

²Там же. - С.183.
³Плотников М. Майстри українського пейзажу // Образотворче мистецтво. - 1986. - №5. - С.13.

⁴Петро Левченко: Альбом /Автор упорядник М.Безхутний. - К., 1983. - С.10.

- ¹ Жбанкова О. Митець та його муз // Art Line. - 1999. - №3. - С.52-53; Павлова Т.В. Художник чехословацької пролінії // Українське мистецтво та архітектура кінця XIX - початку ХХ ст. - К., 2000. - С.45-54.
- ² Ступак Ю. Видатні художники на Сумщині. - Х., 1969. - С.22-24.
- ³ Кравко А. Свази художника П.А. Левченко с Путівлем // Ленинський путь. - 1966. - 9 жовт. - С.4.
- ⁴ Петро Олексійович Левченко: Альбом / Текст Ю.Ф. Долженка. - К., 1958. - С.7.
- ⁵ Петро Олексійович Левченко. Каталог виставки творів: До сторіччя з дня народження // Укладач М.М. Безгутрий. - Х., 1956.
- ⁶ Там же. - С.13.
- ⁷ Там же. - С.16, 17, 23, 26, 27, 32, 34, 35, 40, 55.
- ⁸ Левченко П.О. Мочанський монастир. Полотно, олія. 32x25. - НХМ.
- ⁹ Одесский художественный музей. Живопись XVI - начала XX веков: Каталог / Сост. Д.Н. Калмановская. - Одесса, 1997. - С.93.
- ¹⁰ ЦДАВО. - Ф.2052. - Оп.1. - Спр.986. - Арк.1.
- ¹¹ Левитский И. Путівль. - М., 1905. - С.17.
- ¹² Левченко П.О. Путівль. Монастир. Репродукція у виданні: Петро Олексійович Левченко: Альбом. - Іл.3. Твір знаходить у колекції Донецького художнього музею.
- ¹³ Левченко П.О. Мочанський монастир в Путівлі. 1900-і рр. Полотно, олія. 49,5x69. - НХМ. Під назвою "Путівльський монастир" репродукція у виданні: Петро Олексійович Левченко: Альбом. - Іл.16.
- ¹⁴ Левченко П.О. Біла хата. Вулиця в Путівлі. Картон, олія. 20x26. - НХМ. Репродукція у виданні: Петро Левченко: Альбом. - Іл.22.
- ¹⁵ Лобановський Б.Б., Годзя П.І. Українське мистецтво другої половини ХІХ - початку ХХ ст. - К., 1989. - С.108.
- ¹⁶ Левченко П.О. Дзвіниця Мочанського монастиря. 1904. Картон, олія. 32x25. - НХМ. Репродукція у виданні: Петро Левченко: Альбом - Іл.3. З 1975 по 1977 рр. зберігалася у колекції Державного музею образотворчого мистецтва (Київ). Звіти у 1977 р. до НХМ було також передано твір П.Левченка з пущальської серії "Увечері в Путівлі". Картон, олія. 31x24,8.
- ¹⁷ Левченко П.О. Вулиця в Путівлі. 1904(?) Картон, олія. 20,7x27,8. Зліва внизу підпис: П.Левченко. Репродукція у виданні: Петро Левченко: Альбом. - Іл.58-59. Літ: Русская и украинская живопись XIX века из Сумского художественного музея: Каталог выставки / Автор выставительной статьи и составитель И.Павленко. - Целле, 1992. - С.73; Левченко П.О. Путівль. 1904(?). Картон, олія. 9,9x14,6. Зліва внизу підпис: П.Левченко. Репродукція у виданні: Петро Левченко: Альбом. - Іл.69. Літ: Русское и украинское искусство XVIII - нач. ХХ в. Живопись. Графика. Скульптура: Каталог / Сост. Е.С. Прокасько. - Суми, 1991. - С.24.
- ¹⁸ Благодійний аукціон. Живописні та графічні твори українських та російських майстрів кінця ХІХ - першої половини ХХ століття / Упорядники Л.Р.Хоменко, О.В.Брей - К., 1994. - С.3.
- ¹⁹ Левченко П.О. Увечері в Путівлі. Картон, олія. 31x24,8. Справа внизу підпис: П.Левченко. - НХМ.
- ²⁰ Левченко П.О. Дзвіниця Путівльського монастиря. Картон, олія. 32x25. Справа внизу підпис: П.Левченко; Левченко П.О. Дзвіниця Мочанського монастиря в Путівлі. Дерево, олія. 32,3x25,3. Обидва твори знаходяться у колекції НХМ. Останній надійшов до музеїчної збірки з колекції С.Л.Давидова. Експонувалися на виставці "Видатні майстри українського пейзажу: М.Беркос, М.Ткаченко, П.Левченко" у Харківському художньому музеї (1991).
- ²¹ Петро Олексійович Левченко: Альбом. - С.6.
- ²² Левченко П.О. Увечері в Путівлі. Картон, олія. 31x24,8. - НХМ. До 1977 р. зберігалася у колекції Державного музею українського образотворчого мистецтва.
- ²³ Каталог 4-ї виставки картин київських художників. Київ 1911 года. Городской музей. - К., 1911. - С.7.
- ²⁴ Ступак Ю. Вказ. праця. - С.23.

ВАСИЛЬЕВ К.К.

**ФИЛОСОФСКИЙ ПАРОХОД 1922 г.
(по материалам протоколов заседаний
Политбюро ЦК КП(б) Украины)**

“Философский пароход”: под таким нарицательным именем вошло в историю изгнание инакомыслящей интеллигенции - среди них выделялись философы - из советской страны в 1922 г. Таким образом, в этом году мы отмечаем 80-летие этой даты.

Целью нашей работы мы видели в том, что бы ввести в научный оборот материалы протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины, которые хранятся в Киеве в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины (ЦГАОО Украины; бывший Партийный архив Института истории партии при ЦК Компартии Украины - филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС). Мы просмотрели их за пять лет - 1919-1923 гг.

Представляется, что наша работа не закрывает тему - Украина и “философский пароход”, а должна послужить базой для дальнейших исследований, так как до сих пор по заявленной теме в Украине не было специальных публикаций. Поэтому мы считали крайне важным публикацию документов и ниже приводим по возможности полно текст архивных материалов.

Ряд исследователей привели убедительные данные о том, что идея высылки неугодной интеллигентов возникла у В.И.Ленина и его окружения. Если в России юридическое оформление эта идея получила известным декретом Всероссийского центрального исполнительного комитета от 10 августа 1922 г., то на Украине аналогичный закон был принят Всеукраинским ЦИК 6 сентября этого же года.

Он был опубликован. В то время в Харькове, тогдашней столице Советской Украины, издавался на украинском языке “Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України” и было аналогичное издание на русском - “Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины”. В №39 (7 октября 1922 г.) этого издания на странице 632 помещено постановление Всеукраинского центрального исполнительного комитета “Об административной высылке”. Уместно привести его здесь полностью (русский вариант).

“*Всеукраинский центральный исполнительный комитет постановляет:*
1. В целях изоляции, причастных к контрреволюционным выступлениям,
в отношении которых истрагивается у Президиума ВУЦИК разрешение на
изоляцию свыше 2 месяцев, в тех случаях, когда имеется возможность не
прибегать к аресту, установить высылку за границу или в определенные
местности УССР в административном порядке.

Примечание. Высылка из УССР в пределы РСФСР производится
по соглашению Президиумов ВУЦИК и ВЦИК’а.

2. Рассмотрение вопросов о высылке отдельных лиц возложить на Особую Комиссию при НКВД, действующую под председательством Народного Комиссара Внутренних Дел в составе представителей от НКВД и НКЮ, утверждаемых Президиумом ВУЦИК.

3. Постановление о высылке каждого отдельного лица должны сопровождаться подробными указаниями причин высылки.

4. В постановлении о высылке должны указываться район высылки и срок ее.

5. Список районов высылки утверждается Президиумом ВУЦИК по представлению Комиссии.

6. Срок административной высылки не может превышать 3-х лет.

7. Лица, в отношении которых применена административная высылка, машаются на время высылки активного и пассивного избирательного права.

8. Высылаемые в известный район поступают под надзор местного органа ГПУ, определяющего местожительство высылаемого в районе высылки.

9. Побег с места высылки или с пути следования к нему карается по суду, согласно ст. 95 Уголовного Кодекса.

На основание настоящего постановления НКВД и НКЮ совместно издают подробную инструкцию местным органам.

г. Харьков, 6 сентября 1922 г.

Председатель Всеукраинского Центрального
Исполнительного Комитета Петровский
За секретаря ВУЦИК Угаров"

Статья 95 Уголовного Кодекса УССР (23 августа 1922 г.), на которую сделана ссылка в 9 пункте этого постановления, звучит следующим образом: "Побег арестованного из-под стражи или из места заключения, учиненный посредством подкопа, взлома и, вообще, повреждения затворов, стен и т.п. карается - лишением свободы на срок не ниже одного года" (Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины, №36, 15 сентября 1922 г., с.573).

До принятия этого постановления ВУЦИК вопросы о вузах и интеллигенции обсуждаются Политбюро Центрального Комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины.

Впервые вопрос на эту тему поднят в заседании Политбюро ЦК КП(б) Украины от 20 февраля 1921 г. (протокол №25). Присутствовали члены Политбюро тт. Раховский, Молотов, Чубарь, кандидаты - Н.Иванов и Кон, а также члены ЦК Лебедь и члены ЦК РКП(б) Дзержинский. Слушали: "О высших учебных заведениях". Постановили: "Поручить Оргбюро совместно с т. Грилько определить комиссарский состав высших учебных заведений и усилить его." (ЦГАОО Украины, ф.1, оп.6, д.13, лл.27-28).

Прошел год. Заседание Политбюро ЦК КП(б) Украины от 23 июня 1922 г. Протокол №55. Присутствуют - члены Политбюро тт. Раховский, Мануильский, Фрунзе, Угаров, Косиор; члены ЦК тт. Скрыпник, Клименко; редактор "Коммуниста" тов. Куреев; секретарь ЦК КСМУ тов. Васютин и зам. командармом Укркрайма по политчасти тов. Минин.

Первый вопрос в повестке заседания: "О политических выступлениях профессуры". Постановили:

"а) Поручить Наркомпросу последовательно проводить принятый ими порядок единоличной ответственности ректоров и деканов совместно с политкомами за работу институтов и факультетов.

б) Предложить Южному ВЦСПС дать по профессиональной линии твердую директиву о контроле над деятельностью секций научных работников при Союзе работников Просвещения, в особенности в Харькове, Киеве, Екатеринославе, Одессе и Каменец-Подольске.

в) Предложить Губкамам оказывать максимальную политическую поддержку Губпрофбрам, ректорам-коммунистам и политкомиссарам В.У.З. в их работе по управлению высшей школой.

г) Закрепить всех студентов-коммунистов за ком'ячайками их В.У.З. и не отвлекать их партнёрками и командировками от работы в В.У.З.

д) Предложить Оргбюро произвести перекидку группы студентов-коммунистов Харьковского технологического института в Екатеринославский горный институт.

е) Предложить Наркомпросу произвести плановую переброску тех профессоров, которые вносят наибольшее расстройство в академическую жизнь.

ж) Предложить Губкамам наблюдателям <sic! - К.В.>, чтобы местные хозяйствственные и пр. органы ни в каком случае не препятствовали бы этой переброске, которая должна быть проведена с максимальной твердостью.

з) Предложить Наркомпросу и ГПУ принять в качестве одной из репрессивных мер против активистских элементов профессуры высылку за пределы Федерации.

и) Предложить Наркомпросу и ГПУ при ликвидации выступлений профессуры действовать согласовано, информируя заранее ЦК.

к) Предложить Наркомпросу обратить сугубое внимание на Каменец-Подольский университет и принять <явно пропущено слово, по смыслу подходит "меры" - К.В.> к обновлению его преподавательского состава" (Там же. д.29, л.98).

Это постановление Политбюро ЦК КП(б) Украины представляет большой интерес. Уже 23 июня 1922 г. предлагается применять высылку профессоров за границу или как сказано в постановлении - "за пределы Федерации", то есть за пределы государственных образований, которые в декабре этого года составят СССР (Советские Украина и Белоруссия, РСФСР и Закавказская Федерация). Другая найденная репрессивная мера по отношению к профессорам - "плановая переброска" их из одного города в другой. Все это будет законодательно оформлено только 6 сентября постановлением ВУЦИК, где "плановая переброска" будет предусматривать и высылку из УССР в РСФСР.

В следующем месяце - 4 июля 1922 г. - на заседании Политбюро ЦК КП(б) Украины слушался вопрос "О Всеукраинском конгрессе ученых". Докладчик т.Гринько. Присутствовали - члены ЦК т.Раковский, Мануйльский, Кузнецов, Косир; помниачкомандвайск тов.Мишин и зам. начукрпра тов.Ковров. В постановляющей части протокола этого - №57 - заседания записано:

"Высказаться в принципе за желательность созыва конгресса ученых, предложить Наркомпросу под его ответственность принять меры к тому, чтобы конгресс не превратился в антисоветскую демонстрацию профессуры, рекомендую НКПросу срока созыва не публиковать, а созвать конгресс тогда, когда будут достаточные гарантии благоприятного исхода.

Предложить ГПУ внимательно следить за настроением профессуры и ее подготовительной работой.

Предложить т.Гринько постоянно информировать секретариат о ходе подготовке к конгрессу, о его намечающемся составе, его уставе, порядке для, регламенте и т.д." (Там же. д.30, л.1).

Для нас здесь важно отметить, что Политбюро ЦК КП(б) Украины вменяло в обязанности ГПУ собирать сведения на профессоров, что оно, впрочем делало и до этого, следуя известному указанию Ленина - "на каждого интеллигента должно быть дело".

Да, докладчиком был товарищ Гринько, который тут же, не упуская удобный случай, просит отправить его в отпуск и не куда ни будь, а ... заграницу. В протоколе записано. Слушали: "О поездке т.Гринько заграницу". Постановили: "Разрешить т.Гринько свой отпуск провести заграницей". Маленький штрих к характеристике молодой украинской партийной бюрократии, предел мечтаний которой было вырваться из социалистического рая, который они создали на Украине и по наслаждаться загнивающим капитализмом, с которым они боролись и от которого всячески будут отражать рядовых жителей Советской Украины.

Политбюро беспокоило положение дел с высшей школой Каменец-Подольска. 11 сентября 1922 г. Протокол №76. Присутствовали - члены Политбюро тт.Петровский, Раковский, Лебедь, Угаров; члены ЦК тт.Клименко и Поляков; редактор "Коммуниста" т.Шубин и начукриураторов. Минин.

Слушали: "О Каменец-Подольском университете" (докладчик т.Ряпто)". Постановили:

"Принять к сведению заявление тов. Ряпто, что в Каменец-Подольске имеются Сельхозинститут с рабфаком и ИНО.

Предложить политкуму этих обоих институтов т.Чагому сделать доклад на Политбюро.

Т.Балицкому усилить наблюдение за этими институтами.

Переброску преподавательского персонала ускорить." (Там же. д.30, лл.66-67 об.)

Открытый в 1918 г. Украинский Каменец-подольский университет, как и все университеты Советской Украины, был расформирован на отдельные вузы, но их по привычке, как видим, именуют университетом. В 1922 г. в Каменец-Подольском было два вуза: Сельскохозяйственный институт и Институт народного образования (ИНО). Вузы Украины находились под постоянным надзором власти, и власть считала необходимым усилить это "наблюдение". И опять предлагается "переброска" преподавательского персонала. К этому времени уже имеется соответствующая законодательная база - 6 сентября 1922 г. принято постановление ВУЦИК "Об административной высылке". Что касается доклада т.Чагого, то на последующих заседаниях политбюро его не было."

24 ноября 1922 г. Протокол №94 заседания Политбюро ЦК КП(б)У. Присутствуют члены Политбюро: тт.Петровский (как председатель ВУЦИК подписавший постановление "Об административной высылке"), Лебедь, Иванов, Затонский, Кузнецов; члены ЦК тов.Клименко и председатель Украинского экономического совета тов.Ксандров.

Слушали: "Постановление Оргбюро ЦК РКП о высылке украинских профессоров за границу (пост. ОбЦК РКП от 20/XI)".

Постановили: "Обратиться в Политбюро ЦК РКП с просьбой пересмотреть это постановление, сообщить следующие мотивы:

1) Высылаемые за границу украинцы-профессора встречают радушный прием со стороны чехословацкого правительства, которое охотно представляет им кафедры в пражском университете и в особенности в открытом для украинской эмиграции Украинском университете, что петиоровски настроенные профессора стремятся выехать за границу и что высылка, таким образом, не является для них карой

2) Украинская эмиграция, пополненная интеллектуальными силами, больше сплачивается и труднее поддается разложению.

Поручить секретариату послать в ЦК РКП мотивированное письмо с фактическими данными." (Там же. лл.97, 98 об.-99).

Из этого постановления следует, что под "украинцами-профессорами" подразумевались этнические украинцы. То есть только часть из профессоров Советской Украины, которые были внесены в так называемый "украинский" список высылаемых за границу. Здесь не идет речи о русских профессорах Советской Украины, которые пополнили бы интеллектуальными силами русскую эмиграцию и которым предоставляли кафедры в открытом для русской эмиграции Русском университете и других русских высших учебных заведениях созданных для них чехословацким правительством.

К сожалению, мы не нашли в литературе о "Философском пароходе" 1922 года опубликованного постановления Оргбюро ЦК РКП(б) от 20 сентября 1922 года "О высылке украинских профессоров за границу" или хотя бы ссылку на это постановление.

Через месяц - 10 января 1923 года - состоялось очередное заседание Политбюро ЦК КП(б) Украины. Протокол №103. Присутствовали: члены Политбюро тт.Петровский, Лебедь, Фрунзе, Кузнецов, Затонский, Угаров; редактор "Коммуниста" т.Шубин и секретарь ВУЦИК тов.Ермощенко.

Первым вопросом слушали: "О высылке антисоветских элементов среди профессуры (тов.Петровский, присут. тов.Манцев)".

Постановили: "Ввиду заявления профессоров ТРЕФИЛЬЕВА, ВАЛЯШКО, КУРАЕВОЙ, ГЛЯЕВСКОГО и КОРШУНА об их лояльном отношении к Советской власти и ходатайства, как их самих, так и ряда организаций об их оставлении, а также принимая во внимание, что по сведениям ГПУ их отношения к Советской власти резко изменились в сторону лояльности, Политбюро ЦК КПУ находит необходимым отменить их высылку и просит ЦК РКП об утверждении настоящего постановления.

Политбюро ЦК КПУ считает, что профессора МАРЧЕНКО и АЛОВА не должны высылаться за границу, а только за пределы УССР. Проф. ЕФРЕМОВА, согласно телеграммы т.Раковского, направить в Москву в распоряжение Наркомпроса РСФСР.

Ш(б)У.
УЦИК
ебедь,
патель
нских
събой
т:
чают
торое
е и в
тмете,
ниду и
больше
письмо
рами"
ссоров
ский"
ссорах
илами
м для
ебных
ходе"
от 20
у" или
дание
чесны
таров;
ко.
ентов

БЕВА,
льном
так и
е, что
корону
ть их
ления
ІКО и
УССР.
ить в

В отношении проф. ПОДОЛЬСКОГО, ограничиться переводом его из Подозии в г. Харьков. ЖУКОВСКОГО оставить в Харькове. В отношении остальных, оставить прежнее решение Комиссии в силе" (Там же. д.40, л.5).

Таким образом, докладчиками были Президент ВУЦИК Г.И. Петровский и народный комиссар внутренних дел УССР В.Н. Манцев. Многие ученые не хотели покидать родину и просили их оставить. В этом случае они резко меняли свой стиль поведения, публично не высказывали свои антисоветские взгляды, а наоборот всегда старались продемонстрировать свою лояльность к власти, что и зафиксировали тайные агенты Государственного политического управления - "по сведениям ГПУ их отношения к Советской власти резко изменились в сторону лояльности" (выделено нами - К.В.). Конечно, политические взгляды так резко не меняются.

Кроме того, стали поступать ходатайства не высылать профессоров и от различных научных организаций. Причем в этом случае указывалось, что данный ученый очень ценный научный работник, его некем заменить. И это действительно было так. Бедная научными силами страна потеряла многих ученых в результате политической эмиграции их, в результате повышенной смертности ученых в годы гражданской войны.

Отсюда и такое постановление. Высылать заграницу не всех. Части профессорам отменить высылку вообще, других не высылать заграницу, а использовать для строительства нового общества, но где-нибудь в глубинке в РСФСР под надзором местных органов ГПУ, исходя из того, что "далыше едешь - тише будешь".

Ну и окончательное решение остается за товарищами из ЦК РКП(б). (В тексте постановления используется аббревиатуры - ЦК РКП и ЦК КПУ; из контекста ясно, что это ЦК РКП(б) и ЦК КП(б) Украины, не путать с КПУ - Коммунистическая партия Украины).

В фонде ЦК КП(б) Украины сохранилась выписка из постановления Политбюро от 10 января 1923 г. (протокол №103, пункт 1) на которой карандашом написано: "Т-у Лебедю, виду того, что т. Балицкий уезжает в Москву, т-щ Манцев просил дать постановление т-у Балицкому на руки для проведения постановления в г. Москве." (Там же. д.44, л.13).

И, наконец, протокол заседания Политбюро ЦК КП(б) Украины от 2 ноября 1923 г. Слушали: "О проф. Грушевском (т. Квиринг)". Постановили:

"Не возраждать против въезда на Украину проф. Грушевского. Поручить его использование т. Затонскому" (Там же. д.40, л.135 об.). Из этого постановления мы узнаем - Политбюро считало, что сможет "использовать" М.С.Грушевского (1866-1934) и поэтому разрешает, после его, конечно, просьбы, вернуться ему на родину.

ВІД РЕДАКЦІЙ. У фондах Сумського краєзнавчого музею зберігається рукопис варису відомого краєзнавця та археолога Івана Спиридоновича Абрамова, яку він, як відзначає з нижче наведеного листа, підготував на прохання керівництва музею. Очевидно, матеріал занотовувався по пам'яті - в іншому випадку десь детальністю - аналогічну замістом статтю І.Абрамов підготував у середині 20-х років (Літописний Вороніж на Чернігівщині //Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія. - К., 1927).

Друкуються зі збереженим стилем автора.

Директору Сумського Краєведч. музея.

Посылаю Вам краткий очерк дореволюц. истории поселка Воронежа, а также печатную "Краткую справку по истории развития Воронежского сахарного завода". В этой "Краткой справке" помещены и мои историч. материалы (об основании завода и др.). Однако администрация Воронеж. завода, подписьавшая свои имена, не упомянула об этом. По заявлению участников комиссии по составлению истории Воронеж. сах. завода, архив завода полностью погиб.

Что касается истории города Шостки, то Вам придется обратиться в Шостки. краеведческий музей, начало которому уже положено.

С уважением И.Абрамов.

Пос. Воронеж.

14 января 1958 г.

АБРАМОВ И.С. (пос. Воронеж)

ІСТОРИЯ ПОСЕЛКА ВОРОНЕЖА

Поселок Воронеж на Сумщине - одно из самых древних населенных мест Украины. В древних русских летописях упоминается неоднократно Воронеж, Вороняк, Воронаж, Воронск. Упоминаются также Воронежские леса.

Под 1177 г. упоминание Воронежа вызвано тем, что сюда бежал от брата своего князь Ярополк Владимирский. В 1237 г. во время нашествия Батыя, навстречу врагам - татарам, рязанские князья "не пустячи к городам екаша против им в Вороняк". Под 1284 г. имеется в летописях упоминание о Воронежских лесах, в которых скрывался от татар князь Святослав Липецкий. Леса эти были трудно проходимы и сливались с лесами Брянскими. Воронеж был хорошо защищен своими дремучими лесами и болотами, через которые в случае надобности прокладывались гати. До сих пор известно урочище Мосты. Весною 1185 г. из Новгородсеверска проходили через Воронеж в Путівль знаменитые полки Игоря Святославовича Новгород-Северского², воспетого в гениальном "Слове о полку Игореве".

Летописные сказания о Воронеже ни в каком случае не могут относиться к Воронежу большому, областному, т. к. об основании его сохранились документальные данные: в 1586 году "по приговору бояр Ф.Ш.Мстиславского с товариши, на Дону, на Воронеже (реке), не досжая Богатого Затона два днища велено поставить город Воронеж".

Есть основание полагать, что еще раньше 16-го столетия население Черниговщины и в том числе Воронежа (ныне Сумского) частично эмигрировало

на вос-
назва:
имел
напр.
Клиш
С

- огро-
кольце
Осотъ
Хмел
воронъ
З
под пр
извест
напра
повинно

В
"брами"
при п
Окруж
зверей
было

Л
отчаст
Ворон
стекля
Основ
находы
столет
принад
девять

П
предан
польсь
милоку
Вечеръ

Н
уже по
Холодн
Алекс
Сухоти
можно
Гудови
"проле

П
"прига
церкви
такой-
состоя
этот н

на восток, на притоки Дона и там селилось. В память своей родины поселенцы назвали в обжитом месте реку Воронежем. К тому же в Воронежской области имеются и другие одноименные названия рек, т. е. такие, как и в Черниговщине, напр. Усмань (близ Воронежа Черниговского, есть Есмань и Османь, в селе Клишках - урочище Ошмань). Там и здесь есть река Сновь и др.

С давних времен Воронеж представлял собою укрепленное место: в центре - огромное городище до 1 $\frac{1}{2}$ километров в окружности. Оно было окружено кольцеобразным валом и глубоким рвом, в котором была всегда вода из реки Осоты. Остатки вала сохранились до нашего времени. При гетмане Богдане Хмельницком Воронежским сотником был Супрун, который возобновил воронежские укрепления.

Зимою 1664 г. Воронеж был разорен польским войском. Отряды поляков под предводительством Яна Казимирашли осаждать Глухов. Здесь, как известно, король Ян Казимир потерял около двух недель, не взял Глухова и направился к Севску. Воронежцы получили десятилетнюю льготу от платежа повинностей.

В деловых актах 18-го века нередко упоминаются воронежские башни "брамы" в направлении Глухова и Клишок. "Брамы" были разобраны на кирпич при построении Николаевской церкви (закончено построение в 1781 г.). Окружающие Воронеж дремучие леса давали возможность охотиться на диких зверей³. Леса являлись хранилищами воды. В самом Воронеже и в окрестностях было восемь прудов (ставов). Жители издавна занимались рыболовством.

Многочисленные курганы в окрестностях Воронежа уже распаханные, отчасти раскопанные дают указания на промыслы и ремесла древних жителей Воронежа. В курганах встречались железные топоры, серпы, глиняные и стеклянные монисты, железные обручи из ведер, черепки глиняной посуды. Основными занятиями были - земледелие и скотоводство. В Ипатской летописи находим известие, принесенное в "Истории Северской земли до половины XIV столетия" П. Голубовского: "В 1146 году Черниговские князья разграбили село, принадлежавшее Новгород-Северскому князю Игорю и сожгли на гумне девятьсот стогов (копен?) хлеба"⁴.

Проходили века. Из поколения в поколение передавались рассказы и предания о храбости и патриотизме воронежцев, об их борьбе с татарами, польской шляхтой, шведами, немцами. Но жизнь поколений проходила в малокультурных условиях. Немало было хатубогих, топившихся "по чорному". Вечера коротали при лучине или при черниговском "каганце".

Население уже делилось на сословия: послопитые, казаки, мещане... а там уже появились в Воронеже дворяне - паны, большие и маленькие: Гудович граф, Холодовичи (вышедшие из воронежских мещан), Писаревич (из фамилии Шкуро), Александрович, Левшин, Галаган, Драгиневич, Гудим-Левкович, Шрамченко, Сухотины, Базилевичи, Заболотные, Синицыны и т. д. Дворяне старались как можно больше закрепостить послопитых и даже казаков. По рассказам стариков, Гудович закрепостил казаков, живших по всей длинной улице, нынешней "пролетарской".

При Екатерине II легко определялись в дворяне, а дворяне стремились "пригорнуть", то есть закрепостить побольше "хлиборобов". В воронежских церковных архивах сохранилось много дворянских бумажек, в которых помещик такой-то разрешает обвенчать своих крестьян... А без разрешения брак состояться не мог. Вольготно и весело жилось помещикам в Воронеже. Об этом находим интересную корреспонденцию из Воронежа в "Черниговских

тубернских ведомостях" за 1854 г. Приводим выдержки.

В первой четверти 19-го столетия каждый помещичий двор имел свою винокурню. В 50-х годах помещики (пользуясь даровым трудом) занимались сахароварением. Эксплуатируя крестьян разными способами, воронежские помещики жили пышно, с претензиями на роскошь.

"Все переменилось в какие нибудь тридцать лет, - говорится в упомянутой корреспонденции, - прежде из всех дворянских домов в Воронеже, только 3 или 4 могли похвастаться порядочной мебелью, хотя сделанной домашним столяром, но по хорошему образцу, выписанному из Глухова или из Шостки. Обоев прежде не знали, коврами не устилали гостиных, а виноградного вина в целом Воронеже не было, за исключением красного церковного, каким приходы запасались на целый год на Кролевецкой крестовоздвиженской ярмарке. Теперь же Гамсова мебель, выписанная из Петербурга, Венские фортепианы, бархатные обои и персидские ковры не составляют уже редкости в Воронеже. А пьют что наши воронежцы (подразумевается помещики)? Вино, перевезенное через экватор в бутылках со стеклянными пробками, герметически закупоренными. Куда девалась слава прежних наливок и варенухи? С некоторого времени завелся в Воронеже погреб с иностранными винами. Шампанское в Воронеже есть уже обыкновенная вещь".

Так жили-поживали воронежские паны-дворяне, крепосники помещики. А у крестьян - покосившиеся хаты, крытые соломой, небезопасные от пожаров, корявые плетни и неустанный труд на помещика. Школа не было. Дети росли неграмотными.

Во второй половине 19-го столетия в Воронеже было два крупнейших сахарных заводов: Драгиневича, основанный в 1854 г. и Мерперта, основанный в 1856 г. Завод Драгиневича вырабатывал 2.940 пудов сахарного песку. Завод Мерперта 12 562 пуд. песку. Вырабатывал также и рафинад⁴.

Крестьяне и рабочие в Воронеже в то время жили бедно. Культурных учреждений не было. Было людно только в корчмах, где отправлялись алкоголем. В паспортах была обычна пометка: "неграмотный".

Работа на кислотном заводе в корень разрушала здоровье. Женщины много времени тратили на выработку холста. Семилетних девочек уже сажали за прядку и приучали к работе. В Воронеже во многих хатах были ткацкие станки. Некоторые ткачи могли вырабатывать красивые полотенца-рушиники и скатерти.

Мы уже говорили, что культурных развлечений было мало. Однако фольклор всегда процветал в Воронеже. Девушки и старые женщины знали очень много старинных песен. Некоторые "кошки" ведут свое начало из времен удельно-вечевой системы. Откуда-то была занесена в Воронеж пьеса "О царе Максимилиане и его сыне Адольфе", которую зимою разыгрывали хлопцы, наряжаясь в военные уборы.

¹Лаврентьевская летопись.

²Игорь Святославович (1151-1202).

³В воронежских лесах водились лоси, дикие кабаны, медведи.

⁴стр.28.

⁵Коррасюнасию писал И. Кульбакинский.

⁶См. книгу: "Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России".

Т.1. - СПб., 1862.

ХРОНИКА

"МЕДИЦИНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КЛАССИЧЕСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ"

Под таким названием 16-17 мая 2002 г. в Сумах состоялась международная конференция. Она была приурочена к 10-летию медицинского факультета Сумского государственного университета.

В списке участников конференции "Медицинское образование в классических университетах: история и современность" были не только ученые Украины, но и России, Латвии, Эстонии.

Первым в программе стояло сообщение академика Российской академии медицинских наук Ю.П.Лисицына и Т.В.Журавлевой (Москва) "Преподавание проблем медицины XX века", в котором обозначены важнейшие достижения биомедицинской науки XX столетия и отмечена необходимость разработки новой учебной программы по истории медицины для студентов вузов с целью ознакомления их с этими достижениями.

Также на конференции было отмечено, что одним из выражений процессов интеграции медицины в систему современных научных знаний является возрождение полнокровного классического университетского образования, когда классические университеты включают в себя и медицинские факультеты. Десятилетний опыт деятельности медицинского факультета в г.Сумы в составе единого университета свидетельствует о жизнеспособности такой формы высшего медицинского образования, принятой во всем мире как стандарт.

Материалы конференции были изданы в сборнике "Медицинское образование в классических университетах: история и современность" и дали почву для дискуссии по проблемам истории и современного положения преподавания медицины в классических университетах.

Васильев К.К.

ДО РІЧНИЦІ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ

20 вересня 2002 року в залі засідань Глухівського державного педагогічного університету відбулася обласна науково-практична конференція "Партизанський рух Сумщини - зразок масового патріотизму народу України в роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.", присвячена річниці партизанського руху на Сумщині. Організаторами конференції виступили управління освіти і науки та управління культури Сумської обласної державної адміністрації, Глухівський державний педагогічний університет.

У конференції взяли участь представники управління освіти і науки та культури облдержадміністрації, викладачі та науковці Сумського державного університету, Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка, Глухівського державного педагогічного університету та агротехнічного коледжу, представники Путивльського краєзнавчого музею та партизанського заповідника, краєзнавці.

Ред.

БУЦЕВИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ

Не стало Буцевицького Володимира Сергійовича (30.VI.1949, м. Золочів Львівської області - 9.I.2002) - педагога, історика, політолога, кандидата історичних наук, доктора політичних наук.

Після закінчення у 1970 році Південно-Сахалінського педагогічного інституту Володимир Сергійович вступив до аспірантури. У 1978 році захистив дисертацію. Свою професійну діяльність Буцевицький розпочав в Чуваському університеті (м. Чебоксари), 1977-1979 роки працював в Чебоксарській філії Московського кооперативного інституту. Тут з'являються його перші наукові статті.

З 1979 року Володимир Сергійович продовжує свою науково-викладацьку діяльність вже на теренах України. До 1989 року він викладав у Львівському політехнічному інституті, з 1992 - в Сумському фізико-технічному інституті (нині - СумДУ). У цьому жроці він захищає докторську дисертацію. У 1995 році вчений отримав звання професора, в 1996 очолив кафедру СумДУ. З 1999 В.С. Буцевицький залишив викладацьку діяльність та перейшов на посаду начальника лабораторії Академії державної податкової служби України.

Протягом всього життя Володимир Сергійович займався науковою роботою. Сфера його інтересів - суспільно-політичні рухи на початку ХХ століття, історії політичної думки України, діяльність політичних партій і систем, податкова політика в Україні. Він є автором понад 140 наукових праць, скорочений список яких подається нижче.

Професор Буцевицький був членом Редколегії і автором "Сумської старовини", сприяв багатьом починанням колективу Редакції.

Світла пам'ять про Володимира Сергійовича Буцевицького назавжди збережеться в серцях всіх, хто його зізнав.

Редколегія та Редакція "Сумської старовини"

Список наукових та навчально-методичних праць Буцевицького Володимира Сергійовича

1. Проклятая народом война // Родная Волга. - Чебоксары, 1974. - №8 (соавт.).
2. Борьба алапырских рабочих в 1905 году // Знамя. - Чебоксары, 1976. - №2.
3. Революционное движение в Алапырском уезде в 1905-1907 годах // Ученые записки Чувашского НИИ. - Чебоксары, 1976. - Вып.68 (соавт.).
4. Съезд деятелей по образованию чувашей // там же (соавт.).
5. Борцы за народное счастье // Родная Волга. - Чебоксары, 1977. - №5.
6. Революционер-демократ Л.В. Карташев - активный участник революции 1905-1907 гг. // Здравоохранение ЧАССР за годы Советской власти. - Чебоксары, 1977 (соавт.).
7. Деятельность революционера-демократа Л.В. Карташева - 1905-1907 гг. //

- Советское здравоохранение. - М., 1979. - №8 (соавт.).
8. Революционная деятельность врача А.А.Буйновского // там же (соавт.).
 9. Один из первых большевиков // Они боролись за счастье народное. - Чебоксары, 1980 (соавт.).
 10. Сельский врач // там же.
 11. Звонил набат в Чемесеве // там же.
 12. Некоторые методологические вопросы в изучении истории участия медиков в революции 1905-1907 гг. // II-й Всесоюзный съезд историков медицины. - Ташкент, 1980 (соавт.).
 13. Методические указания студентам-иностранным при подготовке к государственному экзамену по научному коммунизму. - Львов.?
 14. Традиции защиты социализма как фактор патриотического воспитания // Героика Великой Отечественной войны и патриотическое воспитание молодежи. - К., 1984 (соавт.).
 15. Ленинский комсомол как участник воссоединения Западной Украины с Советской Украиной // Межкафедральный вестник. - Львов, 1986 (соавт.).
 16. Методические указания по организации самостоятельной работы студентов-иностранных в вузе. - Львов, 1978.
 17. Методические указания по организации самостоятельной работы студентов дневной формы обучения. - Львов, 1989 (соавт.).
 18. Роль активных форм викладання суспільних наук у формуванні інтернаціональної свідомості студентів // Актуальні проблеми патріотичного та інтернаціонального виховання студентської молоді. - Львів, 1989 (співавт.).
 19. Проблемы национальных отношений в освещении революционных демократов Украины // Диалектика национального и интернационального в условиях перестройки. - К., 1990.
 20. Эпохой призванный (рецензия на книгу Г.И.Марахова "С верой в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак". - К., 1990). - К., 1991. - №2 (соавт.).
 21. Планы семинарских занятий та методичні рекомендації з курсу політології для студентів усіх спеціальностей та форм навчання. - Львів, 1991 (співавт.).
 22. Программа курса политологии. - К., 1991 (співавт.).
 23. Политология: методика комплексного изучения вузовского курса. Темы: 1-8; Уч. пос. - К., 1991 (співавт.).
 24. Генезис политической мысли на землях Западной Украины в первой половине XIX века // Депонирована в Укр. НИИНТИ, 1991. - №1587.
 25. Программа курса политологии. - К., 1991 (соавт.).
 26. Становление и развитие прогрессивной общественно-политической мысли в Галиции в начале XIX века // Депонирована в Укр. НИИНТИ, 1991. - №1649 (соавт.).
 27. Политология: методика комплексного изучения вузовского курса. Темы: 9-15; Уч. пос. - К., 1991 (соавт.).
 28. Политические мотивы в выступлениях просветителей и публицистов Галиции в 30-40-х годах XIX века // Депонирована в Укр. НИИНТИ, 1991. - №1650.
 29. Короткий политологический словарь. - К., 1991 (співавт.).
 30. Политическая мысль в землях Западной Украины в период реакции

- 1849-1859 рт. // Депонирована в Укр. ИНТЭИ, 1992. - №342.
31. Краткий политологический словарь. - К., 1992 (соавт.).
32. Программа курсу політології для студентів інженерних спеціальностей. - Львів, 1992 (співавт.).
33. Развитие политической мысли в Восточной Галиции и польское восстание 1863-1864 годах // Депонирована в Укр. ИНТЭИ, 1992. - №1048.
34. Політологія: методика комплексного изучения вузовского курса. Темы: 16-20; Уч. пос. - К., 1992 (співавт.).
35. Эволюция политической мысли на землях Западной Украины во второй половине XIX века // Депонирована в Укр. ИНТЭИ, 1992. - №1049.
36. Русини: звідки це слово? // Вічес, 1992. - №4.
37. Предмет та еволюція науки про політику. Текст лекцій з курсу політології для студентів усіх факультетів та форм навчання. - Львів, 1991 (співавт.).
38. Політична система суспільства і держава як й основний елемент. - Львів, 1992 (співавт.).
39. Джоконда в політичному інтер'єрі // Віче, 1992. - №4 (співавт.).
40. Політичні проблеми в ідейній спадщині революційних демократів України // Українська ідейна спадщина у викладанні гуманітарних наук. - Дніпропетровськ, 1992 (співавт.).
41. Політологія: Короткий словник політологічної термінології. - К., 1992 (співавт.).
42. Из истории возникновения политической мысли // Вопросы общественных наук. - К., 1992. - Вып.91.
43. "Святині" впали. Хай живуть святині // Вічес. - 1993. - №2 (співавт.).
44. Идея гражданского общества в трудах Гегеля // Научно-техническая конференция преподавателей, сотрудников и студентов. - Суми, 1993.
45. Плани семінарських занять і методичні рекомендації до них з курсу "Історії України" для студентів денної і вечірньої форм навчання всіх спеціальностей. - Суми, 1993 (співавт.).
46. Краткий конспект лекций по курсу "История Украины" для студентов-иностраницев. - Сумы, 1993 (співавт.).
47. Деякі питання права в працях Лесі Українки // Науково-практична конференція. - К., 1993.
48. Політологія: плани семінарських занять і методичні рекомендації для студентів і викладачів інженерно-технічних спеціальностей. - К., 1993 (співавт.).
49. Методичні поради і плани семінарських занять з курсу "Політологія" для студентів інженерних спеціальностей. - Львів, 1993 (співавт.).
50. Теми контрольних робіт і методичні рекомендації до їх підготовки з курсу "Історія України" для студентів всіх спеціальностей заочної форми навчання. - Суми, 1993 (співавт.).
51. Деякі тенденції сучасного лібералізму // Деякі аспекти політики України і проблем воєнного будівництва. - Суми, 1994.
52. Руська Трійця // Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персонажі. - К., 1993.
53. Політологія. Короткий словник політологічної термінології. - Львів, 1993 (співавт.).
54. Додаток до конспекту лекцій з курсу "Історія України". Питання

СУМСЬКА
військової
курсу. -
55. Тенденції
читання
56. Кулі
57. Кор
58. Сис
// Вісни
59. Студент
Наукові
студент
проблеми
60. Міжна
// там же
61. Політ
62. Майдан
ристів //
63. Таємни
XIX століт
64. Методи
"Історія України"
65. Проявлен
форми і
66. Чи під
67. Проблеми
в XIX столітті
68. Межі
лесія розширен
69. План
спеціальност
70. Деякі
сучасні
71. З доказ
Проблеми
72. Політ
Б.Хмель
Богдана
73. До го
держави
74. Нові
75. Стандарти
елітата
76. Альт
в імена
77. Баск
78. Вер

- військової історії княжих часів. Для студентів військового факультету 1-го курсу. - Суми, 1994 (співавт.).
55. Тенденція розвитку культури и демократія // Перші культурологічні читання "Культура на зламі тисячоліть". - К., 1994 (співавт.).
56. Культура в контексті політичних відносин в Україні // Там же.
57. Короткий політологічний словник. - Суми, 1994 (співавт.).
58. Система освіченого абсолютизму в історії політичної думки України // Вісник Сумського державного університету. - Суми, 1994. - №1.
59. Становлення багатопартійності на Україні в кінці XIX століття // Науково-теоретична конференція викладачів, співробітників, аспірантів та студентів Сумського державного університету з соціально-гуманітарних проблем. - Суми, 1995.
60. Міжетнічне співробітництво у сучасному політичному розвитку України // там же (співавт.).
61. Політична програма Кирило-Мефодіївського товариства // там же (співавт.).
62. Майбутній державний устрій в планах Південного товариства декабристів // там же (співавт.).
63. Таємний політичний гурток в Харківському університеті у другій чверті XIX століття // там же (співавт.).
64. Методичні вказівки до організації самостійної роботи студентів з курсу "Історія України". - Суми, 1995 (співавт.).
65. Програма курсу "Політологія" для студентів всіх спеціальностей денної форми навчання. - Суми, 1995.
66. Чи пройдемо непройдені шляхи? // Віче. - 1995. - №6.
67. Проблеми "Центр-регіон" земель України в складі Австро-Угорщини в XIX ст. // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. - К., 1995.
68. Межконфесіональні розличия и особенности ментальності населення различных регионов Украины // там же (співавт.).
69. Планы семинарских занятий по политологии для студентов всех специальностей и форм обучения. - Суми, 1995.
70. Деякі історичні питання в працях Лесі Українки // Жінки України: сучасний статус і перспективи. - К., 1995.
71. З досвіду складання програм і планів семінарських занять з політології // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. - К., 1995. - Вип.2 (співавт.).
72. Політичний устрій козацької держави в роки визвольної війни під проводом Б.Хмельницького // Визвольна боротьба українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького за українську державність. - Х., 1995.
73. До питання про тенденції сучасного лібералізму // Вісник Сумського державного університету. - Суми, 1995. - №3.
74. Новорічні старожитності // Сумський календар. - Суми, 1997.
75. Становлення теорій еліт в працях вчених Західної Європи // Національна еліта та інтелектуальний потенціал України. - Львів, 1996.
76. Антоненко-Давидович Борис Дмитрович // Українська журналістика в іменах. - Львів, 1996. - Вип.3.
77. Басок Василь Якович // там же (співавт.).
78. Вернет Іван Пилипович // там же (співавт.).

79. Іваницький Борис Георгійович // там же (співавт.).
80. Лідов Петро Олександрович // там же (співавт.).
81. Мацієвич Кость // там же (співавт.).
82. Сомов Орест Михайлович // там же (співавт.).
83. Швіндін Федір Гаврилович // там же (співавт.).
84. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Мала енциклопедія етнодержавознавства. - К., 1996.
85. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Закарпаття // там же.
86. Політична автономія українських земель у складі Великого князівства Литовського у другій половині XIV - першій половині XV ст. // Вісник Сумського державного університету. - Суми, 1995. - №2(6) (співавт.).
87. Оригінальне дослідження // Право України. - 1996. - №12.
88. Уроки й перспективи конституційного процесу в Україні // Конституція України: витоки й перспективи. - Суми, 1997.
89. Програма, плани семінарських занять та тематика контрольних робіт з курсу "Політологія" для студентів 3-го курсу заочного факультету. - Суми, 1997 (співавт.).
90. Абсолютизм // Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. - К., 1997.
91. Гельсінський процес // там же.
92. Громадське суспільство // там же.
93. Консерватизм // там же.
94. Лібералізм // там же.
95. Політичні організації // там же.
96. Методичні поради до організації самостійної роботи слухачів довузівської підготовки по курсу "Історія України". - Суми, 1997 (співавт.).
97. Василенко Микола Прокопович // Українська журналістика в іменах. - Львів, 1997. - Вип. 4 (співавт.).
98. Гринько Григорій Федорович // там же.
99. Михайдіченко Гнат Васильович // там же (співавт.).
100. Стерчо Петро Юрійович // там же (співавт.).
101. Журнал Муравайчик-комашія 1912-1914 рр. // Українська періодика: історія і сучасність. - Львів, 1997.
102. Короткий словник політологічної термінології. - Суми, 1997.
103. Плани семінарських занять з курсу "Історія України" для слухачів довузівської підготовки. - Суми, 1997.
104. До світового співоварства через етнополітичну стабільність // Підсумки й перспективи роботи кафедри соціально-гуманітарного циклу (До 35-річчя створення кафедр). - Суми, 1997 (співавт.).
105. Програма, плани семінарських занять та методичні вказівки з курсу "Основи конституційного права України" для студентів усіх спеціальностей та форм навчання. - Суми, 1997 (співавт.).
106. Програма курсу "Політологія" для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання. - Суми, 1997.
107. Гуманітарна освіта в Україні: концептуальні засади та шляхи реалізації // Соціально-гуманітарна освіта в Україні та шляхи її розвитку. - К., 1997 (співавт.).

108. Рог // там же.

109. Планування // там же.

110. Децентралізація // там же.

111. Планування в курсу вищої освіти.

112. Поняття // там же.

113. Етапи // там же.

114. Донеччина // там же.

115. Міжнародні відносини // там же.

116. Науковий // там же.

117. Руслан // там же.

118. Гесен // там же.

119. Богдан // там же.

120. Приват // там же.

121. Інститут // там же.

122. Донеччина // там же.

123. Аваков // там же.

124. Альберт // там же.

125. Підприємство // там же.

126. Економіка // Сумська // там же.

127. Інституції // там же.

Проблеми // там же.

- Ірпін // там же.

128. Підприємство // там же.

закладів // там же.

129. Приват // там же.

економіка // там же.

- К., 2002 // там же.

130. Розподіл // там же.

відносин // там же.

108. Роль соціально-гуманітарних дисциплін у гуманітаризації вищої освіти // там же (співавт.).
109. План семінарських занять з курсу "Політологія" для dennioї форми навчання. - Суми, 1988.
110. Деякі особливості розвитку політичної культури в Україні // Політична культура демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні. - К., 1998.
111. План семінарських занять з курсу "Політологія" для студентів 3-го курсу всіх форм навчання. - Суми, 1998 (слівавт.).
112. Політологія: Підручник. - К., 1998 (слівавт.).
113. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Галичини // Історико-політичні уроки Української державності. Енциклопедичний словник. - Київ-Донецьк, 1998.
114. Етнополітика Австро-Угорщини щодо Закарпаття // там же.
115. Міллер Дмитро Петрович // Українська журналістика в іменах. - Львів, 1998. - Вип.5.
116. Нарбут Володимир Іванович // там же (співавт.).
117. Рудь Пилип Сергійович // там же.
118. Геополітичні аспекти історичного розвитку України у її взаємозв'язку з деякими слов'янськими країнами // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького. - К., 1998.
119. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення // Нова політика . - 1999. - №1.
120. Енциклопедично - про міграцію // Проблеми міграції. - 1999. - №1.
121. Проблеми висладання предметів соціально-гуманітарного циклу в Інституті артилерії Сумського державного університету // Гуманітарна освіта в вищих військових закладах України. - Львів, 1999.
122. До питання про взаємозв'язок економіки і політики у суспільному житті // Науковий вісник УФЕІ ДПА. - 1999. - №3(6).
123. Аврущенко Володимир Ізраїлович // Українська журналістика в іменах. - Львів, 1999. - Вип.6.
124. Антонович Максим Олександрович // там же.
125. Пономарьов Степан Іванович // там же (співавт.).
126. Еволюція політичної культури в Україні в процесі державотворення / / Сумська старовина. - 1999. - № V/VI.
127. Інформаційні технології та проблеми гуманітарної освіти в Україні // Проблеми впровадження інформаційних технологій в економіці та бізнесі. - Ірпінь, 2000.
128. Політологія: Навчальний посібник для курсантів вищих військових закладів. - Львів, 2000 (слівавт.).
129. Проблеми правового регулювання та тінізація економіки // Тіньова економіка: соціальні проблеми неофіційної економічної діяльності в Україні. - К., 2000 (співавт.).
130. Розвиток економічних функцій держави у становленні ринкових відносин в Україні // Науковий вісник. - 2000. - №2(8).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АДУ - Археологічні дослідження на Україні
 АИУ - Археологические исследования на Украине
 АКР - Археологическая карта России
 АЛПУ - Археологічний літопис Лівобережної України
 АН - Академія наук
 АО - Археологические открытия
 ВДИ - Вестник древней истории
 ВМА - Военно-медицинская академия в Петербурге
 ГАОО - Государственный архив Одесской обл.
 ДАВО - Державний архів Волинської обл.
 ДАДО - Державний архів Донецької обл.
 ДАЛО - Державний архів Луганської обл.
 ДАСО - Державний архів Сумської обл.
 ДАХО - Державний архів Харківської обл.
 ДАЧО - Державний архів Чернігівської обл.
 ИА НАНУ - Институт археологии Национальной Академии Наук Украины
 ИИМК - Институт истории материальной культуры
 КН - Книга находок
 КСИА - Краткие сообщения Института археологии
 КУ - Киевский университет Святого Владимира
 МИА - Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ - Науковий архів інституту археології Національної Академії Наук України
 НХМ - Національний художній музей (м. Київ)
 ПСРЛ - Полное собрание русских летописей
 ПФА РАН - Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии наук
 РА - Российская археология
 РГА ВМФ - Российский государственный архив Военно-морского флота
 РГИА - Российский государственный исторический архив
 РКМ - Роменський краєзнавчий музей
 РНБ - Російська національна бібліотека ім. М. С. Салтикова-Щедріна
 СА - Советская археология
 СДПУ - Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка
 СКМ - Сумський краєзнавчий музей
 СумДУ - Сумський державний університет
 СС - Сумська старовина
 УАБС - Українська академія банківської справи
 УНР - Українська Народна Республіка
 ХХМ - Харківський художній музей
 ХУ - Харківський університет
 ЦДАВО - Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України
 ЦДАУК - Центральный Державный исторический архив Украины (м. Киев)